

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

YAYINLARI : 67

Seri : IV

Sayı : A. 21

Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

ANKARA

1987

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
YAYINLARI : 67

Seri : IV

Sayı : A. 21

Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

ANKARA

1987

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
OSMANLI DEVRİNDE DOĞU ANADOLU'NUN İDARİ DURUMU	5
HAMİDİYE HAFİF SÜVARİ ALAYLARI	21
II. ABDULHAMİD VE AŞİRET MEKTEBİ	67
II. ABDULHAMİD'İN BİR POLİTİKA UYGULAMASI	81
II. ABDULHAMİD DEVRİNDE HAKKARİ SANCAĞINDA NESTURİLER VE İNGİLİZ-RUS EMPERYALİZMİ	95
ERMENİ MESELESİNİN DOĞUŞ SEBEPLERİ	105
MİLLİ BÜTÜNLOĞOMUZ, ÜÇ DEVİR-ÜÇ POLİTİKA	117
BİR AMERİKALI GAZETECİ GÖZÜYLE ERMENİ MACERASI (1897)	127
II. ABDULHAMİD DEVRİNDE ERMENİ MACERASININ ÇÖZÜMÜ İÇİN İKİ KARŞI TEKLİF	135
DİZİN	143

Ö N S Ö Z

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı devletinin hakimiyeti altındaki Doğu Anadolu bölgesinin, coğrafi, dini ve etnik bakımından milletlerarası politika ve diplomasi sahnesinde tartışılır hale gelmesinin sebeplerini, yani tarihi kökenlerini Şark Meselesi çerçevesi içinde aramanın doğru olacağı kanaatindeyiz. Zira, Doğu Anadolu meselesinin, özellikle 1878'den sonra ortaya çıkması, onun, ne yeni bir politikanın başlangıcı ne de eski bir politikanın sonucu olduğunu göstermektedir. Gerçekte Doğu Anadolu meselesi, Avrupa'nın veya Hristiyan âleminin İslâmiyet ve 1071 tarihinden itibaren Türklere karşı Şark Meselesi adı altında sürdürmüş olduğu eski bir politikanın sadece bir halkasından ibarettir. Ancak, şunu belirtmekte fayda vardır ki, Türkler İslamiyetin hâmi ve İslâm âleminin önderi durumuna geçmekle, Avrupa için Şark Meselesi Türk veya Osmanlı meselesi halini almıştır. Durum bu olunca, artık İslâmiyetle Türklük aynı anlamı ifade eder olmuştur. Böylece, Türk-İslâm ve Avrupa Hristiyan mücadelesi Şark Meselesi'nin temelini teşkil etmiştir. Bu safhada Şark Meselesi'nde Avrupalının anladığı Türk-İslâm fütuhatını mutlaka durdurmak ve Hristiyanlarla meskun toprakların fethini engellemektir. Avrupalı bu hedefine ancak 1699 Karlofça anlaşmasıyla ulaşabilmiştir. Bu tarihten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanları kurtarmak Şark Meselesi'nin esasını teşkil etmeye başlamıştır. Ancak, Avrupa'nın ilim ve teknikteki başarısı, Sanayi İnkılâbını başlatması ve nihayet sömürgecilik hareketine girişmesiyle Şark Meselesi'nin itici güçleri veya faktörleri arasına yeni unsurlar girmeye başlamıştır. Nitekim, XIX. yüzyılda Şark Meselesi'nin çehresi tamamen değişerek, dini faktörlerin yanında ekonomik ve stratejik menfaatler, milliyet faktörleri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bunlara XX. yüzyılda politik ve ideolojik menfaatler de eklenince, Şark Meselesi'nin şekli ve muhtevası tamamen değişerek, Türklere karşı yürütülen çok yönlü ve zararlı bir politika haline dönüşmüştür.

Her ne kadar, dini, ekonomik, stratejik, kültürel, politik, ideolojik vesâire gibi menfaatleri birbirinden ayırmak mümkün değilse de, Avrupalı büyük devletler zaman, mekân ve diğer şartlara göre bu unsurları ayrı ayrı kullanarak hedeflerine yavaş yavaş yaklaşmışlar ve nihayet Osmanlı Devletini yıkmışlardır. Bununla beraber, Şark Meselesi son bulmamış, günümüzde Orta Doğu, Filistin, Afganistan, Kıbrıs, Ege ve Petrol meselesi olarak devam etmektedir. Özellikle Türkiye için Şark Meselesi hâlen fiili olarak mevcut olup, stratejik ve ideolojik görünümüyle varlığını sürdürmektedir. Osmanlı devletinin Şark Meselesi'nden edineceği acı tecrübelerden ders alarak, Türkiye Cumhuriyetini günümüzdeki Şark Meselesi'nden korumanın ve kurtarmanın mümkün olduğuna inanıyoruz.

1683 İkinci Viyana kuşatması ve 1699 Karlofça Antlaşması ile Şark Meselesi'nin birinci safhası yani Türkleri durdurma politikası son bulmuş, ikinci safhasını teşkil eden Türkleri Rumeli'den atma politikası başlamıştır. Aralarındaki büyük rekabete rağmen, büyük devletler Türkleri Balkanlar'dan atmak ve imparatorluğu sömürge haline getirmek için her fırsatta elbirliği yapmaktan geri kalmamışlardır. Balkan savaşlarıyla da bu ikinci safhayı tamamlamaya gayret etmişlerdir.

Büyük devletler daha 1878 Berlin antlaşmasıyla Balkanlar'dan Türkleri attıklarına veya atmak üzere olduklarına inandıkları için, Şark Meselesi'ni Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarına kaydirmayı başardılar. Nitekim, Berlin antlaşmasına koydukları 61. madde ile Anadolu'da Ermeniler lehine reformlar yapılmasını Bâb-ı Ali'ye kabul ettirmişlerdi. Artık, Avrupalı devletler için Şark Meselesi Hristiyan Ermenileri kurtarmak ve Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devleti kurmak anlamına geliyordu.

Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun başında II. Abdülhamid bulunuyordu. II. Abdülhamid Şark Meselesi adı altında İmparatorluk sınırları içinde tahrik edilen her buhranın veya krizin ve arkasından Düvel-i Muazzam tarafından tavsiye telkin edilen ve desteklenen reformların Hristiyan teb'a için önce muhtariyet sonra istiklâl, Osmanlı devleti için de zayıflama ve parçalanma anlamına geldiğini, yaşanan tarihi tecrübeler vasıtasıyla gayet iyi biliyordu. Bu yüzdendir ki, II. Abdülhamid bütün gücüyle ve maharetiyle Doğu Anadolu'yu kurtarmak, orada bir Ermenistan devletinin kuruluşunu engellemek, Rus ve İngiliz emperyalizminin hareket kabiliyetini azaltmak için çalışmıştır. Bunun için takip ettiği politikanın esaslarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a) Devletin askeri ve mülki otoritesini maddeten ve manen Doğu Anadolu'da tesis etmek,
- b) Resmi kuvvet ve otoritenin yetersiz kaldığı yerlerde mahalli kuvvet ve otoritelerden yararlanmak,
- c) Bütün Doğu Anadolu halkının menfaatini koruyan reformlar yapmak, sadece Ermeniler lehine yapılacak olanları reddetmek,
- d) Büyük devletlerin reform isteklerini geciktirmek ve uygulamamak,
- e) Doğu Anadolu'ya Batı taraftarı ve hayranı olan memurları yollamamak,
- f) Ermenilerin olup bittileri karşısında kalmamak için Müslüman halkı, özellikle aşiretleri silahlandırmak ve onları müteyakkız hale getirmek,
- g) Müslüman halkını ve mahalli otoriteleri (Reis, Şeyh vb.) himaye etmek ve onları Merkez-i Saltanat ve Hilafet'e bağlamak,
- h) Ermenilerin çıkaracağı her türlü hadiseye zamanında müdahale etmek veya ettirmek,
- ı) Avrupalı misyonerlerin faaliyetlerini engellemek veya kontrol altında bulundurmamak,

i) Aşiretlerden askeri birlikler teşkil etmek,

Yukarıda saydığımız ilkeler ışığında yürütülen politika sayesinde Vilâyat-ı Sitte (Altı vilâyet) denilen Doğu Anadolu vilâyetleri imparatorluk sınırları içinde tutulabildi. Doğu Anadolu'nun stratejik mevkii, Hristiyan Ermenilerin arzu ve faaliyetleri, Rus ve İngiltere'nin emperyalist emelleri ve nihayet Osmanlı devletinin içinde bulunduğu vaziyet nazar-ı dikkate alınır, uygulanan politikanın ve alınan sonucun değerlendirmesini yapmak daha da kolaylaşır kanaatindeyiz. Çünkü günümüzde de dış merkezlerce yönlendirilen ve Türkiye'nin bölünmesini hedef alan siyasi faaliyetler 1800 yıllarına kadar inmektedir. Türk milleti'nin bölünmez bir parçası olan Doğu ve güneydoğu Anadolu Türk Aşiretlerinden Kürtler (*) üzerinde oynanan ve günümüzde de devam ettirilmeye çalışılan kirli oyunların iyice anlaşılabilmesi, yakın tarihi olayların ilmi usullerle tedkiki, tahlili ile elde edilebilecek sonuçlarla mümkün olabilecektir. Bu bakımdan otuz üç yıllık II. Abdülhamid devrinin sadece Genç Osmanlılar ve Genç Türkler gözüyle onlarla padişahın münasebetleri açısından değil, fakat bütün yönleriyle ele alınıp müsbet ve menfi taraflarıyla değerlendirildiğinde yakın tarihimizin aydınlığa kavuşacağı ve nesillerin ön yargılardan kurtulacağı muhakkaktır. Bu bakımdan, şayet bu kitabımızla II. Abdülhamid devrinin karanlık kalmış bir yönünü aydınlatılabildikse, kendimizi ilim adına ve Türk tarihi adına bahtiyar sayacağız.

10 Temmuz 1983

Elâzığ

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

(*) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt adını verdiğimiz Türkmen aşiretlerinin menşei hakkında 94'üncü sahifenin dipnotlarındaki açıklama ve kaynaklara bakınız. Anadolu'nun fethinde büyük rolü olmuştur. 1520'de vefat etmiştir. Bakınız: "İdris, Bitlisi",

OSMANLI DEVRİNDE DOĞU ANADOLU'NUN İDARİ DURUMU

Giriş:

Doğu Anadolu 1071'den itibaren Türklerin anavatanı, özyurdu ve yerleşim merkezi olarak Türklüğün, milli kültürün ve müslümanlığın kök saldığı, geliştiği ve yaşadığı bir bölgedir. Bu yönüyle, Doğu Anadolu'nun Batı Anadolu'dan ve Trakya'dan, Edirne'nin Hakkâri'den, Bursa'nın Diyarbakır'dan, Konya'nın Van'dan farkı yoktur. Her biri, bütün olan milli varlığın, devletin ve vatanın ayrılmaz değişik parçalarıdır. Bugünkü milli hudutlarımız içinde, Selçuklu İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Artukoğulları gibi irili ufaklı Türk devletleriyle ve beylikleriyle sürdürülen 900 yıllık Türk varlığı, milli bütünlüğümüz aleyhine içerde ve dışarda söylenen her türlü fikri ve iddiayı çürütecek ve mesnedsiz kılacak, inkârı mümkün olmayan, en büyük tarihi delildir. O halde Doğu Anadolu'da 900 yıldır kültürüyle, devletleriyle, imparatorluklarıyla, insanıyla, eserleriyle var ola gelen Türk varlığı ilmi araştırmalarla sıhhatli bir şekilde ortaya çıkarılmalı ve ilim alemine duyurulmalıdır. Bu tür araştırmaların şimdiye kadar tam manasıyla yapıldığını söylemek mümkün değildir. Bu sebeple Türk tarihçilerine önemli ve millî bir görev düşmektedir.

Bilindiği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyayı menfaat sahaları şeklinde paylaşan Batılı büyük güçler (özellikle İngiltere, Rusya, Fransa), aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nu da çeşitli şekil ve vasıtalarla bölerek, Orta Doğu'da kendi nüfuz ve tesir sahalarını genişletmek temayülünde idiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması meselesini ve Osmanlı'nın dahili problemlerini "Şark Meselesi" çerçevesi içinde ele alan Büyük Devletler Balkanlar'da. Afrika topraklarında ve diğer bazı yerlerde siyasi emellerini büyük nisbette gerçekleştirdiler. Sıra Anadolu'ya gelince, Doğu bölgelerinde dağınık ve azınlık halinde yaşayan Ermeniler'le ilgilenmeye ve onları tahrik etmeye başladılar. Bunun üzerinedir ki, Doğu Anadolu'nun tarihi ve mevcut durumu hakkında siyasi maksatlı kitaplar, makaleler yazılmaya ve yayınlanmaya başladı. Bütün bu siyasi yayınların ve propagandanın maksadı Doğu Anadolu'nun "Ermenistan" olduğu fikrini dünya kamuoyuna benimsetmekti. Tarihen ve ilmen bu fikrin yanlışlığına rağmen özellikle Avrupa kamuoyu, haçlı zihniyetiyle, Ermeni iddialarını desteklemekte hiç bir sakınca görmemiştir. Fakat, bu şekilde evvela fikren, daha sonra özellikle 1878 Berlin Andlaşması'ndan sonra fiilen başlatılan Doğu Anadolu'yu Ermenileştirme veya Ermenistan yapma gayretleri 900 yıllık tarihi gerçekler ve Türk-İslâm var-

lığı karşısında netice vermemiştir. Bununla birlikte Doğu Anadolu'yu Türk devletinden koparmak için yapılan faaliyetler durmamıştır. Nitekim, Doğu Anadolu'yu bölmek için Ermeniler veya Ermenistan fikri ve tezi kâfi gelmeyince, bölgedeki müslüman halkın bir kısmını Türklerden ayrı bir etnik cemaat şeklinde takdim ve telkine başladılar. Hattâ öyle ileri gittiler ki, Orta Asya kökenli ve müslüman olan Kürt unsurunun Ermenilerle akraba oldukları gibi iddiaları ortaya attılar. Ancak, bölge halkının dini ve tarihi şuuru, bu tür iddiaların ne kadar geçersiz olduğunu fiilen göstermiştir. Zira, müslüman halk imparatorluk zamanında daima halifenin ve padişahın, Cumhuriyet devrinde de devletin yanında yer alarak Ermenilerin ve emperyalist devletlerin niyet ve arzularını boşa çıkarmıştır. Ermenilerin, Kürtçülerin ve Türkiye'nin parçalanmasından fayda bekleyen büyük devletlerin Ermenistan ve Kürdistan gibi hayalî devletler kurmak için kendilerinin yarattıkları son ve büyük fırsat olan Sevres Anlaşması ve Milli Mücadele devrinde dahi Doğu Anadolu halkı evvela Kâzım Karabekir'in daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında birleşerek, bölgenin insanıyla, toprağıyla, kültürüyle ve diniyle Türk milleti ve devletinin ayrılmaz bir parçası olduğunu bütün dünyaya ispat etmiştir.

Bütün bunlara yani Ermenistan ve Kürdistan yaratma hayalleri fiilen son bulmasına rağmen, içte ve dışta bulunan bölücü mihraklar Doğu bölgelerini Türkiye'den ayırmak için bir yandan etnik ve dini unsurları istismara, öbür taraftan da fikri alanda hayallerini canlı tutabilmek için teorik çalışmalarını yani tarihi gerçekleri çarpıtarak ele alan yayın faaliyetlerini sürdürmeye gayret etmektedirler. Bu gayretlerinde, kendilerini Türkiye aleyhine vasıta olarak kullanmak isteyen devletlerce de teşvik ve destek görmektedirler. Neticede, Türkiye aleyhine ve Doğu Anadolu üzerine yazılmış pek çok kitabı, dergiyi ve gazete haberini dünya kamuoyuna arz ederek sempati ve destek toplayabiliyorlar. Ayrıca, bu yolla meselâ Ermenilerin isyanını ve devlete karşı hıyanetlerini önlemek için Osmanlı devletinin aldığı tedbirleri "katliâm"mış gibi gösterebiliyorlar ve Doğu Anadolu'da Türklerden ayrı bir etnik gurup varmış gibi bir intiba uyandırabiliyorlar. Kısaca, bölücüler tarafından yazılan ve yazdırılan siyasi ve ideolojik maksatlı çeşitli yazılar dünya kamuoyunu Türkiye aleyhine yönlendirmede önemli bir rol oynayabiliyor.

Hemen ifade etmek gerekir ki, gerek Ermeni ve gerekse Kürtçülerin iddia ve hayalleri kitaplara, makalelere, sanat faaliyetlerine ve metodik araştırmalara dayandırılmaktadır. Bu tür faaliyetler tarihi hakikatlerin tahrifi şeklinde sürdürülmesine rağmen, Türkiye aleyhine zihinlerde iz bırakmaktadır. Bütün bu faaliyetler karşısında Türk devleti diplomatlarıyla, aydınlarıyla ve tarihçileriyle sessiz kalmış ve bu sessizliği büyük bir siyaset olarak görmüştür. Bu sessizlik iki zihniyetin eseri olmuştur: Birincisi, "Ermeni meselesi bizim meselemiz değildir, bizi ilgilendirmiyor. O mesele Osmanlı devleti ile Ermeniler arasında olup bitmiş tarihi bir hadiseden ibarettir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı devleti ile herhangi bir münasebeti yoktur". Bu zihniyetin sahipleri Ermenilerle ve diğer bölücülerle beraber Osman-

lı devletini kötülemekte ve itham etmekte. Hatta bölücülerin iddialarının haklı olduğunu dolaylı bir şekilde ima etmeye kalkışmaktadırlar. İkincisi ise, "Aman bu tür meseleleri kurcalamayalım. Üstüne gitmeyelim. Ermeniler ve Kürtçüler ne derse dersin cevap vermeyelim; onlar Türkiye'yi tartışmanın içine çekmek istiyorlar, oyunlarına gelmeyelim", diyen zihniyettir. İşte bu iki zihniyettir ki, Doğu Anadolu'nun tarihi hakkında ilmi araştırmaları engellemiş ve lehimize olan tarihi kaynakların gün ışığına çıkarılmasına mani olmuştur. Bunun sonucu, aydınlarımız ve diplomatlarımız milli tehlikeler karşısında şursuz ve bilgisiz kalmış ve 1970-1985 yılları arasında tehlikeyi fark etmiş ise de bu defa da fikir edinebileceği ilmi neşriyatın yetersizliğini, hatta yokluğunu görmüştür.

Bu bakımdan 12 Eylül 1980 harekâtından sonra Tarih ve Dil Kurumlarına yeniden şekil verilerek Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu çatısı altında toplanmaları tesadüfî değildir. Bu teşebbüs, hiç şüphesiz maziden kopmakla, ma-ziyi özellikle Osmanlı devletini kötülemekle bir yere varılamayacağını ve istikbâlin kurulamayacağını iyice anlaşılmış olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Ermeniler ve Kürtçüler tarihten medet umarken, kendi hayallerine tarihî dayanaklar bulmak için arşivlerdeki ufak bir vesikayı leyhlerine kullanırken ve marxistler Osmanlı tarihini kendi teorilerine temel teşkil edecek tarzda yorumlarken Türk devleti elbette kendi mazisine, tarihine ve kültürüne bigâne kalamazdı. Şüphesiz tarih araştırmaları, mazide övünç kaynakları bulmak ve ma-ziyi yeniden ihya etmek için değil, fakat istikbâli temellendirmek, kurmak ve tarih şûurunu beslemek için yapılmalıdır. Bu anlayışla Doğu Anadolu tarihi üzerinde yapılacak ilmi araştırmaların, günümüzde karşılaşılan bazı problemlerin çözümünde bize kolaylıklar sağlayacağı muhakkaktır. Zira, dış güçlerin Doğu Anadolu'da istismar konusu haline getirdikleri etnik ve mezhep meselelerinin tarihi kökenleri ve evrimi aydınlığa kavuşturulduğu takdirde tedbir almak ve çözüm getirmek daha da kolaylaşacak ve istismar unsuru olmaları böylece önlenebilecektir. Meselâ, mahdut araştırmalara rağmen Doğu Anadolu'da Ermenilerin hiç bir bölgede çoğunluğu teşkil etmedikleri ve halkının yüzde 80 veya 90 nın müslüman olduğu bir bölgede devlet kurma isteklerinin hayal ve bu istikamette ki faaliyetlerinin macera niteliğinde olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, günümüzde Doğu Anadolu'da, bazı şehirlerdeki bir kaç Ermeni ailenin dışında, hiç bir yerde Ermeni yerleşim merkezinin olmadığı bilinen bir gerçektir.

Aynı şekilde, emperyalist emeller için diğer önemli bir istismar unsuru ise Türk milletinden ayrı bir etnik gurupmuş gibi empoze edilmeye çalışılan Kürtler'dir. Burada Kürt kelimesinin ve bu ad altında kastedilen topluluğun menşei hakkında görüşler ileri sürecek değiliz. Bu konuda bilhassa yabancılar tarafından yapılan ve bir çoğu maksatlı olan araştırmalara rağmen Kürtler'in ayrı bir ırktan geldikleri tezinin ispat edilememiş olduğunu belirtmekle yetineceğiz¹. Her ne kadar

1 Bu konular için bakınız: B. Ögel, H-D. Yıldız, M. Eroz... Türk Milli Bütünlüğü içerisinde Doğu Anadolu, (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü), Ankara, 1985. seri IV, sayı A. 17. Mehmet Eröz, "Kürt Adı Üzerine", Türk Kültürü Dergisi, Ağustos, 1984, sayı 256; Doğu Anadolu'nun Türklüğü, İstanbul, 1982.

Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerin çoğunluk teşkil ettikleri ve belirli bir gramer yapısına sahip olmayan ve bir dilden ziyade bir çok ağızların varlığı ve konuşulması bölücülerin dayanak noktasını teşkil etmekte ise de, milli bir dilin olmadığı açıktır. Dil konusunun dışında, Kürt aşiretleriyle Türkmenler arasındaki, özellikle folklor ve kültür açısından benzerlikler, ileri sürülen iddiaları ihtiyatla karşılamayı, hattâ meseleye farklı bir şekilde yaklaşmayı gerekli kılmaktadır.²

Bugün Doğu Anadolu'da Zaza ve Kurmanço gibi iki ayrı gurubun farklı konuşması, Kürtçe konuşan bazı aşiretlerin Orta Asya'dan geldiklerini ve Türk olduklarını beyan etmeleri ve bazı arşiv vesikalarında "Türkman Ekradı" ve "Ekrad Türkmanı" gibi tabirlerin kullanılması Kürt ve Türkmen aşiretlerinin uzun asırlar boyunca tefrik edilemeyecek derecede kaynaşmaları ve 900 yıllık müşterek mazi ve aynı kültür potası içinde bulunmaları sebebiyle Doğu Anadolu'da yaşayan halkı birbirinden ayrı mütalaa etmek mümkün görünmemektedir.³ Doğu halkı birbirine o kadar karışmış ve kaynaşmıştır ki, XVI. ve XVII. yüzyıla ait tarihî belgelerde dahi "Ekrad" ve "Etrak" tabirleriyle zikredilen aşiretler genellikle karıştırılmıştır.⁴ Dolayısıyla, Doğu Anadolu halkı arasındaki mahalli farklılıkların menşei ne olursa olsun milli kültür bütünlüğümüzü meydana getiren folklorik çeşitlilikler olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Her milletin hayatında bu tür farklılıkları ve çeşitlilikleri görmek mümkündür.

Dikkati çeken bir diğer husus da kendilerine zeâmet tevcih edilen "Ekrad" ümerasının adlarının tamamıyla Orta Asya kökenli eski Türk adları olmasıdır. Meselâ, 1518 tarihli Mufassal Tahrir Defterinde zeâmet tevcih edildiği görülen ve "Ekrad Ümerası" olarak zikredilen Çemişkezekli Saruhan Bey'in ve XVI. yüzyılda Palu'da teşkil edilen "hükümet sancağı"nın hâkimleri olan Mirdesi aşiretinden Kara Cemşid Bey'in oğullarının bazılarının isimlerinin Orta Asya kökenli Türk isimleri olduğu görülmektedir.⁵

Netice itibarıyla, Türklerle Kürtler arasında mevcut ufak ve önemsiz farklılıklardan ziyade büyük ve önemli tarihi, kültürel, coğrafi ve dini bağlar ve müşterek noktalar ağır basmaktadır. Bu bakımdan, ufak mahalli farklılıklardan hareket ederek Doğu Anadolu'nun siyasi, dini, kültürel ve idari bütünlüğünü bozmak ve parçalamak maksadıyla içerde ve dışarda yapılan faaliyetlerin, bölge halkı arasında müessir olması mümkün değildir. Yeter ki, müşterek bağlar, modern çağın icablarına göre devlet tarafından muhafaza edilsin, kuvvetlendirilsin ve yeni bağlarla takviye yapılsın.

2 M. Alishan, Sissouan, Venise, 1885, s. 28; La Province d'Adana, Constantinopolis, 1920, ss. 67-75.

3 Mühimme Defteri, 124/51; Hüccet-i Zahriyye, D. BŞM-1144

4 Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul, 1979.

5 Tapu Tahrir Defteri, No: 64 tarih: 1518.

A – Osmanlı Devleti'nin İdare Anlayışı:

1071'den itibaren Türklerin hakimiyeti altında bulunan, Türkler tarafından iskân edilmeye başlanan ve üzerinde yine Türkler tarafından çeşitli adlar altında (Selçuklu, Saltuklu, Mengücek, Artuklu, Beylikler, Atabeylikler vs) pek çok Türk devletleri kurulan Doğu Anadolu bölgesi nihayet 1517 Çaldıran zaferiyle yine bir Türk devleti olan Osmanlı imparatorluğu'nun sınırları içine dahil edilmiştir. Bu bölgede tatbik edilen idarî ve siyasî statüyü izah etmeden önce, Osmanlı devletinin genel siyasetinin ne olduğunu görmek gerekmektedir. Bilindiği üzere, imparatorluk dahilinde uygulanan siyasetin, genelde değişmeyen bazı temel prensipleri var idi. Bununla birlikte, bu siyasetin bölgelerin, toplumların tabii ve içtimai yapısına, konjonktürel değişikliklerin seyrine göre çeşitlilik arz ettiği bilinmektedir. Osmanlı'nın değişmeyen siyasetinin kaynağı ve dayandığı hukuki temeli islâmiyetin getirdiği hükümlerdi. Osmanlı devleti, kitap ve sünnet yoluyla konan bu hükümlere uygun bir tarzda devlet hayatının sosyal, iktisadî ve idarî yönlerini tanzim etmeye çalışmıştır. Devletin farklılık veya çeşitlilik gösterebilen siyaseti ise örfe dayanmakta idi. Örfün kaynağını da milli kültür, töre, gelenek, kısaca Türk devlet felsefesi teşkil etmekte idi. Her ne kadar örfî uygulamalar şer'iatla sınırlandırılmış ise de, Osmanlı ülması şer'iate uymayan örfî uygulamaları genellikle şer'i hale getirmesini bilmiştir.

Görüldüğü üzere, Osmanlı devleti dahilî siyasetini şer'î ve örfî hukuk sistemleri çerçevesinde yönlendirmiş ve tanzim etmiştir. Böylece, birinin yetersiz kaldığı konularda öbürüne müracaat ederek, kendi kurduğu devlete ve müesseselerine işlerlik kazandırmaya çalışmıştır. Özellikle belirtmek gerekir ki, devlet yönetimine ve askerliğe ait hususlarda daha çok örfî hukuka yer verilmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı devleti her iki sistemi kaynaştırarak kendine has bir "Osmanlı hukuku" meydana getirmeye çalışmıştır.

Osmanlı siyasî ve idarî sisteminin bir diğer özelliği de şudur: Osmanlı devleti sahip olduğu topraklar üzerinde yani imparatorluk sınırları dahilinde ırka ve maddî sömürüye dayanan bir ayırma gitmemiş olmasıdır. Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupalı devletlerde olduğu gibi bir tarafta "Anavatan , Metropolit", öbür tarafta sömürgeler, müstemlekeler, deniz aşırı ülkeler, dominyonlar gibi ayırımlar söz konusu olmamıştır. Osmanlıyı Avrupalıdan ayıran en önemli farklardan biri budur. Osmanlı devlet anlayışında, özünde sömürü, asimilasyon, yok etme ve emperyalist fikri olan bir siyasete yer verilmemiştir. Zaten, Türk devlet felsefesinde ve islâm devlet fikrinde bu tür bir zihniyet yoktur. Bu bakımdan, Osmanlı devleti imparatorluk sınırları dahilinde bulunan toplumların, kendi özelliklerini muhafaza ederek sulh ve sükun içinde hayatlarını sürdürmeleri için gerekli tedbirleri almakta kusur etmemiş ve bunu prensip edinmiştir. Nitekim. "Nasihât-nâmeler"de, "Siyaset-nâmeler"de, "Kanun-nâmeler"de devletin en çok adalet, barış, düzen, ahenk üzerinde durmuş olması, bu zihniyetin ve davranışın fiilen varlığını göstermektedir. Adalet, barış, düzen, ahenk sağlamada baskı, zor, tabiatı bozma, insanı

asliyetinden uzaklaştırma gibi metodlar yoktur. Bölgelere ve toplumlara göre idare tarzında meydana gelen çeşitlilikler bu anlayışın en iyi somut delilidir. Netice itibariyle, Osmanlı devletini, bu gün sahip olduğumuz fikirlere ve içinde bulunduğumuz şartlara göre değil. Yeniçağ'ın şartları ve fikirleri çerçevesi içinde kalarak değerlendirmek lâzımdır. Bu yapıldığı takdirde, yaşadığı devirde Osmanlı'nın niçin büyük olduğu ve nasıl büyük bir medeniyet yarattığı ve nasıl bir çok ve farklı topluma hâkim olduğu, onları bir arada barış içinde tuttuğu daha kolay anlaşılır.

B – Doğu Anadolu'da Osmanlı Hakimiyeti:

Osmanlı devletinin Doğu Anadolu ile ilgisi XV. yüzyıla kadar uzanırsa da, bölgenin tamamen imparatorluğa dahil edilmesi ve idari statüsünün tesbiti Çaldıran zaferini (1514) takip eden yıllarda olmuştur. Bilindiği üzere, Şah İsmail İran'da kısa bir zamanda fevkalâde kuvvetlenen Safevî Devletini kurarak, Doğu'da Osmanlı devleti için hem siyasi hem de ideolojik (dini) tehlike teşkil eder hale gelmişti.⁶⁾ Şehzade Selim, bu iki tehlikeyi daha Trabzon'da Sancak Beyliği yaparken sezmiş ve müşahade etmişti. Bunun üzerine. Selim İstanbul'u ikaz etmiş ve tedbir alınmasını istemişti. Fakat, II. Beyazıt, zamanında tedbir alınmamış ve neticede Şah Kulu isyanının çıkmasına mâni olamamıştı. Bu sebeptendir ki, Yavuz Selim daha padişah olur olmaz İran'dan gelen iki tehlikeyi bertaraf etmek üzere hazırlıklara başlamış ve neticede 1514 tarihinde Çaldıran zaferi ile Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki siyasi ve dini emellerine son vermiştir.⁷⁾ Çaldıran zaferi esnasında ve daha sonra büyük bir kısmı sünni olan halk ve mahallî beyler Yavuz Selim tarafını tutmuş, başta Diyarbakir olmak üzere bir çok şehir kapılarını Osmanlılara açmıştır. Yavuz Selim, daha sonra Osmanlı hakimiyetinin bölgede, özellikle Siirt, Mardin ve Musul taraflarında tam manasiyle tesisi için Diyarbakir Beylerbeyi tayin ettiği Bıyıklı Mehmet Paşa'yı ve meşhur âlim İdris-i Bitlisi'yi görevlendirmiştir.⁸⁾ İdris-i Bitlisi, Yavuz Selim'e İran seferi dönüşünde takdim ettiği bir arizada Diyarbakir, Mardin ve çevresinin de fethinin gerekli olduğunu telkin etmiştir. Çünkü bu havalide yaşayan halkın ve mahallî beylerin çoğu sünni olmaları münasebetiyle Şii Safevi devletinden memnun değillerdi ve İran'a karşı isyan halinde idiler. Neticede İdris-i Bitlisi'nin yardımı ile Bıyıklı Mehmet Paşa bölgenin fethini 1515'te tamamladı.

Fetihten sonra, Osmanlı devleti bölgenin "tahririni" başlatmış ve idarî statüsünü belirleme çalışmalarını sürdürmüştür. Bu işlerin yapılabilmesi için yine İdris-i

6- Faruk Simer, Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklüğünün Rolü, Ankara, 1976, s.4 vd.

7- Şinasi Altundağ, "Selim I Yavuz", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1967, cilt: 10. ss. 423-434.

8- İdris-i Bitlisi, devlet adamı ve tarihçidir. Şeyh Hüsameddin'in oğludur. Osmanlı'nın hizmetine girmiş. İranlılara karşı Yavuz'u desteklemiş ve Güney Doğu Anadolu'nun fethinde büyük rolü olmuştur. 1520'de vefat etmiştir. Bakınız: "İdris, Bitlisi", İ.A., cilt: 5/II, s. 936.

Bitlis'i'ye müracaat edilerek yardımı temin edilmiştir. Bunun üzerine, Yavuz Selim İdris-i Bitlis'i'ye bölgenin meselelerinin halli için yetki vermiş, tuğralı ferman göndererek padişah adına tasarrufta bulunmasını sağlamıştır.⁹ Bu sebeple, bölgenin idarî statüsünün tesbiti işlerinin ve ilk "Temessüklerin" hazırlanmasının İdris-i Bitlis'i tarafından yürütüldüğünü söyleyebiliriz. Nitekim, Kanunî Sultan Süleyman zamanında İrakeyn seferinden önce bu bölgede yarı müstakil vaziyette yaşayan beylere yollanan bir "emr-i şerif'te geçen "kadimden temessükleri üzere" ibaresi, idarî statülerin Yavuz devrinde verildiğini doğrulamaktadır. Kanunî Sultan Süleyman bu emr-i şerif'te kısaca şöyle diyordu: "Yavuz zamanında İran'a karşı cephe alarak hayırlı hizmetlerde bulunan ve şimdi de devlete sadakatla hizmet ifa eden, bilhassa sefere katılarak yararlık gösterene öteden beri ellerinde ve tasarruflarında bulunan yerler kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir¹⁰." Bundan da anlaşılacağı üzere Kanunî mahallî beylere yeni haklar ve imtiyazlar vermiyor, sadece babası zamanında verilenlerin geçerli olacağını bildiriyordu. Nitekim, daha sonraki devirlerde de gönderilen fermanlarda ellerine verilen kâdim temessükler mucebince denilerek "yurtluk ve ocaklık" yoluyla sancak ve dirlik tasarruf edenlerin imtiyazları yenileniyordu. Bu şekilde imtiyazlara sahip olan bölge halkı ve beyleri genellikle devlete sadık kalmış ve Osmanlı ordusuyla birlikte İran'a karşı sefere katılmışlardır. Dolayısıyla imtiyazlı statüleri değişmeden devam etmiştir.

İstanbul'daki merkezî otoritenin tanıdığı imtiyazlar sayesinde Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun özel statüsü yani feodal karakteri ve padişah fermanlarıyla kendilerine yurtluk ve ocaklık yoluyla dirlik verilen beylerin hakimiyeti Tanzimat devrine kadar devam etti. Bu devirde yapılan reformlar ve yeni düzenlemelerle Doğu Anadolu'daki geleneksel statülerin devamı mümkün görünmüyordu. Çünkü, merkezî otorite güçleniyordu. 1870'te kabul edilen Vilayet Nizamnâmesi ile yeni bir düzenlemeye gidilmişti. Bu gibi tedbirler sonunda Doğu'daki mahallî beylerin hakimiyeti ve nüfuzları azalmıştır. Neticede, imtiyazlı statüler ortadan kaldırılmış ve beylik düzenine son verilmiştir. Bu arada, Doğu Anadolu'da mahallî otoritelerin ortadan kaldırılmasıyla meydana gelen otorite boşluğunu Bâb-ı Ali tam manasıyla dolduramadığından, bölgede Ermeni faaliyetleri artmış ve bazı huzursuzluklar olmuştur. Bu durumu gören II. Abdülhamit, merkezî otoritenin gücünü takviye etmek ve Ermeni faaliyetlerini frenlemek için eski beylerin ve hanedanların rakibi durumunda olan bölgedeki kalabalık ve güçlü aşiretleri teşkilatlandırma yoluna gitmiştir. II. Abdülhamid bu şekilde bir siyaset takip etmekle şu hususları temine çalışıyordu: Aşiretlere sahip çıkarak, onlara psikolojik olarak devletin kendilerini himaye ettiğini hissettirmek. Aşiretleri ve reislerini hilafet ve Saltanat'a bağlamak ve sadakatlarını sağlamak. Eski beylerin ve hanedanların, bu aşiretleri suistimal ederek eski nüfuzlarını yeniden temin etmelerini önlemek. Ermenilere karşı ma-

9 Hoca Sadeddin, Tacüt Tevârih, C. 2, s. 322; M. Şükrü Sekhan, Kürt Meselesi, Ankara 1979, S.131.

10- Nazmi Sevgen, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, (Yayına hazırlayanlar: Şükrü Kaya Seferoğlu-İlail Kemal Türközü), Ankara, 1982, s. 42.

hallî bir denge unsuru ortaya çıkarmak. Nihayet merkezî otorite ile mahallî güçler arasında iş birliği sağlayarak iç ve dış tehlikelere karşı Doğu bölgelerinde devletin itibarını ve hakimiyetini tesis etmektir. Böylece, eski sistem ve statüden tamamiyle farklı devlet hakimiyetinin ağır bastığı kontrollü bir düzene geçilmeye çalışılmıştır. Bu yeni düzenleme, Ermeni faaliyetlerinin arttığı, Rus ve İngiliz emperyalizminin bölgeyi imparatorluktan ayırma gayretlerinin doruk noktaya çıktığı şartlar içinde makul ve geçici bir tedbir olarak görülebilir.¹¹⁾ Nitekim, bu tehdit ve tehlikelerin kalktığı Cumhuriyet devrinde millet ve millî devlet anlayışı içinde bölgenin idari statüsü bölgelerden farksız olarak düzenlenmiştir. Böylece, asırlardan beri feodal beylerin hakimiyetinin söz konusu olduğu Doğu, Güney Doğu bölgelerimiz millî iradeye müstenit bir idare tarzına kavuşmuştur.

C – Osmanlı İdarî Sistemi İçinde Doğu Anadolu'nun Statüsü.

Osmanlı devletinin, mutlak bir merkezîyetçilik fikrinden tamamiyle uzak bir anlayışla, idaresi altına aldığı bölge ve toplumların hususiyetlerine göre çeşitli idare tarzları tatbik ettiği malumdur. Ancak, bu çeşitlilik şekilden ziyade muhtevada da kendini göstermiştir. Çünkü, Osmanlı idare sistemi ve idarî taksimatı şekil olarak genelde Eyalet ve Sancak temeli üzerine oturtulmuş. Fakat, bu Eyalet ve Sancak'ların İstanbul'la olan bağlarında bir takım farklılıklar olduğu için ayrı statüler altında ele alınması gerekmektedir. Meselâ, ilk dönemlerde Eyaletler "Has" ve "Şâliyâne olmak üzere statü bakımından ikiye ayrılmışlardır.¹²⁾ Aynı şekilde Sancaklar için de bir ayırım söz konusu olmuştur. Bu arada, Eyalet ve Sancakların sayı ve nitelik bakımından zaman içinde değişikliklere uğradığını unutmamak lâzımdır.

Osmanlı devleti, Çaldıran zaferinden sonra söz konusu bölgede Diyarbakir merkez olmak üzere Musul, Bitlis, Mardin, Harput, Dersim ve Çapakçur'u da içine alan gayet geniş bir eyalet vücuda getirmiştir. Kanunî Süleyman devrinde yeni bir düzenleme yapılarak Van'da ayrı bir eyalet teşkil edilmiştir. Sivas ve Erzurum konumuz dışında kaldığından bu iki eyalete temas edilmeyecektir. Van, Diyarbakir her ikisinde İran sınırında olmaları bakımından hem ordunun hareket noktası hem de önemli merkezler durumuna gelmişlerdir. Diyarbakir: a) İstanbul–Sam-sun–Amasya–Sivas– Malatya– Harput–Diyarbakir–Musul–Bağdat b) Beyrut ve İskenderun–Halep–Antep– Urfa–Diyarbakir; Van: a) Trabzon–Erzurum–İran, b) Batum–Erivan–Van–Hakkâri–Musul–Bağdat ticaret ve ulaşım yolları üzerinde bulunmakla önemli şehirler idiler. Özellikle Diyarbakir'de devrin pek mühim şahsiyetleri Beylerbeyilik yapmıştır. Bunlar arasında sonradan sadrazam olan ünlü vezirler de bulunmaktadır.¹³⁾ Eyaletlerden sonra sancaklar gelmektedir. Esas üye-

11- Bu konular için bakınız: Bayram KODAMAN, Şark Meselesi Işığında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul, 1983.

12- Şerafettin Turan, "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Erzurum, 1962, s. 201.

13- M. Halil Yinanç, "Diyarbakir", İslam Ansiklopedisi, cilt: 3.

rinde durmak istediğimiz idarî birim sancaklar olduğu için bu konuyu ayrı bir başlık altında ele almayı uygun bulduk.

1— Doğu Anadolu'da Sancaklar:

Osmanlı idarî teşkilatının esasını ve temel birimini sancak oluşturmakta idi. Sancak tabiri, Osmanlılar'dan önceki Türk-İslâm devletlerinde belirli bir idarî bölgeyi ifade etmekten uzak, daha çok hükümdarın hâkimiyet sembolleri arasında yer almıştır. Osmanlılar'ın ilk devirlerinde tuğ ve sancak, hattâ davul hükümdarın temsilcisi durumunda olan kişilerin de sembolü haline gelmiştir.¹⁴⁾ Kesin tarihini bilmemekle beraber, sancak tabiri zaman içinde üzerinde dalgalandığı araziye ifade eder olmuştur.¹⁵⁾ Bu manayı kazanması muhtemelen XV. Yüzyılda olmalıdır. Çünkü, imparatorluk müesseselerinin en mükemmel çağını yaşadığı XVI. yüzyılda sancak teriminin yerleşmiş olduğunu görüyoruz.

İmparatorlukda, devletin vergi hâsılatını belirlemek ve asker temin etmek maksadıyla yaptırılan tahrirlerde birim olarak sancak esas alınmıştır. Her sancağın kanun-nâmesi Tahrir Defterlerinin başına yazılmıştır. Aynı şekilde, merkez-i hükümetten çıkan imparatorluğun idaresiyle ilgili bütün yazışmalarda da sancak idaresi esas olarak kabul edilmiştir. Gerçi, Tahrir Defterlerinde bazı nahiyeler, cemaatler ve vakıflar hakkında kanun-nâmeler yer almışsa da bu durum idarî açıdan sancağın temel birim olmasına engel teşkil etmiyordu.

Diyarbakir ve Van eyaletlerinin teşkilinden sonra, fethedilen her yerde olduğu gibi, tahrir işlemine başlanmış ve bir kaç sene içinde tamamlanmıştır. Osmanlı idaresinin prensiplerine riayet edilerek her bölgenin mahallî, coğrafî ve tarihî özelliklerine göre farklı teşkilatlanmaya gidilmiştir. Hatta, bu farklılık veya çeşitlilik sadece aynı eyalete bağlı sancaklar arasında değil, bazan aynı sancağa bağlı kaza, nahiye ve cemaatler için de söz konusu olabiliyordu. Bu yüzden her sancak için olduğu gibi farklı bazı nahiyeler ve cemaatler için de kanun-nâmeler düzenleme yoluna gidilmiştir. Bu farklılıklardan ötürü, bazı sancaklar özelliklerine göre değişik statülere bağlanmıştır. Farklı statülerin belirlenmesinde bölgenin fizikî yapısı, aşiretlerin nüfusu ve dağılımı, Osmanlı öncesi idarî, siyasî ve içtimaî vaziyeti mühim rol oynamıştır. Fetihden sonra, Diyarbakir ve Van merkez olmak üzere teşkil edilen iki eyalet dahilindeki sancaklar, yukarıda belirttiğimiz çerçeveye göre sınıflandırılmışlardır. Bu sancakların statülerini izaha geçmeden önce, Van ve Diyarbakir eyaletlerinde bulunan sancakların adlarını ve statülerini gösterir bir cedveli, Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın yayınladığı 1631-1632 tarihli bir idarî taksimat defterini esas alarak vermeyi uygun bulduk.¹⁶⁾

14- İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Umerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978, s. 15.

15- J. Deny, "Sancak", *İA.*, cilt: 10, s. 188.

16- Şerafettin Turan, Aynı Makale, 201-232.

Diyarbakir Eyaleti

a- Hükümet adı altında geçen sancaklar:

1- Hazzo	Ocaklık	4- Tercil	Ocaklık
2- Cizre	Ocaklık	5- Palu	Ocaklık
3- Egil	Ocaklık	6- Genç	Ocaklık

b- Sadece Sancak (Liva) adıyla anılanlar:

1- Çermik	Ocaklık	13- Çapakcur	Ocaklık
2- Sağman	Ocaklık	14- Siirt	Ocaklık
3- Hasankeyf	-----	15- Görgil	Ocaklık
4- Pertek	Ocaklık	16- Ağakış	Ocaklık
5- Mazgirt	Ocaklık	17- Meyyafarikin	Ocaklık
6- Çemişkezek	Arpalık	18- Bohtan	-----
7- Harput	-----	Zilan	-----
8- Siverek	Arpalık	Bespan	-----
9- Kulp	Ocaklık	19- Nusaybin	Voyvodalık
10- Atak	Ocaklık	20- Akçakale	-----
11- Ergani	Arpalık	21- Sincar	-----
12- Mıhrani	Ocaklık	22- Zaho	-----
		23- Hemkürdkân	Ocaklık

Van Eyaleti

a- Hükümet adı altında geçen sancaklar:

1- Bitlis	Ocaklık	3- Hakkâri	Ocaklık
2- Hizan	Ocaklık	4- Mahmudi	Ocaklık

b- Sadece Sancak (Liva) adıyla anılanlar:

1- Deriki	Ocaklık	8- Kotur	Ocaklık
2- Şervi	Ocaklık	9- Eşyabert	Ocaklık
3- Müküs	Ocaklık	10- Erçiş	-----
4- Keşab	Ocaklık	11- Adilcevaz	-----
5- Şıtak	Ocaklık	12- Bargiri	Ocaklık
6- Kesan	-----	13- Şikak	Aşiretlik
7- Albak	Ocaklık		

Yukarıdaki tabloya göre idarî taksimat ve statü açısından Diyarbakir ve Van eyaletlerinde genelde iki ana ayırım göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi Hükümetler, ikincisi Sancak (Liva)'lardır. Bu sonuncular da kendi aralarında farklılık arz etmektedirler. Buna göre, klâsik Osmanlı sancağı statüsüne sahip olanlar ve ocaklık tarikiyle tasarruf olunup, özellik arz eden sancaklar olarak bunlarda ken-

di aralarında iki kısma ayrılmaktadırlar. Özellik arzeden bu sancaklara "Ektrad" sancakları demek de mümkündür. Netice itibariyle Diyarbekir ve Van eyaletlerinde bulunan sancakları aşağıdaki şekilde üç başlık altında toplamak mümkün görünmektedir:

- 1- Klâsik Osmanlı Sancakları
- 2- Ektrad Sancakları
- 3- Hükümet Sancakları

a- **Klasik Osmanlı Sancakları:** Bu sancaklar Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün bölgelerinde tatbik edilen ve geçerli usule göre idare olunan klâsik Osmanlı sancaklarından farklı değildir. Sancakbeyi doğrudan merkez tarafından tayin edilmekte ve lüzum görüldüğünde derhal görevinden alınabilmektedir. Dolayısıyla herhangi bir imtiyaza sahip değildirler. Sancakbeyi, sancak dahilinde hem mülkî hemde askerî yetkilere sahip bir amir durumundadır. Sancak timar sistemine dahil olup, vergileri yaptırılan tahrirlere göre kanunlar çerçevesinde devletçe toplanır. Bu vergilerin mühim bir kısmı haslara ayrıldıktan sonra, geri kalanı timar ve zemet sahiplerine taksim edilmektedir.

Diyarbekir ve Van eyaletlerindeki bu tür sancaklar umumiyetle aşiret yapısının kuvvetli olmadığı veya belirli bir aşiretin ekseriyete sahip olmadığı yerlerde teşkil edilmiştir. Özellikle şehirleşmenin, yerleşik hayatın ve ziraat (tarım) hayatının hâkim olduğu bölgelerde bu sancakların bulunduğunu görüyoruz. Bunların sayıları fazla olmamakla beraber, bulundukları yer ve merkezler açısından önem kazanmaktadırlar. Diyarbekir eyaletinde, Harput, Hasankeyf- (Hısınkeyf), Akçakale, Sincar, Zaho ve Bohtan-Zilan-Bespan. Van eyaletinde ise, Erçiş, Adilcevaz ve Kesan klâsik statüye dahil sancaklardır. Arpalık yoluyla tasarruf olunan Sivecek, Ergani ve Çemişkezek sancakları da bunlar arasında yer almaktadır. Ayrıca, Diyarbekir "Paşalık Sancağı" ile Van "Paşalık Sancağı" da bu tür sancakların arasında yer almaktadır. Böylece, iki eyalette klâsik Osmanlı sancak sisteminin geçerli olduğu on dört sancağın mevcut olduğunu görüyoruz. Bu sancaklara tayin edilen Sancakbeyleri umumiyetle bölgede tanınmış, nüfuzlu ümera arasından seçilmektedir. Meselâ, Çemişkezek Sancakbeyi Timurtaş'ın oğlu Kılıç Bey'in Harput Sancakbeyi olduğu görülmektedir.¹⁷

b- **Ektrad Sancakları:** Bu sancaklar biraz evvel izah ettiğimiz klâsik Osmanlı sancaklarından farklıdırlar. Çünkü, bu sancakların idaresi genellikle bölgeye eskiden beri hakim olagelen nüfuzlu, eski mahallî beylere ve hanedanlara mülkiyet tarihiyle "Yurtluk ve Ocaklık" olarak verilmiştir. Buna sebep, evvelâ bu eski beylerin fetih zamanında Osmanlıya verdikleri hizmetleri ve itaatleri, sonra bölgenin özellikleridir. Bu şekilde sancağa sahip olan beyler çoğunlukla ölünceye kadar Sancakbeyliğini yürütmekte ve ölümü halinde kaide-olarak oğlu veya akrabalarından biri yerini almaktadır. Ancak, ihanetleri halinde Sancakbeyi İstanbul tarafından

17- Başvekkâlet Arşivi, Mühimme 44, s. 132 (25 Zilhicce 990 tarihli hüküm).

derhal değiştirilebilmekte ve yerine yine oğlu veya hanedandan birisini tayin edebilmektedir. O halde ölüm ve ihanet dışında Sancakbeylerinin değiştirilmesi söz konusu olamazdı. Değişiklik teklifi, Beylerbeyinin "arzu" üzerine "Divân-ı Hümâyûn" tarafından görüşülür, teklif edilen şahıs uygun görüldüğü takdirde tayin edilirdi.

Bu "Ekrad" sancaklar da birer Tahrir Defterine sahipti. Yani, klâsik Osmanlı sancaklarında olduğu gibi bunların gelirleri (mahsulatı) de "tahrir-i defter" olunmakta, padişah ve sancakbeyi hasları çıktıktan sonra, geri kalan hasılat zeamet ve tımar sahiplerine dağıtılmaktadır. Sefer zamanında Sancakbeyi askerleriyle birlikte Beylerbeyi'nin hizmetine girmekle mükellefdir. Yine bu tür sancaklara merkezden kadı tayin edilmektedir. Bu kadılar malî ve hukukî konularda bazı yetkilere sahipti.

Bu şekilde yani ocaklık yoluyla tasarruf-olunan "Ekrad" sancaklarının sayısı Diyarbekir eyaletinde onüç, Van eyaletinde ise dokuz olmak üzere toplam yirmi iki idi. Yalnız hemen ifade edelim ki, bu rakamları kesin olarak kabul etmemek lâzımdır, zira bunların sayısı devirlere, yıllara göre değişebilmektedir. Kısaca, "Ekrad" sancaklarının klâsik Osmanlı sancaklarından farkı, ocaklık tarikiyle tasarruf edilmesi ve Sancakbeyi'nin sahip olduğu bir takım imtiyazlarla tayin ve azil şeklinden ileri gelmektedir. Hükümet sancaklarından ayrıldığı nokta da esas itibarıyla bölgenin tahririnin yapılmış olma ve merkezden tayin edilen Osmanlı memurlarının bir takım yetkilere buralarda sahip olmasıdır.

c- **Hükümet Sancakları:** Hükümet olarak nitelendirilen bu sancakların sayısı kaynaklara ve devirlere göre değişmekle birlikte bizim yukarıda verdiğimiz tabloda Diyarbekir dahilinde altı, Van dahilinde dört olmak üzere toplam on kadar olduğu görülmektedir. Bu hükümet sancakları da "Ekrad" sancaklarında olduğu gibi sahiplerine "Hîn-i fetihde hizmet ve itaatleri mukabilinde tefvîz ve temlik olunmuşlardır." Yine, aynı şekilde ocaklık yoluyla mülkiyet şeklinde tasarruf olunmaktadır. Sancakbeyleri "ellerine verilen ahidnâmeleri mucebince" "azl ve nasb" edilememektedirler. Bunların en önemli özellikleri "mevrûz-ül-kalem" ve "maktu-ül-kadem" olduklarından tahrîr işlemine tabi tutulmamış olmalarıdır. Böyle olunca, bu sancaklara "kalem erbabı" olan Osmanlı memurları girmemiştir. Tahrir yapılamadığından tımar sistemi de bu sancaklarda uygulanmamış, dolayısıyla "ümerâ-i osmaniye"den de kimse bu bölgelere gelmemiştir. Durum böyle olunca, adı geçen sancaklar Osmanlı memurlarının selahiyetleri ve nezaretleri dışında kalmaktadır. Diğer sancaklardan en büyük farkları bu hususlar olmuştur.

Hükümet sancaklarında yine sancakbeyleri ölümü ve ihaneti halinde, yerine evlatlarından veya akrabalarından biri tayin edilmek şartıyla değiştirilebilmektedir. Bu tür değişiklikler "kadûnden olageldiği üzere" kanunlaştırılmıştır. Ancak, Hükümet sancağına sahip olan aile tamamen yok olursa, o takdirde normal sancaklarda olduğu gibi "ümera"dan bir kişi devlet tarafından oraya tayin edilebilirdi. Soy tükenmedikçe hariçten bir kimse tayin edilemezdi. Meselâ, bu statüde olan Palu'da Yusuf Bey'in ölümü üzerine, onun yerine ümeradan Ahmet Beyin tayin edilmesi Beylerbeyi tarafından teklif edilmişse de Divan-ı hümayun bu teklifi, bey-

liğin "kadimden beri mutasarrıf olanların oğullarına verilegeldiği" gerekçesiyle reddetmiştir.¹⁸

Hükümet sancağı tasarruf eden Beyler sancak dahilinde vergileri bizzat toplama hakkına sahip oldukları gibi, yargı (kazai) yetkilerini de üzerlerinde bulunduyorlardı. Her ne kadar Osmanlı kadısının teorik olarak yetkisi bütün kazaî işleri kapsıyorsa da pratikte Sancakbeyi söz sahibi durumunda idi. Bu imtiyazlı durumuna rağmen hükümet sancakları da sefer zamanında kuvvetleriyle birlikte Beylerbeyi'nin emrine girmek mecburiyetindedirler. Askeri kuvvetleri aşiretlerinin büyüklüğüyle doğru orantılı idi. Kısaca bu sancakların diğerlerinden ayrıldığı en mühim hususlar tahrir ve timar usulünün olmaması Sancakbeyi'nin yetkilerinin daha geniş bulunmasıdır.

Yukarıda idarî taksimat açısından üç bölümde incelemeye çalıştığımız bu sancakları tasarruf şekli açısından da bir sınıflamaya tabi tutmamız gerekirse, bu sınıflamayı aşağıdaki tarzda yapmak mümkün görünmektedir:

- 1- "Ocaklık"lar.¹⁹
- 2- Arpalıklar
- 3- Voyvodalık
- 4- Aşiretlik
- 5- Doğrudan devletin tasarrufunda olanlar.

Özellikle "Hükümet" ve "Ekrad" sancaklarının tamamının ocaklık yoluyla tasarruf edildiğini görüyoruz. Her iki eyalette de bunların sayısı, ondokuz'u Diyarbekir'de, onüç'ü Van'da bulunmak üzere toplam otuz iki idi. Ocaklık tabiri genellikle bazı kaynaklarda "Yurtluk ve Ocaklık" şeklinde geçmektedir. Her ikisi de bir yerin gelirinin birine tevcih edilmesi anlamında kullanılan birer tabirdir. Yalnız, "yurtluk" kayd-ı hayat şartıyla tasarruf edildiği halde; "yurtluk ve ocaklık" şeklinde müştereken veya sadece "ocaklık olarak irs yoluyla sürekli tasarruf edilirdi. Ocaklık yoluyla kendisine arazi geliri tevcih edilen kimse resmen o yerin sahibi değildir. Araziyi satamaz, bağışlayamaz ve vakfedemezdi. Sadece o yerin şer'î ve örfî vergileri kendisine ait olurdu. Timar'dan farklı bir sistemdi. En bariz fark, ocaklığın hizmet karşılığı olup olmadığına bakılmadan bir ailenin sürekli tasarrufuna bırakılması, tasarruf edenin imtiyazlı bazı selahiyetlere sahip bulunması ve bazılarında tahrir yapılmamasıdır. Bu sistem daha çok Doğu Anadolu'da uygulanmıştır. Sebebi ise, fetihten önce bu bölgede müstakil veya İran'a tabi Beylerin fetih esnasında Osmanlıya vermiş oldukları hizmet, gösterdikleri sadakattır. Başlangıçta hizmet karşılığı verilmişse de sonraları ailelerin tasarrufuna bırakmak teamül haline gelmiş, hiç bir padişah da bunu değiştirmeyi düşünmemiştir. Aşiretlerin veya bu sancakların sadakat ve itaatleri devam ettikçe ocaklık sistemi de muhafaza edilmiştir. Tanzimat devriyle birlikte bu sistemden vaz geçilmeye başlanmıştır.

18- Başvekâlet Arşivi, Mühimme 46, s. 271.

19- Mehmet Zeki Pakalın, "Yurtluk ve Ocaklık", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1955, cilt: 3, s. 639.

Arpalık, Osmanlı imparatorluğu'na muhtelif zamanlarda, muhtelif şekillerde bazı yüksek rütbeli devlet memurlarına vazifede iken maaşlarına ilaveten, azil veya tekaüt halinde maaş kabilinden verilen tahsisat anlamına kullanılan bir tabirdir. Başlangıçta belirli kimselere verilmişken, zamanla muhtelif kimselere de verildiği görülür. Arpalık olarak bir sancak bazanda iki sancak tahsis edilebilirdi.²⁰

Mîr Aşiretlikler sancak biriminin dışında tutulmuştur. Yine, "Hîn-i fetihde hizmet ve itaatleri mukâbilinde" kendilerine "yurtluk ve ocaklık" tarikiyle dirlik verilen aşiretlere ve tasarruf ettikleri bölgeye "mir aşiretlik" adı verilmiştir. Zeamet ve timar şeklinde verilen bu dirlikler "yurtluk ve ocaklık" hükmünde olup, aşiret sahibi ölür veya hizmet etmezse dirliğin yani mir aşiretlik oğluna veya akrabasına verilir. Aşiretliğin, reisin oğlu veya ailesi münkarız olmadıkça "ahara verilmek kanun değildir".²¹ Görüldüğü üzere, Mir Aşiretlik'ler de "Ekra'd" ve "Hükümet" sancaklarında olduğu gibi aynı haklara sahip bulunuyorlardı. Aşiret reisinin selahiyetleri oldukça. Bizim tablomuzda, bu hakka sadece Van dolaylarında bulunan Şikak aşiretinin sahip olduğu gösterilmiştir. Ancak, bazı kaynaklarda bunların miktarının, XVII. yüzyıl başlarında 400 kadar olduğu ifade edilmektedir.

Aşiretler için Tahrir Defterlerinde ayrı ayrı kanunnâmeler vazedildiği görülmektedir. Meselâ, 1540 (hicri 947) tarihli Diyarbekir vilâyeti kanununda "aşiret taifesi"ne ayrılan kısımda aşiretlerden ne miktar ve ne şekilde vergi tahsil edileceği etraflıca anlatılmaktadır. Bu aşiretlikler de sefer zamanlarında kendi efradı arasından askeri birlikler teşkil ederek, Beylerbeyi'nin emri altına girer ve sefere katılırlardı. Tanzimat'la birlikte, ocaklık tarikiyle sancak tasarruf eden mahallî bey ve hanedanların eski önemlerini kaybetmeleri ve nüfuzlarının azalması üzerine, bu tür aşiretler ve reisleri II. Abdülhamid'in tatbik ettiği siyaset sonucu teşkil edilen "Aşiret Alayları" sayesinde önem kazanmaya başlamıştır. Devletin teşebbüsü ile bu şekilde teşkilâtlandırılan aşiretler, Ermeni mezalimi ve tehdidine karşı merkezî otorite tarafından himaye edildiklerini görerek Saltanat ve Hilâfet makamlarına daha fazla bağlılık göstermişlerdir.

1631-1632 tarihleri arasında Diyarbekir eyaletinde sadece Nusaybin'de bulunan "Voyvodalık" sistemine gelince: Voyvoda islavca bir kelime olup, ağa, reis manasına gelmektedir. Osmanlılar'da valiler ve mutasarrıflar kendi eyalet ve sancaklarında bulunan kazalara bazan Voyvoda tayin ederlerdi. Voyvoda, ekseriya muteber memurlar veya halkın isteğiyle mahalli ileri gelenler arasından tayin edilirdi. İşte bu şekilde idare edilen yerlere Voyvodalık deniliyordu. Voyvodalara merkezce mukataat hazinesi kaleminden "evâmîr-i şerife" verilirdi. Zamanla, Voyvodalar kaymakamlık vazifesini yürüten kimseler durumuna gelmişlerdir. Timar ve

20- Arpalık hakkında bakınız: İslâm Ansiklopedisi "Arpalık" maddesi cilt: I, s. 592-595; Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., cilt: I. s. 84.

21- Başbakanlık Arşivi, Mühimme 46. s. 271.

zeamet usulünün geçerli olduğu yerlerde ise vergilerin tahsili ile meşgul olmuşlardır.²²

Sonuç:

Hiç şüphesiz, Doğu ve Güney Doğu Anadolu dokuz yüz yıldır Türk coğrafyası içinde, Türk devletlerinin idaresi altında, Türk kültürü hakimiyetinde ve Türk milletinin tasarrufunda bulunduğu bilinen ve inkârı mümkün olmayan tarihî gerçektir. Her ne kadar üzerinde Bizans'tan tevarüs edilen (miras alınan dağınık ve az az sayıda Ermeniler, Yezidîler, Süryanîler gibi gayr-i müslim etnik guruplar yaşamışsa da bu durum bölgenin Türk olduğu gerçeğini değiştirmemiştir. Bu gün, bu cemaatlara mensup insanların sayısı yok denecek kadar az olması itibarıyla, artık onların adlarından bile bahsetmeye gerek kalmamıştır. Bu durumu kabullenmek mecburiyetinde kalan iç ve dıştaki bölücü mihraklar Doğu bölgelerinde Türk milletini parçalamak maksadıyla, yeni etnik guruplar aramak ve yaratmak gayreti içine girmişlerdir. Neticede, dokuz yüz yıllık müşterek mazinin, kültürün, dinin, törenin, devletin, toplumların hayatı bakımından sosyolojik ve tarihi açıdan ne mana ifade ettiği düşünülmeden, özellikle ırkçılığın çok gerilerde kaldığı bir çağda, Doğu bölgelerinde yaşayan halkın bir kısmını Türkler'den ayrı bir etnik gurup gibi gösterme faaliyetlerine girişmişlerdir. Üstelik, kendi iddialarını doğrulamak için tarihi tahrif etmeye kalkışmışlardır. Böylece, kendilerine mazi yaratabileceklerini zannetmektedirler. Halbuki, ilimle, tahrif edilmiş gerçeklerle, propogandayla, iddialarla kendisine mazi ve tarih bulmuş hiç bir toplum yoktur. Bu basit gerçeği bile görmemektedirler. Bu bakımdan, Osmanlı devletinin Doğu Anadolu'da tesis ettiği "Yurtluk ve ocaklık" gibi özel sistemler de yanlış değerlendirmelere tutulmuştur. Bu sistemin, bölgenin verimsiz coğrafi yapısından, nüfus kesâfetinin azlığından, İstanbul'a uzaklığından ve Osmanlı'nın idare anlayışından kaynaklandığı açık bir şekilde bilinmektedir. Ayrıca, İran tecavüzlerine ve XIX. yüzyılda Ermeni tehdidine ve Rus saldırılarına karşı, yerli halka özel statüler tanıyarak kendi kendini savunur hale getirmek isteği de mühim rol oynamıştır. Böylece Osmanlı devleti, Doğu'da devamlı olarak kalabalık bir ordu bulundurma külfetinden de kurtulmuş oluyordu.

Şüphesiz, Osmanlı devletinin Doğu'da tatbik ettiği değişik özel sistemler, bölgedeki feodal yapıyı muhafaza etmiş hatta kuvvetlendirmiştir. Ancak feodal düzeni Osmanlı yaratmamış, daha önce var olan düzeni Osmanlı kendi sistemine göre uyarlamaya çalışmıştır. Kaldı ki, o çağlarda hemen hemen dünyanın pek çok yerinde feodal düzen hakimdir. Osmanlı Doğu Anadolu'yu ve halkını imtiyazlı ve farklı durumuna rağmen imparatorluğun aslî parçası, aslî unsuru olarak görmüş ve öyle kabul etmiştir. Başta İdrîsî Bitlîs olmak şartıyla bölgedeki halk ve beyler Saltanat ve Hilafete itaat ve sadakatla bağlı kalmıştır. Rumeli ve Batı Anadolu'daki

22- Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1955, cilt: 3, s. 598. (Voyvoda maddesi).

feodal Ayanlar kadar gaile çıkarmamışlardır. Batı'yı Doğu'dan, Doğu'yu Batı'dan ve Van'lıyı Edirne'liiden ayırmayan tarihtir, kültüredür, coğrafyadır, dindir, devlettir. Bu unsurlar ebedidir. O halde birlik de ebedî olacaktır. Bu birliği bozmak tarihe, coğrafyaya dine, kültüre ve devlete meydan okumaktır ki, şimdiye kadar kimsenin gücü yetmemiştir.

HAMİDİYE HAFİF SÜVARİ ALAYLARI

(II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)

Bilindiği gibi, son yıllarda yerli ve yabancı tarih araştırmacıları II. Abdülhamid devriyle (1876-1909) fazla ilgilenmektedirler. Bu ilginin sebebi, hiç şüphesiz, II. Abdülhamid zamanına ait ilmi araştırmaların yetersiz oluşu ve o devrin her yönüyle tam olarak bilinmeyiştir. Mevcud bilgilerimiz ise, genellikle siyasî kanaatlere göre yazılmış ve o devrin belirli yönlerini ele alan kitap, makale ve gazetelerin ürünüdür. Bu tür kitap veya makalelerin çoğu, tek taraflı olarak, o devri ya yermek ya da övmek için yazılmıştır denilebilir. Bu bakımdan son yıllarda, arşiv belgelerine ve kaynak eserlere dayanılmış ilmi araştırmaların önemi artmıştır. Bütün bunların sonucu olarak da, II. Abdülhamid devrine bakış açıları ve tarzları değişmiştir. Artık, 33 yıllık bu devreyi sadece "istibdat" veya "yenileşmeye tepki" (reaksiyon) veya "islâmın dirilişi" devri olarak görme ve bunlara göre değerlendirme zamanının geçtiği kabul edilmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz düşünceden hareketle II. Abdülhamid tarafından 1891'de kurulan ve Doğu Anadolu'nun sosyal, siyasî ve iktisadî hayatına yeni bir çehre kazandıran Hamidiye Alayları'nı arşiv belgelerine dayanarak incelemeyi, böylece az bilinen, fakat üzerinde pek durulmayan bir konuyu açıklığa kavuşturmakta yarar görmekteyiz. Bu vesile ile 1876-1908 tarihleri arasındaki devrenin genel karakterini mümkün olduğu kadar kısa ve kalın çizgilerle vermeyi konunun daha iyi anlaşılır hale gelmesi yönünden faydalı bulduk. Zira Hamidiye Alaylarının teşkilini, bir noktada meselenin açıklığa kavuşması bakımından II. Abdülhamid devrinin diğer olaylarından soyutlamak mümkün değildir.

II. Abdülhamid devrinin Özellikleri

1— Merkeziyetçilik: II. Abdülhamid devrinin, despotik ve merkeziyetçi bir devir olduğu su götürmez bir gerçektir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda despotluk ve merkeziyetçilik sadece II. Abdülhamid'e özgü bir durum değildir. Daha gerilere gitmemek için, Osmanlı İmparatorluğu'nda, II. Mahmud'un, Avrupa'da Bismark'ın ve Rus Çarı'nın despotluk ve merkeziyetçi siyasetleri hatırlanacak olursa,

II. Abdülhamid'in aynı yöndeki siyaseti, çağdaşları arasında, yadırganacak bir yöntem değildir. Bir diğer husus, II. Abdülhamid'in merkezîyetçiliği Tanzimat'tan beri meydana gelen olayların veya değişikliklerin mantıklı bir sonucudur¹. Şöyle ki, II. Mahmud'un kurduğu düzen merkezîyetçi ve otokrattı. 1 Mart 1840'da yürürlüğe giren kararname ile merkezîyetçilik biraz daha kuvvetlendi. Fakat 1842'de Mustafa Reşit Paşa'nın çıkardığı mahalli idari meclislerin kurulmasıyla ilgili kanunlarla ve 28 Kasım 1852'de valilerin yetkisini arttıran fermanla merkezîyetçi sistem zayıfladı. Ancak 1857-1861 tarihleri arasında imparatorluğun çeşitli bölgelerinde meydana gelen isyanlar ve karışıklıklar üzerine, merkezî hükümetin eyâletlerde kontrolünü arttırma eğilimi tekrar doğdu. Bu eğilimin izlerini, 1864'de Fransız idari taksimatı örnek alınarak kabul edilen Vilayet Nizamnâmesinin merkezîyetçi ruhunda görmek mümkündür. Nihayet 1871'de kabul edilen Vilayet Nizamnâmesi biraz daha merkezîyetçi hale getirildi. Bu tarihten sonra Abdülaziz idaresi hem mutlakîyetçi yönde hem de merkezîyetçi yönde gelişti. Kısaca merkezîyetçilik ile demokratikleşmeyi uzlaştırma gayretleri daha Tanzimat devri başlarında başarısızlığa uğramıştır. Bunun üzerine merkezîyetçi sistem ihmal edilerek, demokratikleşmeğe önem verilmişse de 1864'ten itibaren merkezîyetçilik eğilimleri, demokratikleşme aleyhine ağırlık kazanmıştır. 1870 Fransa-Prusya savaşı sonunda bu eğilim daha da artmıştır.

1876 Kanun-i Esâsi ve Meclis-i Mebusân tecrübeleri, 1877 Osmanlı-Rus savaşı ve arkasından 1878 Berlin andlaşması II. Abdülhamid'i merkezîyetçilik fikrine daha da fazla yaklaştırdı. II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin imparatorluk ve imparatorluğu tutan kuvvetin ise devlet kuvveti olduğunu ve yine her şeyin bu kuvvetin varlığına bağlı bulunduğunu kabul ediyordu. Gerçekten, merkezî devletin gücü ve kuvveti zayıfladığında, imparatorlukta isyanlara, parçalanmalara ve mahallî güçlerin ortaya çıkmasına engel olunamadığını biliyordu. Bu yüzden da daima adem-i merkezîyetçiliğe karşı olmuştur.

Yine Abdülhamid Tanzimatçıların başarısızlığını, reformların uygulanmamasını ve imparatorlukta başıbozukluğu merkezî kuvvetin zayıflığına bağlıyordu. Ayrıca merkezîyetçi idarenin kurulmasını, meşrutî yani anayasalı ve parlamenter bir sistemde değil, fakat otokratik bir sistemde görüyordu. Nitekim 1878'de Meclis-i Mebusân'ı kapatmakla merkezîyetçi görüşünü İstanbul'daki mevcut güçlere kabul ettirdi. Bundan sonra, taşradaki mahallî güçlerin (şehir ve kasaba eşrafının) ve resmi güçlerin (ordu kumandanlarının ve valilerin), kendi anlayışını paylaşmalarını ve merkezîyetçi sistemi benimsemelerini sağlamak kalıyordu. Bu konuda gayet temkinli hareketle, tedricen ve bâzen karşılıklı tavizlerle başarılı bir siyaset takip etti denilebilir. İşte Doğu Anadolu'da kurulan "Hamidiye Alayları" bu siyasetin bir parçası olarak görünmektedir.

1 Stephan Doguid, "The politics of Unity: Hamidian policy in Eastern Anatolia," *Middle Eastern Studies*, IX, (Mayıs 1973) s. 139-155.

Ancak bir noktayı belirtmekte fayda vardır: Merkezîyetçilik, II. Abdülhamid tarafından gaye değil, fakat islâm birliği ve reformlar için vasıta olarak ele alınmıştır². Bu siyasetin izlerini Hamidiye Alayları'nın kuruluşunda görmek mümkündür.

2— İslâm Birliği: Tazminat devrinin hareket noktası, reformlarla, imparatorluğun çeşitli unsurlarını, müşterek vatan, müşterek hanedan ve müşterek menfaat etrafında birleştirerek Osmanlı vatandaşlarının meydana getirdiği bir Osmanlı toplumu yaratmaktır. Böyle bir siyaset mantığı gibi görünürse de, o zamanın şartları içinde, tabii değildi. Buna rağmen iyi niyetle ve Avrupa'nın baskısı sonunda gayr-i müslimlere tabii ve siyasi haklar verildi. Fakat Avrupa'nın müdâhalesi ve gayr-i müslimlerin tutumları yüzünden müsbet bir netice elde edilemedi. Sonuç olarak gayr-i müslimlerin isyanları ve diğer taraftan müslüman cemaatin içe kapanması, yöneticilerin bu konudaki ümitlerini gitgide zayıflatmıştır. 1877 Osmanlı-Rus savaşı ve Berlin Kongresi sonunda hıristiyan toplumların önemli bir kısmının imparatorluktan ayrılmaları veya muhtar hale gelmeleri, Tanzimatçıların "Osmanlılık ideolojisi"nin gerçekleşmeyeceğini göstermeğe kâfi geldi. Bununla beraber "Osmanlılık" fikri silinmedi, sadece ikinci plana geçti.

Netice itibarıyla de, bu ideolojik boşluğu, kökü 1872 tarihine kadar inen İslâm Birliği" fikri yani "Panislamizm" ideolojisi doldurmakta gecikmedi. Bu fikir, Osmanlılık fikrine göre daha mantıklı ve biraz daha tabii görünüyordu. Zira imparatorluğun büyük çoğunluğunu müslümanlar meydana getirmekteydi ve bu çoğunluğu kaynaştıracak müşterek noktalar pek çoktu. Bunun başında İslâm dini ve hilâfet makâmı vardı.

II. Abdülhamid'in hedefi, merkezîyetçilik sisteminin kendisine vermiş olduğu maddi imkanlarla hilâfet makamının mânevi imkânlarını kullanarak ümitsizlik ve kompleks içindeki müslümanlara yeni ümitler vermek, onların hânedana ve hükümete olan inanç ve sadakatını arttırmak ve böylece islâm birliğini gerçekleştirerek imparatorluğu içte ve dışta güçlü hale getirmektir. İşte bu siyaseti başarılı oldu. Nitekim imparatorlukta müslümanların lideri ve koruyucusu olduğunu duygu olarak kabul ettirdi. Hattâ dünya müslümanları nezdinde Halife-Sultan'ın itibarını ve şöhretini arttırdı. Hamidiye Alayları'nı kurarken Doğu Anadolu'daki aşiretleri bu yönden kolayca kendisine bağlamasını ve itaat altına almasını bildi.

3— Denge Siyaseti: 33 yıllık idâresi zamanında II. Abdülhamid'in iç ve dış siyasette uyguladığı en belirgin yöntemi, kuvvetler arası dengeyi temin ederek, Sarayı, Bâb-ı Ali'yi ve hepsinden de önemli kendi otoritesini dengeler üstü güç olarak tutma şeklinde özetlenebilir. 33 yıl iktidarda kalması, bu denge siyasetinin bir sonucudur diyebiliriz. Bu siyasetin esasını somut örneklerle şu şekilde kısaca izah etmek mümkündür: Meselâ reformlarla —reform aleyhdarlarını (batıcılarla— Batı düşmanı olan muhafazakârları) dengelemek için, Tanzimat çizgisinde reformlara olan ihtiyacı kabul ediyor, hatta başarılı bir şekilde eğitim alanında uyguluyor,

2 Doguid, aynı eser, s. 139-141.

bunun yanında Panislamist fikirlere de yer veriyordu³. Böylece iki tarafı da memnun ediyor ve kendini bunların üstünde tutuyordu. Yine o, müslüman ve hristiyan cemaatlerin isteklerini reformlarla dengelemek istemiştir. Tanzimat devrinde bütün reformlar hristiyan cemaatlerin isteklerine uygun olarak yapıldığından, bunların bulunduğu bölgelerdeki müslümanların aleyhine bir dengesizlik ortaya çıkmıştı. İşte bu devirde müslümanların veya Türklerin lehine olan reformlara da girilmiş, hattâ ağırlık verilmeğe başlanmıştır. Aynı şekilde taşradaki mahalli güçler arasında dengeler temin edilerek asayiş sağlandığı gibi, devletin otoritesi bu güçlerin üstünde tutulmuştur. Vâli-şehîr ve kasaba eşrafı-kırsal yörelerdeki ağa, hristiyan-müslüman, bürokrat-halk ilişkileri arasında ince denge hesapları yapılarak devleti bunların üstüne çıkarma gayretleri görülmektedir.

İşte, II. Abdülhamid devrinde, yeni ile mevcut, batıcılarla muhafazakârlar arasında bir denge kurularak modernleşmeye çalışılmıştır denilebilir. Ancak, bâzı sahalar istisna edilirse, başarı oranı düşük olmuş, imparatorluk çağdaşlaşma yönünde gerilerde kaldığı gibi çöküntüden de kendisini kurtaramamıştır.

4- Reform Siyaseti: II. Abdülhamid devrinde de yükselmek ve çağdaşlaşmak için Batı Medeniyeti'nden faydalanmanın zarureti inkâr edilememiştir. Ancak Tanzimat devrinin aksine, Batı taraftarı olan ve yeni bir sınıf teşkil eden aydınların denetim altında tutulmasından yana bir siyasetin benimsendiği kabul edilebilir. Ayrıca, keyfi ve denetimden uzak inkılâp hareketlerinin imparatorluk ve toplum için felâket olacağı görüşü ağır bastığından, bu gibi yeniliklerin ve değişikliklerin toplumu rahatsız etmeden devletin kontrolü altında yapılması eğilimi mevcuttur.

Aydınları ve yenilikleri denetim altında bulundurma eğiliminin doğmasında şüphesiz o devrin aydın tipinin büyük etkisi olmuştur. O zamanki aydınların iki büyük kusuru vardı: Birincisi, nasıl ki eski Osmanlı aydınları Batı Medeniyeti'ni tanımadan "dogmatik" bir tarzda Batı düşmanı kesilmişlerse, Tanzimat aydınları da da ters istikâmette, fakat aynı "dogmatizm" içine düşerek Batı'ya hayran, eskiye ve mevcuda düşman oldular. Aydınlarımızın çelişkisi belki bu noktada yatmaktadır. Kısaca, Tanzimatçı'lar Batı medeniyetinin esasını tanıma ve Osmanlı toplum yapısını tahlil etme zahmetine katlanmadan "taklitcilikte ustalık" yarışına girdiler⁴. İkinci kusuru ise, Tanzimat aydını, Avrupa'ya Batı medeniyeti'ni öğrenmeye değil, kendi tarihini öğrenmeye gitmiştir. Başka bir deyişle devrin aydınları çeşitli vesilelerle Avrupa'ya gittiğinde ve Batı Medeniyeti'ni öğrenmeye değil, kendi tarihini öğrenmelerine rağmen, onlar orada Türk-Osmanlı tarihini ve islâm toplumunu ve medeniyetini öğrenmeye çalışmışlar ve birtakım şeyler de öğrenmişlerdir. Ancak sonuç müsbet olmadı. Zira aydınlarımız Osmanlı toplumuna ve Türk-İslâm medeniyetine Avrupalı gözüyle bakmaya başladılar, meselelerimize Avrupa'-

3 Doguid, aynı eser, s. 141.

4 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 1001 Temel Eser, nr. 9, İstanbul [147], s. 107.

nın ileri sürdüğü çözüm yollarıyla yaklaştılar. Bunun sonucu olarak da, aydınlarımız topluma yabancılaştılar, eskiyi ve mevcudu inkâra yöneldiler. Böylece halk-aydın kopukluğu, ruhî ve fikrî bocalamalar ortaya çıktı. Türk kültürünün üzerindeki Arap-Fars şalını kaldırmak şöyle dursun, ayrıca onun üzerine bir de Avrupa (Fransız-İngiliz-Alman) şalı çekilerek iyice altta kalmasına yol açıldı. Bunun sonucu olarak ise Türk kültürünü muhafaza ve temsil eden Türk halkı kendi kaderine terk edildi. Ancak, bu arada bazı aydınlarımızın olumlu yöndeki çalışmalarını inkâr etmemek yerinde olur kanaatindeyiz.

İşte 1876'ya kadar, İmparatorluk'ta idari değeri olan fakat sosyal değeri olmayan, yukarıda izah ettiğimiz özelliklere sahip bir aydın, veya aydın-bürokrat zümre mevcuttu. Bunların karşısında da çeşitli eğilimleri yansıtan fakat merkezî-yetçî-islâmî-padişahî tutumlarıyla asgari müştereklerde birleşebilen ve az çok halkın desteğine sahip muhafazakâr-aydın grup vardır.

II. Abdülhamid bu iki grup arasında hassas bir denge meydana getirerek, her ikisinin de isteklerini karşılayacak ve ayrıca merkezî-yetçîliğin ve İslam birliğinin kuvvetlenmesine yardımcı olacak reformları yapmayı tasarlıyordu demek yerinde olur. Hattâ dengeyi kurmuş ve bazı reformları yapabilmıştır. Ancak 1890 yılından itibaren, iki aydın gurup arasındaki denge, üçüncü bir gurubun veya fikrin (İttihat-Terakki Fırkası ve Türkçülük akımı) ortaya çıkmasıyla bozulmuştur. Bu üçüncü muhâlifler gurubuna ek olarak, gayr-i müslimlerin taşkınlıkları ve Avrupa'nın tahrikleri de artınca imparatorluk her yönden bocalama devrine girmiş ve II. Abdülhamid devrini sona erdirmiştir.

Büyük Devletler ve Doğu Anadolu

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonunda, Rusya Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da mevcut dengeyi kendi lehine bozarak etkisini arttırmış ve ayrıca İngiliz çıkarlarını tehdit eder bir güç haline gelmişti. İngiltere Rusya'nın elde ettiği üstünlüğü dengelemek ve çıkarlarını koruyabilmek için Bâb-ı Ali'den gizli bir anlaşma ile (1878) Kıbrıs'a kiracı olarak yerleştiği gibi, Berlin Antlaşması'na da Ermeniler lehine olan 61. maddeyi koydurarak Doğu Anadolu'ya müdahale hakkını elde etmişti. Böylece, "Şark Meselesi" Balkanlardan Anadolu'ya kaydırılmış ve "Ermeni Meselesi" ortaya atılarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya toprakları da tartışma konusu haline getirilmiştir. Bunda İngiltere'nin payı büyük olmuştur. Berlin Antlaşmasının 61. maddesiyle "Bâb-ı Ali Ermenilerin sâkin oldukları eyaletlerde mahallî ihtiyaçların gerektirdiği ıslahat ve tanzimatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin güvenliğini, Çerkez ve Kürtler'e karşı korumayı taahhüd etmiştir". Yapılacak ıslahata büyük devletler nezaret edeceklerdi. Bu madde ile Bâb-ı Ali Doğu Anadolu üzerindeki hakimiyetini kaybetmiş oluyordu. İngiltere ise, Rusya'nın güneye inişini durduramayan zayıf Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden vazgeçmiş ve Doğu-Anadolu'da Avrupa'nın her zaman desteğine sahip olabilecek, aynı zamanda Rusya'nın Irak taraflarına inmesini engelleyecek bir Ermenistan devleti yaratmayı düşünüyordu. Zaten, İngiltere, Mısır'ı ve Arap yarımadasını da ele geçirmenin planlarını yapıyordu.

II. Abdülhamid ilk yıllarda Kıbrıs'ı üs olarak kiralamakla Asya'daki topraklarının muhafazası için İngiltere'ye güvendiğini ve onun politikasını tercih ettiğini göstermiştir. Ancak 1887'lerden itibaren II. Abdülhamid'in İngiltere'den uzaklaştığını veya ona karşı daha ihtiyatlı davranmaya başladığını, buna karşılık giderek Rusya'ya yaklaştığını görüyoruz. Bu değişikliğin esası: İngiltere'nin Mısır'ı işgali ve Arap Yarımadası, Irak-Kuveyt taraflarındaki faaliyetleri, ayrıca Doğu Anadolu'da Ermeni örgütlerine yardım ve Ermenileri himaye etmesidir. İngiltere'nin bu tutumu, II. Abdülhamid'i kuşkulandırmış, hatta korkutmuş olduğundan, Doğu Anadolu'da kendi politik anlayışına göre tedbir almaya itmiştir. Bu tedbirleri alırken de, sosyal dengeyi —merkeziyetçilik esasını— islamcılığı —Ermeni tehlikesini— hesaba katmıştır denilebilir. Özellikle 1890, 1891'den itibaren politikasını uygulamaya koymaya başlamıştır. Bu tarihten sonra, İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın Osmanlı Devleti hakkındaki düşüncesi tamamiyle değişti ve Tanzimat devrinde "Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma" politikaları Osmanlı İmparatorluğu'nu yavaş yavaş parçalama ve yıkma politikasına dönüştü. Ondan sonra da Ermeni-Girit-Makedonya, olaylarını yaratarak daima iç işlerimize karışma ve Osmanlı devletini yıpratma yolunu benimsemişlerdir.

Doğu-Anadolu'nun Durumu

Coğrafi ve sosyal yapısı sebebiyle, Doğu Anadolu'ya Osmanlı hakimiyeti tam anlamıyla, Yavuz ve Kanunî devrinde bile girememiştir. Bu yüzden, Doğu Anadolu ile merkezî otorite arasında ciddi bir ilişki kurulamamış ve bölge, Cumhuriyet devrine kadar muhtar olarak kalmıştır. Bu özelliğinden dolayı Doğu Anadolu'nun sosyal-ekonomik-kültürel yapısı kendine özgü bir durumu kazanmıştır. Bu yapının en belirgin yanı iki şekilde somut olarak göze batmaktadır: 1) Ağalık düzeni, servet esasına özellikle toprak mülkiyeti esasına dayanıyordu. Herkes kendine göre daha zenginin nüfuzuna girerek zincirleme bir bağlılık içinde en zenginin —kuvvetlinin— egemenliği altında bulunuyordu. Böylece bir "Ağa" tabakası meydana gelmiştir. 2) Şeyhlik düzeni ise, mezhep ve tarikatlardan yani dini duygulardan kaynaklanıyordu. Ağalar maddi yönden, şeyhler dini yönden Doğu Anadolu halkını etkileri altında bulunduruyorlardı. Bu iki grup daha ziyade aşiretler ve kırsal bölgelerdeki halk üzerinde etkili idiler.

Ayrıca, Vilâyet, Sancak, Kaza merkezlerinde de "eşraf tabakası" mevcuttu. Bu grup Tanzimat'tan itibaren politik-idari-kültürel yönden şehirlerde egemen durumda idi. Valileri etki altına alabiliyorlar, reformlarda söz sahibi olabiliyorlar, reformlarla ilgili heyetlere —komisyonlara— mahalli yönetime katılabiliyorlardı. Bu gibi imtiyazlarını yitirmemek için de merkezî otoritenin fazla kuvvetlenmesini istemiyorlardı⁵ Zaten mahalli otoriteleri (vali, mutasarrıf, kaymakam, müdür-kadı vs.) çeşitli yollarla kolayca elde edebiliyorlardı. Diğer taraftan kırsal bölgedeki aşiret reislerine ve ağalara da resmî yollardan baskı yaptırarak kendi nüfuzlarını arttı-

⁵ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 31, nr. 76/35, zarf 76, karton 81.

ıyorlardı. Şehir eşrafının reformlara güvenleri olmadığından, uygulamasını geciktiriyorlar veya hakim oldukları heyetler yoluyla engelliyorlardı. Ermeniler lehine yapılan reformlardan dolayı da Osmanlı bürokrasisini suçluyorlardı.

Doğu Anadolu'nun diğer bir özelliği de etnik ve dinî yönden çok çeşitli oluşu idi. Türkler çoğunlukta olmakla beraber çeşitli azınlıklar mevcuttu. Dinî yönden müslüman ve hristiyan olmak üzere iki cemaat varsa da, mezhep ve tarikat yönünden pek çok çeşitlilik arz etmekteydi. Fakat etnik-dinî konuda en büyük çelişki hristiyan Ermeniler'le müslüman halkın bir arada olmasıydı. Bir kısım Kürtler merkezî otoriteyi tanımakla beraber İstanbul'un kontrolü dışında olduklarından serbest hareket etme imkânına her zaman sahip idiler. Bu yüzden kendi aralarında kavgaları, köylere saldırıları eksik olmuyordu. Ermeniler ise 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra devlet kurma hayaline kapıldıklarından İstanbul'u dinlemiyorlardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, eşraf da şehirlere hâkim her türlü kontrolü ellerinde bulunduruyorlardı.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi yabancı devletler de ajanlarıyla, Doğu Anadolu'daki konsolosluklarıyla ve dinî-siyasî amaçlarla açmış oldukları okullarıyla bir yandan hristiyan azınlıkları tahrik ediyorlar, diğer yandan da mahallî idarelere müdahale ederek merkezî otoritenin kuvvetlenmesini engelliyorlardı. Özellikle İngiliz, Amerikan, Fransız misyoner okulları ve kollejeri Doğu Anadolu'da yıkıcı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bir ara, II. Abdülhamid izinsiz açılmış yabancı okulları kapatmış ve yeni açılacakları hükümetin iznine bağlamış ve kontrol altına almak istemişse de tam bir başarı sağlamıştır denilemez.

İşte, II. Abdülhamid böyle bir Doğu Anadolu ile karşı karşıya idi. Kendi merkezîyetçi-İslamcı-dengeci-reformcu devlet anlayışına göre, her yönden çelişkiler içinde olan ve uluslararası çıkarların çarpıştığı Doğu Anadolu'da II. Abdülhamid bir politika denemesine girmiştir. Bu politika, Doğu Anadolu şartlarına uymak mecburiyetinde kalınca kimi zaman sert, kimi zaman "tâvizci" kimi zaman da ılımlı, dengeli ve olumlu şekilde kendini göstermiştir. Fakat bu politika Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısında bir değişiklik yapamamıştır. Fakat politik ve az çok kültürel durumda müslüman halkın lehine bir durum yaratmıştır. Zaten, II. Abdülhamid politikasının temeli Doğu-Anadolu'da Ermeni Devleti'nin kuruluşunu önlemek ve Doğu Anadolu'yu İmparatorluk sınırları içinde tutmaktır. Kısaca, Doğu Anadolu'da ikinci bir Doğu Rumeli veya Girit hadisesine meydan vermemektir. Bu açıdan bakıldığında, II. Abdülhamid zamanında Doğu Anadolu'nun bütün meselelerinin ele alınmış olduğu şüphesiz savunulamaz. İçten ve dıştan sarsılan, mali güçlü olmıyan imparatorluğu ayakta tutmak zamanın yönetici kadroları için, önemli bir mesele idi.

1878-1891 Yılları Arasında Doğu Anadolu Aşiretleri ve II. Abdülhamid

Tanzimat devrinde nisbeten sakin olan Doğu Anadolu aşiretleri, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının yaratmış olduğu ortam ve otorite boşluğu sebebiyle birbir-

eriyle mücadeleye giriştikleri gibi kimi zaman merkezî otoritenin temsilcileri olan mahallî organlara itaatsizlik göstermeğe başlamışlardı⁶. Yine, 1878'de Hakkâri dolaylarındaki aşiretlerin reisi Ubeydullah, İran'la Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bölgede bağımsız hareket ediyor ve İngiltere'den destek alıyordu. II. Abdülhamid başlangıçta Şeyh Ubeydullah'ı İran'a karşı destekliyor ve yardım ediyordu. 1880'de II. Abdülhamid yaveri Bedirhan Bey'in (Van dolaylarına hakim güçlü ve kalabalık bir aşiret reisi idi) oğlu Bahri Bey'i Hakkâriye Şeyh Ubeydullah'ın yanına yolluyarak onu kendi yanına çekmeye çalıştı⁷. Nitekim Ubeydullah'ı İran üzerine yöneltmeyi başardı. Ancak kısa bir müddet sonra Ubeydullah Osmanlı İmparatorluğu aleyhine dönmüştür ki, bu davranışına İngiltere'nin sebep olması muhtemeldir. Tehlikeyi sezen II. Abdülhamid diğer aşiret reislerini kendine bağlama yolunu seçti ve Hakkâri'de toplanan aşiret reislerine çeşitli armağanlar, silâh, malzeme ve ayrıca aşiret askerlerinin eğitimi için 26 kadar emekli subay gönderdi⁸. Daha sonra bunların aralarından Ahmed Ağa, Abdülkadir, İsmail Bey, Şeyh Sıddık, Seyit Ali Abdurrahman sırasıyla Şakird, Muş, Bitlis, Doğu Beyazıt, Erzurum ve Hınıs'a giderek oradaki aşiretleri örgütlemeye ve silâhlandırmaya çalıştılar. Bu sırada Şeyh Ubeydullah eski tutumundan vazgeçmiş ve İstanbul'da mecburi ikâmete tâbi tutulmuştur. Fakat daha sonraları da rahat durmadığından 1883'te Mekke'ye sürgün edilmiştir. II. Abdülhamid aşiret reisleriyle iyi ilişkiler kurma politikasına bundan sonra da hızla devam etmiştir.

Ancak daha 1883-84 yıllarında II. Abdülhamid'in bu politikası başta İran olmak üzere İngiltere tarafından da iyi karşılanmıyordu. İran Şii olduğundan dolayı II. Abdülhamid'in Sünniliğe dayanan "Pan-islâmizm" politikasından çekiniyor ve aşiretleri kendisine karşı kullanabileceğinden şüpheleniyordu. İngiltere ise aşiretlerin örgütlenişini, kendi nezaretinde Ermeniler lehine yapılacak reformlar hatta kendi himayesinde kurulacak müstakbel Ermeni devleti için engel sayıyordu. II. Abdülhamid Rusya ile dost olduğu müddetçe aşiretleri örgütleyebileceğine inandığından Rusya ile iyi geçinme yolunu tuttu. Zaten Rusya İngiltere'nin Doğu Anadolu politikasına ve Ermenistan fikrine karşı olduğundan II. Abdülhamid bu dostluğu elde etmekte zorluk çekmiyecektir.

1884 tarihinden itibaren II. Abdülhamid daha yumuşak yöntemler kullanarak aşiretleri kendine bağlamaya çalıştı. Nitekim bu konuda Erzurum'daki Rus Konsolosu Dinitir, şöyle demektedir: "Osmanlı hükümeti mahalli yöneticilere emir vererek aşiret reisleri ile samimi ilişkiler kumalarını ve onları tatlı sözlerle, iyi davranışlarla kendilerine bağlamalarını istedi."⁹. Gerçekten bu politikanın yürütül-

6 M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara, 1961, s. 93.

7 Halfin, XIX. yüzyılda Kürdistan üzerinde mücadele, Ankara 1976, Komâl Yayınları, s. 107.

8 Aynı eser, s. 115.

9 Aynı eser, s. 122.

mesinde valilerin, askeri erkânın büyük bir payı vardır. Meselâ, 1884'te Hakkârî'ye vali atanan Ethem Paşa sürekli olarak aşiret reisleriyle ilişki kuruyor, onlara dost-ça ve samimi davranarak kendi aralarındaki anlaşmazlıkları hallediyor ve böylece hükümete ısındırıyordu¹⁰. Aynı zamanda aşiretlere silâh dağıtarak onların ruhlari-ni okşuyor ve devletin gücünü ve hâmiligini hissettiriyordu.

1885-1890 yılları arasında Bâb-ı Ali, aşiretleri, az çok kontrol altına alabil-mek için onlara hoş görünmeye çalışmıştır. Ermeniler'e karşı ise çok ılımlı dav-ranmaya özen göstermiştir. Nitekim bu yıllarda Ermeniler'in önemli bir şikâyeti yoktu. Sadece mahalli memurların ve aşiretlerin davranışlarından yakınıyorlardı. Hatta 1887'de, devrin önde gelen ve pek çok defa sadrazamlık yapmış kişisi olan Said Paşa Ermeniler lehine reformların yapılmasını istemiştir¹¹. Fakat, yavaş ya-vaş Ermeni gizli tedhiş örgütlerinin, dışardan aldıkları destek ve teşvikle, Doğu Anadolu'da ve İmparatorluğun diğer yerlerinde devlet aleyhine faaliyet gösterme-ye başlamaları II. Abdülhamid'i iyice ürkütmüştü. Doğu Anadolu elden gidebilirdi. Bu yüzden Ermeni okulları, gazeteleri ve diğer faaliyetleri iyice kontrol altına al-ındı. 1890 yılında yapılan bir aramada Ermeni kiliselerinden bol miktarda silah çıkması Bâb-ı Ali'yi ve II. Abdülhamid'i müslüman halka, özellikle aşiretlere daha da müsaid davranmaya ve onlarla işbirliğine itti. Zira, Tehlike hem imparatorluk için hem de aşiretler için ciddi görünüyordu. Tedbir alma zamanı gelmişti.

Hamidiye Süvari Alaylarının Kuruluşu Sebepleri:

Adı geçen alayların kuruluş sebebi şüphesiz sadece bir olaya, yani yukarıda değindiğimiz gibi Ermeni meselesine dayandırılmaz. Bu bakımdan, Hamidiye A-layları'nın kuruluş sebeplerini II. Abdülhamid'in giriş kısmında ana hatlarıyla be-lirtmeye çalıştığımız, politikasında aramak doğru olur kanısındayız. Şunu da be-lirtmekte fayda vardır: Hamidiye Alayları, Abdülhamid politikasının hedefi değil, fakat vasıtasıdır. O halde, bu alayların kuruluşunda rol oynayan etkenleri aşağıda-ki şekilde sıralamak mümkündür:

- 1— Merkezi otoriteyi tesis etmek,
- 2— Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak,
- 3— Aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak,
- 4— Ermeniler'in faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesini temin etmek,

10 Valileri padişah bizzat tayin ediyordu. Vilayetler ise Dahiliye Nezâretine bağlı idi. Valilerin yetkileri sınırlıydı ve doğrudan doğruya Sarayla haberleşiyorlardı (bak, Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1962, cilt VIII. s. 327).

11 Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul, 1327, s. 821-22. An-cak II. Abdülhamid Said Paşa'nın Ermeniler'den rüşvet aldığına inanıyordu. Zaten kendisi Er-meniler lehine reform yapmaya pek hevesli olmadığından, dâima oyalayıcı bir politika güdü-yordu.

5— Ruslar'ın saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak,

6— Pan-islamizm politikasını yürütmek.

Bu sebepleri kısaca açıklamaya çalışalım:

1— 1877'de Birinci Meclis-i Mebusan'ı kapattıktan sonra, II. Abdülhamid'in koyu bir merkezîyetçi sistem uygulamaya koyduğu ve imparatorluğun kurtuluşunu bunda gördüğü bir gerçektir. Bu anlayışta olan bir padişah, asırlardır İstanbul'un hakimiyeti kontrolü dışında kalmış Doğu Anadolu'nun ve aşiretlerin durumunu görmemezlikten gelemeydi. O halde, aşiretleri merkeze bağlayarak, hiç olmazsa ısındırarak Doğu Anadolu'ya devlet otoritesini götürmesi gerekirdi. Ancak, uygulamada çok dikkatli davranmak lâzımdı. Zira, bağımsız ve her türlü otoriteden uzak yaşamış aşiretleri ve sosyal-politik güçleri ürkütmemeliydi. Nitekim, II. Abdülhamid tavizlerle, hediyelerle, nişanlarla taltif ve takdirlerle aşiret reislerinin, şeyhlerin vs. ruhlarını halife olarak okşamış ve kendine bağlamıştır. Padişah olarak, aşiretleri kendisine bağlamanın daha somut ve inandırıcı yollarını buldu. Daha 1890'dan önce aşiretlere, valiler ve askeri paşalar vasıtasıyla, silâh dağıttı, çeşitli yardımlarda bulundu. Böylece, aşiretlerin gözünde "Hâmi Padişah" olduğunu ispat etmeğe çalıştı. Ayrıca, mahallî otoritelerle aşiretler arasında iyi münasebetler kurulmasını sağladı. Hamidiye Alaylarının kurulmasıyla, padişah—aşiretler veya merkezi otorite—mahallî otoriteler—aşiretler arasındaki münasebetlerin daha da iyileşeceği ve sağlamlaşacağı inancı vardır. Başlangıçta bazı sakıncaların olabileceği düşünülmüş ve hatta uygulamada bazen kötü sonuçlar olmuşsa da ileride aşiretlerin otoriteye alışacağı ve itaat edecekleri kabul edilmiştir. Kısaca, Hamidiye Alayları vasıtasıyla devlet otoritesi Doğu Anadolu'da tesis edilmek isteniyordu.

2— Doğu Anadolu'da sosyal-politik-ekonomik düzenin ortaya çıkardığı birtakım nanevî mahallî güçler vardı. Bu güçlerin en etkilisi "şehir eşrafı" idi. Şehir eşrafı merkezî otoritenin kuvvetlenmesini istemediği gibi İstanbul'a da daima şüphe ile bakıyor, reformlardan dolayı Bâb-ı Ali'yi suçluyordu. II. Abdülhamid'in merkezîyetçi politikasına ilk karşı çıkacak ve engelliyecek bu "ayân-eşraf" gurubu idi. Padişah bu durumu görmüş, dolayısıyla bu gurubun gücünü kırmak veya başka bir güçle dengelemek, böylece kendi otoritesini güçler üstü duruma getirmek istemiştir. Şehirli eşrafın gücünün karşısında denge unsuru olabilecek, kırsal bölgelerde oturan göçebe, yarı göçebe aşiretler vardı. Zaten, aşiretlerle şehirli eşrafın arası iyi değildi. Padişah, aşiretleri silahlandırarak, askerî birlikler kurdurarak onları hem kendine bağlamak hem de maddî güç olarak "eşrafa" karşı kullanmak istemiştir diyebiliriz. Ayrıca, aşiretlerin müslüman olmaları, onların Ermeniler'e karşı da bir denge ve emniyet unsuru olması sağlanmış olacaktı.

3— Askerî yönden aşiretlerin kuvvetinden faydalanmak, belki de Hamidiye Alayları'nın kuruluş sebebinin en mantıkî yönü olarak ele alınabilir. Zira, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına kadar yalnız hristiyanlar değil, müslüman

halkın önemli bir kısmı da askerlik görevini yapmıyordu. Bunun sebebi, Osmanlı Hükümeti'nin bazı bölgelerde, askere alma kanununu uygulayacak kadar güçlü olmayışı idi. Ne Irak ve Arabistan'da göçebe yaşayan Araplar'dan ne Arnavutluk'ta ne de Doğu-Anadolu aşiretlerinden asker toplayabiliyordu.¹² Halbuki, Doğu-Anadolu aşiretleri halkının, cesur, binici, nişancı ve kahraman oluşu Osmanlı İmparatorluğu için tabii bir askeri kaynak olabilirdi. Hatta 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Cibranlı ve Hörmekli aşiretlerinden istifade edilmiştir¹³. Ayrıca, Doğu-Anadolu'nun coğrafi şartları düzenli Osmanlı ordularının hareket kabiliyetini engelliyordu. Yine bölgenin merkeze uzaklığı, ulaşım güçlükleri, zamanında lojistik desteğin, takviye birliklerinin yollanmasını imkansız kılıyordu. Aşiretlerden askeri birliklerin kurulması bütün bu zorlukları bir dereceye kadar giderebilirdi. Zira, Aşiretler bölgeyi iyi tanıyorlardı, her türlü tabiat şartlarına alışıktilar. Ayrıca kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılayacaklardı. Böyle bir askeri güç Osmanlı ordusunun en büyük yardımcısı olabilirdi. Bu alaylardan çete muharebelerinde, dar geçitlerin tutulmasında, düşmana ani baskında, keşifte, düşmanı yıpratma ve şaşırtmada istifade edilebilirdi.

Bu kadar faydalar sağlayabilecek, askerliğe yatkın, silahı ve atı seven aşiretlerden, hem de devlete fazla bir yük yüklemeyen, askeri birlikler kurma fikri II. Abdülhamid'e cazip gelmiştir. Bu birliklerin ileride normal askeri birlikler haline gelerek, ordu bünyesinde yer alacakları düşüncesi de mevcut olduğundan derhal kurulmaları uygun görülmüştür.

4- Avrupa'nın yardımıyla Ermeniler'in isyan hazırlıklarına başlaması ve bunun işaretlerinin görülmesi, II. Abdülhamid'i Hamidiye Alayları yoluyla müslüman halkı örgütlendirmek, silahlandırmak, Ermeniler'e karşı hazırlıklı tutmak ve çıkabilecek bir iç isyanı, kuvvet dengesi kurarak engellemek düşüncesine sevk etmesi muhtemel görülebilir. 1891 yılından sonra Ermeniler'in devamlı olarak Hamidiye Alayları'nın dağıtılmasını talep etmeleri bu fikri kuvvetlendirmektedir¹⁴. Ancak Ermeniler'in ileri sürdüğü gibi alaylar tamamiyle onlara karşı kurulmamıştır¹⁵. Fakat, bazen Ermeniler'in sebep oldukları olaylara adları karışmıştır. Bu da o zamanki şartlar içinde ve Ermeniler'in tutumu karşısında normal karşılanabilir. Zira müdafaa en tabii haktır.

5- Muhtemel bir Rus saldırısına karşı Hamidiye Alayları'ndan faydalanma fikri elbette bu alayların kuruluşunda önemli bir faktör olmuştur. Çünkü Doğu'da imparatorluğu askerî yönden tehdit edebilecek tek güç Rusya idi. Zaten, II. Ab-

12 Paul Rohrbach, Hattı-ı Saltanat (Bağdat Demiryolu), İstanbul, 1331 (1915), s. 9.

13 Fırat, aynı eser, s. 93.

14 Osman Nuri, aynı eser, s. 840.

15 General Mayewski, Van ve Bitlis Vilayetleri, tercüme eden Mehmet Sadık, İstanbul, 1330, s. 125.

dülhamid'in Rus ordusundaki "Kazak Alayları"ndan esinlenerek Hamidiye Alayları'nı kurduğu fikri de ileri sürülmektedir¹⁶. Bu düşünce dikkate alındığında, Padişahın "Kazak Alayları"nın görevine benzer askeri görevleri aşiretlerden meydana getireceği alaylara yaptırmak Osmanlı ordusuna önemli bir yardımcı kuvvet bulmayı tasarlamış olabileceği akla yakın gelmektedir. Fakat 1890'dan itibaren II. Abdülhamid'le Çar arasındaki dostluğa ve Rusya'nın bu alayların kuruluşuna karşı çıkmamasına bakılırsa yukarıda ileri sürdüğümüz görüşleri ihtiyatla karşılamak daha doğru olur kanaatindeyiz. Ancak, II. Abdülhamid İngiliz politikası ve Ermeni meselesini ileri sürerek bu konuda Rusya'nın tasvibini veyahut tarafsızlığını temin etmiş olabilir. Kendi düşüncesinde ise, gerektiğinde Rusya'ya karşı da Alayları kullanma fikri kesinlikle vardır¹⁷.

Doğu Anadolu'da İngiltere'nin yürüttüğü Ermeni politikasını ve hatta Kürtler'i imparatorluk aleyhine kışkırtmasını önlemek için, Hamidiye Alayları, bir çare olarak, II. Abdülhamid'in aklına gelmiş olabileceği ileri sürülebilir. Nitekim Şeyh Ubeydullah tecrübesinden sonra II. Abdülhamid İngiltere politikasından iyice ürkmüş ve akabinde aşiretlere yanaşmış, onları kendi tarafına çekmiştir. Hamidiye Alayları, daha önce aşiretlere uygulanan politikanın somut bir sonucudur. İngiltere'nin gayretlerine rağmen aşiretler İstanbul'a bağlı kalmışlardır.

6- II. Abdülhamid'in "Panislâmizm" politikasıyla, Hamidiye Alayları'nın ilgisine gelince, şüphesiz iki unsur arasında doğrudan doğruya bir bağ kurmak ve-

II. Abdülhamid Han'a aşiretlerden askeri yönden faydalanmayı telkin eden ve Hamidiye Süvari Alaylarının 4. ordu içinde teşkilinde görev alan Müşiri Zeki Paşa Hamidiye Süvari Alayları Reisleriyle.

16 Paul Rohrbach, aynı eser, s. 9.

17 Ali Vebî Bey, *Pensees et souvenirs de l'ex-Sultan Abdulhamid*, Paris, s. 16-17.

ya ilişki görmek "Hamidiye Alayları" meselesini fazlasıyla büyötmek olur. Bu yüzden, dolaylı bir bağın varlığını ve "Panislamizm" politikasının küçük bir parçası olduğunu söylemek daha mantıklı olur kanısındayız. II. Abdülhamid dış ölkeler ve imparatorluk müslömanlarına olduğu gibi aşiretlere de önce Halife sıfatıyla yaklaşmış ve onları kendine bağlamış, sonra da devlet başkanı yani padişah olarak, onlardan faydalanmak ve devlete itaat ettirmek yolunu seçmiştir diyebiliriz. Bu davranışı, hem padişahlık hem de halifelik anlayışına uygundu. Üstelik Doğu Anadolu'nun İmparatorluğun doğu sınırlarında bulunması önemini daha da arttırıyordu. Yeri gelmişken şunu da ilâve etmekte fayda görüyoruz: II. Abdülhamid, imparatorluğun batı sınırında bulunan müslöman Arnavutlar'a, güney kısımda bulunan Arap kabile şeflerine, doğu bölgesinde bulunan Türkmen, Kürt, Çerkez, Karakalpak aşiretlerine aynı politikayı uygulamıştır. Arap aşiretleri için "Aşiret Mektebi"ni, Arnavutlar için "Saray Muhafız Alayı"nı, Doğu Anadolu Aşiretleri için "Hamidiye Alayları"nı hareket noktası olarak, bu bölgeleri merkeze bağlamak, böylece imparatorluğun bütünlüğünü korumak politikasını benimsemiştir.

Hamidiye Alayları'nın Kuruluşu ve İlk Nizamnâme

Başta II. Abdülhamid olmak üzere, IV. Ordu kumandanı Müşir (Mareşal) Zeki Paşa ve valilerin aşiret reisleriyle kurdukları yakın ilişkiler giderek arttı. 1890 yıllarında Doğu Anadolu'daki politik durumun tehlikeli bir şekil alması ve batılı devletlerin bu bölge ile ilgilenmeye başlaması sonunda, ilk defa Müşir Zeki Paşa aşiretlerden askerî yönden faydalanma fikrini II. Abdülhamid'e telkin etti. Bunun üzerine II. Abdülhamid diğer paşaların da fikrini aldı, ancak çoğu bu projeye karşı çıkmıştı. Amma bu paşaların karşı olmalarını, Müşir Zeki Paşa'yı kışkırdıklarına yoran padişah, projeyi desteklemeye karar verdi, zira kendi düşüncelerine pek uygun bulmuştu. Padişah şöyle diyordu: "Rusya'ya karşı bir harpte, disiplinli birlikler halinde toplanmış olan aşiretler, bize çok hizmetler yapabilirler; birliklerde öğrenecekleri itaât hissi de onlar için iyi olacaktır..."¹⁸. Görüldüğü gibi aşiretleri dışa karşı kullanma ve özellikle itaata alıştıırma, yani merkezî otoriteyi dinler hale getirme fikri ön planda yer almaktadır.

Fakat, Hamidiye Alayları'nın kuruluş hazırlıklarıyla ilgili belgelerin elimizde olmaması yüzünden bu hususta pek fazla bir şey diyebilecek durumda değiliz¹⁹. Bu konu ile ilgili en erken tarihli belgeler 14-15 Nisan 1307 (14-15 Nisan 1891) tarihlerini taşımaktadır. Bu belgelerden anlaşıldığına göre, daha 1890 tarihinden itibaren "Hamidiye Alayları" Müşir Zeki Paşa'nın teşebbüsleriyle kurulmaya başlanmıştır²⁰. Alaylarla ilgili ilk matbu nizamnâme de 1308 (1891) tarihinde çıkarıl-

¹⁸ Ali Vehbi, aynı eser, s. 16.

¹⁹ Başbakanlık Arşivinde yaptığımız çalışmalar esnasında buna dair herhangi bir vesika elimize geçmedi.

²⁰ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Kısım 13, Evrak nr. 76/1, zarf 76, karton 81, tarih 14 nisan 1307. Bu iki belge Yaver-i Ekrem Şakir Paşa tarafından II. Abdülhamid'e sunulmuş teskerelerin suretidir.

miştir²¹. Hatt-ı Hümayun olarak hazırlanan bu kanunun ilk maddesinde, Hamidiye Süvari Alayları'nın kuruluş gerekçesi olarak şöyle denilmektedir: "Memleketin, teaddiyât ve tecâvüzat-ı ecânibten muhafazası zımında tertibi muktezi olan heyet-i askeriye'nin terkihi ol memleket ahâlisinin nüfus-i umumiyesine ait mükellefiyet cümlesinden olup, bu mükellefiyetten ahâlden bir kısmının istisnâsı kuvve-i umumiye'nin noksanını icab edeceği derkâr bulunduğu ve bu kaide-i meşruanın Memâlik-i Mahruse-i Şâhânede bi-hakkın mer'i tutulmasıyla kuvve-i umumiye-i osmaniye'nin tezyid ve teksir olunması maksad-ı meşruasına binâen hususiyet-i hal-leri hasebiyle şimdiye kadar tamamıyla intizâm-ı askeri altında olarak hizmet-i askeriyede bulunamayan ve cundilik ile meşhur ve me'luf oldukları halde haymenişin (çadırda oturan) olan efrâd-ı aşâirden müceddeten "Asakir-i Hamidiye" namı celiiliyle Süvâri Aşâir Alayları teşkili muktezâ-yı irâde-i seniyye-i hilâfet-penâhidir."²² Görüldüğü üzere, gerekçede memleketin düşmana karşı savunulması işinin her ferdin görevi olduğu vurgulanarak, yumuşak ve teşvik edici bir dilde aşiretlerin de bu savunmaya katılmaları gerektiği işaret edilmektedir. Ayrıca, bu bölgelerden o zamana kadar asker toplanamadığı hakikati de ortaya konulmaktadır. Elli üç maddeden ve bir de sonuçtan ibaret olan nizamnâme'ye göz attığımızda aşağıdaki hususlar, Hamidiye Süvari Alayları'nın nasıl kurulacağı ve özelliklerinin ne olacağı hakkında kâfi derecede bilgi edinmemizi sağlayacaktır.

Evvela, kurulacak alaylar 4 bölükten az, 6 bölükten fazla olmayacaktır. Buna göre, her alay en az 512 en fazla 1152 kişiden meydana gelecektir²³. Büyük aşiretlere bir veya birden fazla alay, küçük aşiretlere ise bir kaç bölük kurma hakkı verilmekte²⁴, ancak, kesinlikle alay kurulması ve eğitim maksadıyla aşiretlerin birleştirilmesi yasaklanmakta, merkezî otoritenin veya ordu kumandanlarının emri ile, sadece savaş zamanında birleştirilmeleri öngörülmektedir²⁵.

Aşiretlere ve kabilelere dahil 17-40 yaş arasındaki bütün erkeklerin nüfus sayımı yapıp bir deftere yazılarak Dahiliye Nezareti'ne Hamidiye Umum Kumandanlığı'na ve Merkez-i Ordu-yı Hümayun'a bildirilecekti²⁶. Hamidiye Süvari Alayları'nı teşkil edecek erkekler üç kısma ayrılıyordu: 17-20 yaş arası "ibtidaiye", 20-32 yaş arası "Nizamiye", 32-40 yaş arası "Redif" sınıflarına dahil olacaklardı²⁷. Her alaydan iki çavuş Ordu-yı Hümayun merkezine gönderilerek "Mektep Alayı"nda eğitime tâbi tutulacak ve sonra İstanbul'da veya başka bir yerde iki yıl hizmet yaptırılarak terfien alaylara gönderilecekti. Ayrıca her alaydan bir çocuk

21 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Kısım 37, Evrak nr. 47/27, Zarf 47, Karton 113. "Tensikat-ı askeriye cümlesinden olarak Hamidiye Süvari Alayları'na dair Kanunnâmedir. Dersaadet 1308."

22 Aynı yer.

23 1308 Nizamnâmesi, Madde: 2.

24 Aynı yer, Madde: 3, 4.

25 Aynı yer, Madde: 4, 5.

26 Aynı yer, Madde: 6. Bu nüfus sayımı devlet yönünden şüphesiz çok önemli idi. Devlet, aşiretlerinin sayısını, nüfusunu, gücünü bu vesile ile öğrenmiş olacaktı.

27 Aynı yer, Madde: 7.

seçilerek İstanbul'a gönderilecek ve orada. "Süvari Mektebi"nde tahsil gördükten sonra mülâzımlık (teğmen) rütbesiyle memleketine ve alayına iade edilecekti²⁸. Hamidiye Alayları elbise, hayvan ve eyer takımlarını kendileri tedarik edecekler ise de tüfek, cephane ve sancak devlet tarafından verilecekti²⁹.

Nizamnâmenin 19. maddesi oldukça önemli bir hususu açıklığa kavuşturmaktadır. Bu bakımdan bir kısmını aynen almayı uygun gördük. "Asâkir-i Hâmi-diye Süvari Alayları Türkmen ve Karakalpak ve Kürt ve Arab aşâirinden (aşiretlerinden) mürettep olduğundan bu akvama (kavimlere mensup olanlardan her birinin elbisesi mensup olduğu kabâil (kabileler) ve aşâirin İktisa edegeldikleri (giydikleri) şekil ve kıyafette bulunması münasip ve muvâfık olacağından şimdilik üç nümune intihab olunmak... şarttır. Üzerilerinde ahâli-yi sâireden fark olunacak surette alayın ismi ve numarası yazılı bir alâmet-i fârika bulundurulacaktır". Yukarıda belirtildiği gibi Hamidiye Süvari Alayları'nın Türkmen, Kürd ve Arab aşiretlerinden kurulması öngörülmüştür. Böylece, sadece Kürdleri silahlandırmak gayesi güdülmüyordu şeklindeki görüşlerin gerçeğe uymadığı görülüyor. Bu önemli hususu açıklığa kavuşturduktan sonra, üzerinde durulması gereken diğer bir nokta, aşiretler arasında yapılan ayırımdır. Böyle bir ayırımın, pratikte bazı faydalar sağlayacağı düşüncesiyle yapılmış dahi olsa, uzun vadede zararlı sonuçlar doğurabileceği hesap edilmemiştir.

Alayların subay kadrosu ise, İstanbul'a getirilen çavuşlardan "Suvari Mektebi"ne alınan aşiret çocuklarından teşkil edilecekti. Kafi gelmezse aşiret "ümerâ ve rüesâsından" tayin olunacaktı. Ancak talim ve eğitimler için nizâmiye süvari alay subaylarının tayini öngörülmüştür. Ayrıca, harp birliği olan alay ve bölük kumandanlarının mutlaka askeriyeden, diğer subayların (kaymakam, binbaşı, kolağası gibi) ise aşiret ileri gelenlerinden olması karar altına alınmıştır³⁰. Bununla birlikte, aşiret ileri gelenlerinden devlete sadık olanlar ve hizmette bulunanlar, irâde-i seniyye ile Miralay (Albay) rütbesine terfi ettirileceklerdi. Fakat yardımcısı muhakkak nizâmî bir subay olacaktı. Bu madde ile devlet, Hamidiye Süvari Alayları'nda inisiyatif elinde bulundurmakta ve aşiretleri, alayları her yönden yakından denetleme imkânına sahip olmaktadır.

Savaş ve barış durumlarına göre, Hamidiye Süvari Alayları'nın subay ve erlerine verilecek maaş ve tayin bedelleri, terfi, disiplin ve teftiş usulleri ayrı ayrı tesbit edilmiştir³¹. Sonuç olarak da aynen şu ifadelere yer verilmiştir: "Her ne sebebe mebnî olur ise olsun, iş bu Hamidiye Alayları'na dahil olmıyanlar ahz-ı asker kanunnâmesi ahkâmına tâbi olup, hiç bir hal ve surette onların kuvve-i umumiyyeden hariç kalmasına mesâğ gösterilmiyecek ve lüzumu halinde isti'mal-i cebir ve şiddetle silk-i askere idhallerine fevkalâde itina olunacaktır³¹". Bununla, aşiret

28 Aynı yer, Madde: 10.

29 Aynı yer, Madde: 18.

30 Aynı yer, Madde: 22-25.

31 Aynı yer, Madde: 26-52.

fertlerinin mutlaka askerlik yapmaları için bir müeyyide konmuş ve âdeta alaylara dahil olmaları zorunlu kılınmıştır. Diğer yandan bu müeyyide ile hem merkezin otoritesi hem de aşiret reislerinin otoritesi kuvvetlenmiş olacaktır.

Söz konusu nizamnamenin hazırlanıp kabul edilmesiyle, Doğu Anadolu aşiretlerinden alay teşkiline, Müşir Zeki Paşa'nın nezaretiyle hızla devam edilmiştir. Bu arada yani 1891 yılında pek çok aşiret reis ve ileri gelenleri İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid'i ziyaret etmişler ve arz-ı ubudiyetlerini bildirmişlerdir. II. Abdülhamid her birine armağanlar, nişanlar vererek onları taltif etmiştir. İstanbul'a gidemiyen aşiret ümera ve rüşası da IV. Ordu merkezi Erzincan'a giderek Müşir Zeki Paşa ile görüşmüşler ve onun vasıtasıyla Padişah'a sadakatlarını bildirmişlerdir³². Padişah ve Halife olan II. Abdülhamid'i ziyaret etme, görme istek ve arzusu aşiret ileri gelenleri arasında giderek artmış ve bir imtiyaz vesilesi addedilmiştir. Aynı yıl Hakkâri, Van, Diyarbakır gibi uzak bölgelerdeki aşiret reisleri de Müşir Zeki Paşa'ya müracaat ederek padişah'ı ziyaret etme isteklerini bildirmişler ve ondan tavassut istemişlerdir³³. Bunun üzerine Müşir Zeki Paşa şifreli olarak 14-15 Nisan 1891 tarihli telgrafında hem İstanbul ve Erzincan'da bulunan aşiret ileri gelenlerinin bölgelerine dönmeleri ve alayların kuruluşuyla ilgilenmeleri için bir irade-i seniyye'nin çıkarılmasını, hem de yeni ziyaretçilerin kabulünü istemişti³⁴. Ayrıca Hamidiye Alayları'nın teşkili ile ilgili çalışmaları ve alınan sonuçlar hakkında şu bilgileri vermektedir: "... müsâade-i seniyye-i hilâfet-penâhi hük-m-i celilesine tevfiğân Erzurum, Bitlis Van vilâyetleri havâlisinde sakin Kürd aşâiriyle, Karakalpak kabilelerinden mürekkep olmak üzere teşkilât-ı ibtidâiyeleri taht-ı karara alınan süvari alaylarının miktarı kırk beşe baliğ olduğu... Diyarbekir Vilâyeti'ndeki aşâir-i gayr-i meskundan başka bu havâlide süvari alayı teşkil edecek daha aşiret kalmamıştır... bir komisyon heyetine bi'l-intihab bizzat havâle-i mezkureye azimetiyle mezkur alayları teşkil edecek efrad ve hayvanatın muayene-i lazimesi ba'de'l-ifa hayvanata yegân yegân damga (v) urdurmak ve talimât-ı seniyye ahkâmına tevfiğân teşkilat-ı nizâmiyelerini icra ve inha (ettirmeleri) ve şu muamelenin de nihayet üç-dört ay zarfında reside-i hüsn-i hitâm olacağı..."³⁵. Bu ifadeler, Hamidiye Alayları kuruluşunun hızla gerçekleştiğini ve her hangi bir güçlük karşılansız olduğunu göstermektedir.

Gerçekten, aşiretler Hamidiye Süvari Alayı kurma imtiyazını alabilmek için birbirleriyle yarış edencesine Müşir Zeki Paşa vasıtasıyla Padişah'tan izin istiyorlardı. Bu izni alan aşiretler bölgede fiilen ve hukuken üstün bir duruma sahip oldular. Hükümetin bunlara silah vermesi ve ayrı bir hukuki statü tanıması alaylara mensup

32 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas evrakı, Kısım 31, Evrak nr. 76/1, Zarf 76, Karton 81.

33 Aynı yer. Mabeyin, ancak aşiret reisleriyle her alaydan iki kişinin ziyaretini kabul ediyor.

34 Aynı yer. Doğu Anadolu ile İstanbul arasında telgraf bağlantısı tamamen bu devirde kurulmuştur.

35 Aynı yer. 14 Nisan 1307 tarihli telgraf.

aşiretlerin, diğer sosyal ve politik güçler karşısında, daha bağımsız hareket etmelerine yol açtı. Bu durum zamanla aşiretler arasında kıskançlıklar yaratmış, hatta aşiret kavgalarına sebep olmuştur. Zira, her aşirete alay veya bölük kurma hakkı verilmediğinden, bu hakkı alamayan aşiretler de diğer aşiretlere ve İstanbul'a karşı gizliden gizliye tavrı takınmışlardır. Tunceli bölgesi aşiretlerinde olduğu gibi³⁶. Hükümet alay kurma hakkını verirken, bir takım ölçülere dikkat etmekte idi. Özellikle zayıf, sadık, itaatkâr ve sünî aşiretler seçiliyordu. Fakat zamanla, bu ölçüler de dikkate alınmadan mümkün olduğu kadar bütün aşiretler Hamidiye Alayları kapsamına alınmaya çalışılmıştır.

Aşiretlerin, Hamidiye Alayları statüsüne girmek istemelerindeki arzu ve ısrarın sebebi hiç şüphesiz, nizamnâmenin getirmiş olduğu hükümlerdir. Bunların en başında, alaylara dahil olmanın aşiret fertlerinin nizamı orduda askerlik yapacaklarına dair getirilen hükümdür. Asırlardan beri askerlik yapmayan veya yapmaya alışık olmayan bu kişilere, uzun yıllar emir altında, memleketinden uzak yaşamaları imkânsız gibi geliyordu. Zaten, aşiret halinde yaşamının vermiş olduğu serbestlikten dolayı, mecburi askerlik hizmeti, bunların tabiatına da aykırı geliyordu. Halbuki, Hamidiye Alayları'na dahil oldukları takdirde hem nizami askerlikten kurtulmuş olacaklar hem de kendi aşiretinden, memleketinden uzaklaşmadan, askerliğini yapmış sayılacaklardı. Bu ferdi imtiyazın yanında, bir de aşiretin, aşiret reisinin devlet katında, halife nazarında itibarının artması söz konusu idi. Zira, alaya mensup aşiret reislerine, halife, nişanlar, fahri ünvanlar ve rütbelere veriyor, onları saraya kabul ediyordu. Bütün bunlar aşiretlerin manevi şahsiyeti için çok önemli hususlardı. Ayrıca, alaya dahil olmak aşirete maddi bir güç kazandırmakta idi. Bu ise aşiretin korunması ve diğer aşiretlerle boy ölçüşebilmesi için gerekli bir imtiyaz olarak görünüyordu. Kısaca, Hamidiye Alayları'na yazılmak aşiretlere geniş imtiyazlar sağlıyordu.

Yukarıda, işaret ettiğimiz hususlar, merkezi otorite ile aşiretler, dolayısıyla Doğu Anadolu arasında, daha evvel olmayan, bir diyalogun kurulduğunu göstermektedir. Bu diyalogu, mahiyeti ve sonuçları bir tarafta, hükümet ve Doğu Anadolu ilişkileri bakımından önemli bir gelişme saymak yerinde olur. Zira, ilk defa Bâb-ı Ali veya Saray, Doğu Anadolu aşiretleriyle ilgilenmiş ve devlet otoritesini Doğu'ya götürmeğe çalışmıştır. Bu ilginin metod ve usulleri, ilk bakışta yadırganacak türden ise de, devletin askerî, malî, idarî gücü, Doğu Anadolu'nun sosyo-politik yapısı, o zamanki haliyle gözler önüne getirildiğinde, en kestirme ve kolay yöntemin seçilmiş olduğu görülür. En kestirme ve kolay derken, şüphesiz devletin uyguladığı yöntemlerin aşiretlerce tepki gösterilmeden kabul edilmesini kast ediyoruz. Bunun sebebi de, aşiretlerin psikolojik-sosyal yapısına en uygun Hamidiye Alayları yönteminin bulunmasıdır. Çünkü, II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu'daki sosyal yapıyı değiştirme gibi bir politikası yoktur. Fakat, bir nevi yeni güç dengeleri kurarak mevcut düzen içinde devlet otoritesini hâkim kılmaya çalışmıştır.

36 Şerif Fırat, aynı eser, aynı yer.

Gerçekte, Hamidiye Alayları kurdurarak aşiretlere özel statü ve silâh vererek onları güçlendirmek II. Abdülhamid'in merkeziyetçilik anlayışına tersti. O bunun farkında idi. Ancak, ileride bütün Hamidiye Alayları'nı ordu bünyesine katıp, aşiretlere verdiği tavizleri geri alacağını ümit etmekteydi³⁷. Bu yüzden, başlangıçta gayet yumuşak, tavizci bir politika ile aşiretleri ürkütmeden onları kendine bağlamayı uygun görmüştür. Bunda da başarılı olmuş ve aşiret reisleri yanında itibarı oldukça artmıştır. Daha sonraları Ermeni olayları Hamidiye Alayları politikasının yürütülmesini engellediği gibi, bir takım olumsuz sonuçları da beraberinde getirdi diyebiliriz.

1892-1895 Yılları Arasındaki Durum

İlk kuruluş nizamnâmesi çıktıktan sonra Hamidiye Süvari Alayları'nın teşkili işine girildi. Kısa zamanda alayların sayısı 36'ya yükseldi³⁸. Hemen belirtmemiz yerinde olur ki, bu atlı alayların kuruluşu, gelişi güzel bir şekilde olmamış, aksine bir takım askerî ve stratejik hususlara dikkat edilmiştir. Öncelikle alayların kurulması için en uygun iki bölge seçilmiş ve işe bu bölgelerden başlanmıştır. Birinci bölge, Erzurum-Van arasında Rusya'ya sınır olan yerlerdir³⁹. Bu sınır bölgelerindeki çeşitli aşiretlerin bir an evvel teşkilâtlandırılması için 4. Ordu komutanı Müşir Zeki Paşa derhal faaliyete geçmiş ve bu amaçla da Mirliva Mahmud Paşa'yı Van, Malazgird, Hınıs ve Varto'ya göndermiştir⁴⁰. İkinci bölge ise, Mardin-Urfa arasında kalan çorak arazinin kuzey kısımlarında oturan aşiretleri içine alıyordu⁴¹.

Görüldüğü gibi, Hamidiye Süvari Alayları'nın kurulmasına öncelik verilen bölgelerden, Erzurum-Van hattının Rus tehlikesine, Urfa-Mardin hattının da İngiltere'nin politik faaliyetlerine karşı korunması amaç olarak seçilmiştir. Ayrıca, her iki bölgede de Ermeni tedhiş hareketlerinin yoğunluk kazandığı ve merkezî otoritenin yok denecek kadar etkisiz olması, takip edilen politikanın önemini biraz daha arttırdığı söylenebilir.

Adı geçen bölgelerdeki aşiretlerden kurulan süvari birliklerine, alay ve bölük komutanı olarak, nizami ordu subayları tayin edilmiştir. Aşiret reisleri ise, kuvvetlerine göre alay komutan yardımcısı, yarbay, binbaşı olarak aşiretin diğer ileri gelenleri de teğmen rütbesiyle kurulan alaylara tayin edilmişlerdir. Şüphesiz bütün bunlar 1308 tarihli nizamnâme'ye göre yapılmakla birlikte, bazı istisnai hallerde olmuştur. Bunun sebebi, kâfi derecede nizamî subay bulunamaması olduğu gibi, bazen de aşiret reislerini ürkütmemek ve onlara resmî ünvan veya rütbeler vererek alay kurma işine heveslendirmek ve sorumluluk yüklemek şeklinde bir düşüncenin mahsulü olabilir.

37 Ali Vehbi, aynı eser, s. 16.

38 Şerif Fırat, aynı eser, s. 95.

39 Fahrettin Altay, 10 yıl savaş (1912-1922) ve sonrası, İstanbul 1970, s. 54.

40 Şerif Fırat, aynı eser, s. 95.

41 Fahrettin Altay, aynı eser, s. 55.

Kurulan her Hamidiye Süvari Alayı'na bir tarafında Kuran-ı Kerim'den bir ayet, diğer tarafında padişah arması ile işlenmiş kırmızı atlastan sancaklarla, beyaz ipek kumaşa yaldızla yazılı fermanlar verilmişti⁴². Bu fermanlarda, alayların nizamnâmesi ve nasıl eğitim görecekları ve diğer hususlar son derece açık bir şekilde belirtilmişti. Fakat, uygulamada tam manasıyla ne nizamnâmelere ne de fermanlara uyulduğu söylenebilir. 1892'den, özellikle 22 Ekim 1893'teki Sasun olaylarından sonra, Hamidiye Alayları gerektiği şekilde kontrol edilememiştir⁴³. Fakat, buna rağmen, yeni alayların kuruluşuna devam edilmiştir.

Kurulan alaylar doğrudan doğruya 4. Ordu'ya bağlı idiler. Bunun için kuruluşlarıyla, eğitimleriyle, kontrolleriyle 4. Ordu kumandanlığı yani Müşir Zeki Paşa ilgileniyordu. Bu yüzden, kısa zamanda aşiret reisleri, aşiret ileri gelenleriyle Zeki Paşa arasında çok sıkı ve samimi ilişkiler kurulmuştur. Sonuç olarak da, Zeki Paşa aşiretlerin koruyucusu ve onların işlerini halledecek tek otorite haline geldi. Bütün aşiret reisleri Erzincan'a gelerek onu ziyaret ediyorlar ve bağlılıklarını bildiriyorlardı. Hatta 1893'te kalabalık bir gurup Erzincan'a gelmiş, oradan da İstanbul'a giderek padişah tarafından kabul edilmiştir⁴⁴. Zeki Paşa'nın izni ve haberi olmadan aşiretlere kimse bir şey yapamıyordu. Bunun çeşitli yönlerden büyük sonuçları oldu. Evvela, mülkî mahallî otorite ile askerî otoriteler arasında anlaşmazlık çıktı. Hamidiye Alayları'na mensup aşiretler, Zeki Paşa'dan güç alarak, mahallî hükümet memurlarını hiç dinlememeğe başladılar. Mahallî otoriteler, herhangi bir olaydan dolayı, bir aşiret subayını sorguya bile çekemiyorlardı⁴⁵. Bu hal, Valilerle Zeki Paşa'nın arasının açılmasına sebep oldu. Paşa'nın damat oluşu nedeniyle Saray'a ve Padişah'a yakınlığı, Doğu Anadolu'daki valilerin aleyhine bir durum yarattı ve aşiretler indinde, valilerin bir otoritesi olmadığı hissi doğdu. Bu durumun, idarî yönden büyük sakıncaları olacağı açıktır. Bu konuyu ilerde tekrar ele alacağız. Bizden burada fazla açıklamaya girmiyoruz.

Hamidiye Süvari Alayları politikası yüzünden sosyal güçler arasında meydana çıkan gizli veya açık sürtüşmelere, rekabetlere ve ittifaklara rağmen, alayların kuruluşuna, devlet politikası çerçevesinde devam edilmiştir. Nitekim 1311 tarihli "Sâlname-i Askeri"de verilen rakkamlara göre 1895 yılı başlarında, söz konusu Süvari Alayları sayısının 56'ya çıktığını görüyoruz.⁴⁶ Alaylara, alay numarasını gösterir 1'den 56'ya kadar numara verilmiştir. Bunlardan sadece 51., 52., 53., 54.,

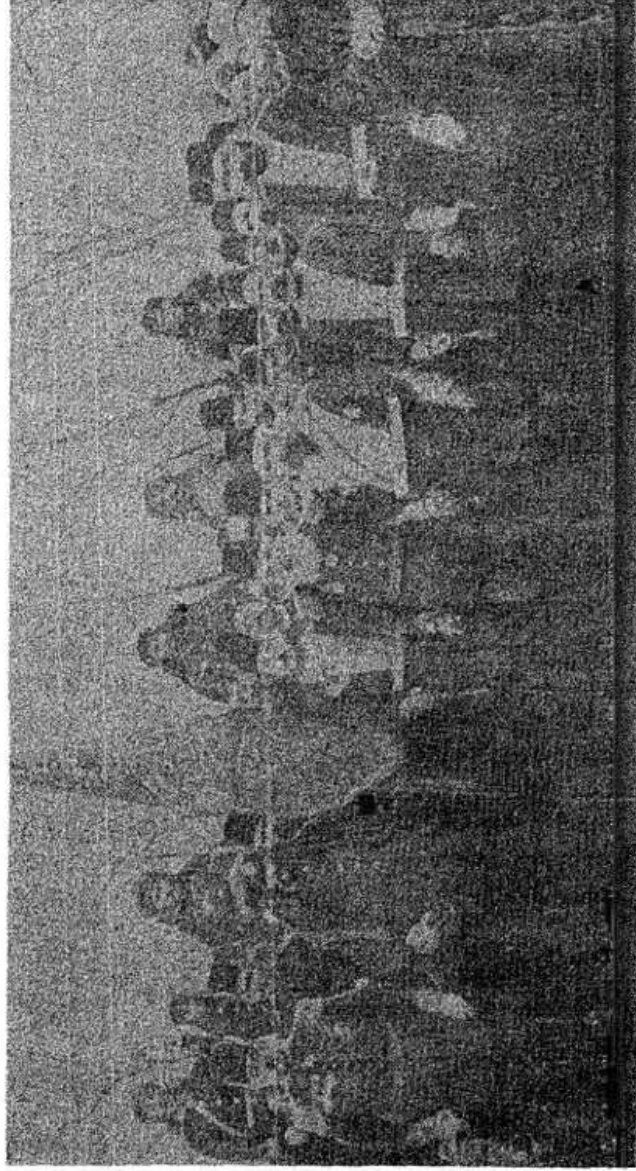
42 Fahrettin Altay, aynı eser, aynı yer.

43 Ekim 1893'te Ermeniler Bitlis'in Sasun kazasında isyan ettiklerinden, Müslüman ve Ermeni halkı arasında şiddetli olaylar meydana gelmişti. Bunun üzerine Müşir Zeki Paşa Sasun'a giderek olayı bastırması, böylece devletin gücünü gösterdiği gibi, aşiretler nazarında da merkezi otoritenin itibarını arttırmıştır. Ayrıca, 4. Ordu kumandanı olarak aşiretler yanında kendi otoritesini fazlalaştırmıştı.

44 Şerif Fırat, Aynı eser, s. 96.

45 General Mayefski, aynı eser, s. 196.

46 Sâlname-i Askeri, İstanbul 1311, s. 514-578. Askeri salnamelerde alayların sadece numaraları, alay komutanlarının adları ve rütheleri mevcuttur. Hangi aşirete dahil olduğu, hangi bölgelerde bulundukları hakkında bilgi yoktur.

Hamidiye Süvari Alayları reislerinden Tay Aşireti başkanı Abdurrahman Bekir, Diyarbakır Vilayeti memurları huzurunda
Sancak teslim alırken.

55. alaylar yakınlıkları dolayısıyla Suriye'de bulunan 5. Ordu-yı Hümayun'a bağlanmışlardır. Diğer 51 alay ise doğrudan doğruya merkezi Erzincan'da bulunan 4. Ordu-yı Hümayun'a bağlı idiler. 4. Orduya bağlı Hamidiye Alayları'nın 20'sine Miralay (Albay) gerisine ise Kaymakam (Yarbay) kumanda ediyordu. Bu alayların henüz hepsi de, ilk nizamnâmelerine göre tanınan altı yıllık geçiş süresini doldurmuş değillerdi. Bu yüzden, eğitim görmüş, düzenli birlikler karakterini kazanmamışlardı. Hiç bir zaman da istenilen düzeye çıkamayacaklardır. Bunun sebeplerine yeri geldikçe temas edilecektir.

İkinci Nizamnâme

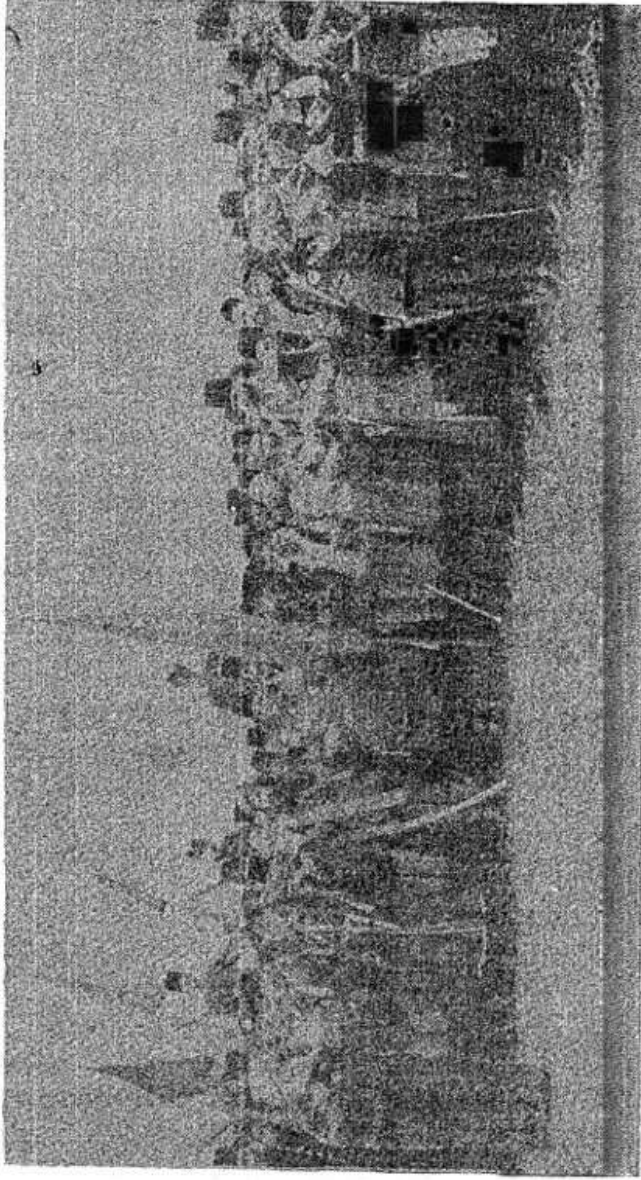
Hamidiye Alayları'yla ilgili ilk Nizamnâmenin dört yıllık uygulamasından ve bu arada meydana gelen diğer sosyal ve politik olaylardan edinilen tecrübelerle dayanılarak, yeni bir nizamnâmenin hazırlanıp yürürlüğe konulması uygun görülmüştür. Bu yeni nizamnâme ile hem ilkinin eksikliklerini tamamlamak, hem de alayları disiplin altına almak amacı güdülmüştür. Böylece, Doğu Anadolu'da, idarî, sosyal, politik alanda, Hamidiye Alayları'nın yaratmış olduğu bir takım çelişkilerin törpülenmesi veya sakıncalı yeni durumların meydana gelmesinin önlenmesi düşünülmüştür. Diğer taraftan, Ermeni olaylarının yoğunluk kazanmasıyla, Ermeniler ve onları destekleyen Avrupa politik çevreleri Hamidiye Alayları'nı ve bunlarla ilgili politikayı ve uygulamayı suçluyorlardı. Hatta olayların veya karışıklıkların yaratıcısı olarak alaylara mensup aşiretleri görüyorlardı. Bu yüzden de, Osmanlı Hükümeti, bu gibi suçlamalara fırsat vermemek üzere, alayların ve aşiretlerin dizginlerini tamamiyle eline almak istemiş olabilir.

Nihayet, söz konusu ikinci nizamnâme, 1 Mayıs 1312 (30 Zilkade 1313 hicri) yani 1896 yılı başlarında hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur⁴⁷. Adı geçen ikinci nizamnâme, on iki kısım ve bir zeyl olmak üzere, 121 maddeden ibarettir. Ayrıca kısa bir giriş ve sonunda da "madde-i mahsusa" adı altında kısaca bir bölüm vardır. Nizamnâme bu haliyle birinciye göre, açık, ayrıntılı ve daha düzenli bir görünüme sahiptir. Bu bakımdan, nizamnâmenin önemli taraflarını almayı ve birincisinden farklı yanlarını belirtmeyi uygun bulduk. Bu ikinci nizamnâmenin bölümleri aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir.

A— Mukaddime:

- 1— Teşkilât (Madde 1-7)
- 2— Efrad (M. 8-14)
- 3— İctima (M. 15-21)

⁴⁷ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Kısım 37, Evrak Nr. 47/28, Zarf 47, Karton 113, 30 Zilkade 1313. Anadolu müfettiş-i umumisi Şakir Paşa'nın 3 Zilkade 1313 tarihli mektubunda iki nizamnâmeden bahsettiğine bakılırsa adı geçen ikinci nizamnâmenin basılmasından evvel yürürlüğe konduğu anlaşılmaktadır. Biz matbu nizamnâmenin tarihini verdik. Şakir Paşa'nın mektubu için bak: Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 31, Evrak nr. 76/19, Zarf 76, Karton 81.

Diyarbakır Vilâyet erkânı ve memurları huzurunda Hamidiye Süvari Alaylarından Milli aşîret reisinin teşkil ettiği alaya
dua ile sancak verilirken.

- 4— Heyet ve kıyafet ve eslihaları (M. 22-25)
- 5— Ümerâ ve Zâbitan (M. 26-34)
- 6— Terfi-i Merâtib (M. 35-42)
- 7— Umur-i inzibatiye ve cezaiye (M. 43-54)
- 8— İstihkak (M. 55-62)
- 9— İdare (M. 63-64)
- 10— Muafiyet ve mükâfat (M. 65-72)
- 11— Teftiş (M. 73-79)
- 12— Topçu (M. 80-81)
- 13— Alay ve komutanlarının ahz-ı asker ve cem ve tahşid zamanında vazifeleri (M. 82-88)

B— Zeyl (M. 89-121)

- 1— Münâvebe (M. 95-99)
- 2— Kadro heyetleri (M. 100-111)
- 3— Müddet-i istisnaiyeye mahsus idâre-i muvakkata (M. 112-114)
- 4— Müddet-i istisnaiyeye mahsus tahsil (M.115-121)
- 5— Madde-i mahsusa

Genellikle birinci ve ikinci nizamnâmeler arasında büyük bir fark yoktur. Temel maddeler, politik ve askerî düşünceler aynen muhafaza edilmiştir. Mevcut farklar, nizamnâmenin, kısımlarına göre, sırayla, kısaca aşağıdaki gibi açıklanabilir.

Bu nizamnâmede, alayların "Hamidiye Hafif Süvari Alayları" veya "Hafif Süvari Alayları" adıyla anılacağı ve dört alayın bir liva (Tugay) itibar edileceği ve gerektiğinde Erkân-ı Hârb-i Umumi kararıyla alaylardan fırka kurulabileceği belirtilmiştir. Teşkilatla ilgili diğer hususlarda değişiklik yoktur. Alaylara dahil ibtidaiye, nizamiye ve redif efradına süvari ve piyade eğitimleri zamanında yaptırılacağı ve ibtidaiye-nizamiye kısmına mensup hiç bir kimsenin, alayın aşiret reislerinden izin almaksızın memleketinin dışına çıkamayacağı daha kesin hale getirilmiştir. Ayrıca, alaylar "irâde-i seniyye-i padişahi üzerine" başka bölgelere de kara yoluyla sevk edilebilecektir. Alayların, yine Türkmen, Kürd, Karakalpak, Arap aşiretlerinden teşkil edileceği ve ileri gelenlerine, yüzbaşı ve albay rütbeleri dışında, çeşitli rütbeler verilerek subay olabilecekleri tekrar edilmiştir. Ancak bazı hallerde aşiret reislerinden bölük ve alay komutanı tayin edilebilecekti. Uygulamada da bu yola baş vurulduğunu görüyoruz.

Bu nizamnâmede disiplin ve ceza ile ilgili maddelere daha çok yer verilerek askerliğe ve nizamnâmelere aykırı her hareketin cezalandırılacağı hususu iyice vurgulanmıştır. Özellikle, barış zamanında aşiretler arasındaki kavgaların şiddetle cezalandırılacağı 54. madde ile aynen şöyle ifade edilmiştir. "Vakt-i hazarda iki aşiret beyinde muâdât-ı kadime vesilesiyle memleketin usul ve nizamına hâlel getirecek ve aşayişi ihlâl edecek surette müctemian yekdiğeri aleyhine kıyam ile katli nüfus eden ve dağılmaları emrine itaat etmeyen alaylar ümera ve zabitanı

ledel-istintak bu kıyamda tahakkuk eden medhallerine göre idam ve kürek ve müddet-i medide habs ve tard cezalarına hükm olunurlar. Efraddan medhalleri anlaşılanlar uzak memleketlerde bulunan süvari alaylarında müddet-i medide nizamiye silkinde hizmete mahkum olurlar."

Bu maddeden, Doğu Anadolu'da aşiret kavgalarının belirli boyutlara ulaştığı, bunun ise hükümeti ve bölge halkını tedirgin ettiği, dolayısıyla hükümetin sert tedbirlerle bu tip olaylara son vermek istediği anlaşılmaktadır. Böylece, Hamidiye Alayları politikasının aşiretler arasında bazı sürtüşmelere yol açtığı ve alayların henüz istenildiği şekilde itaat ve kontrol altına alınamadığı ortaya çıkmaktadır.

Bu nizamnamede, birincide olmayan bir konuya önemli bir yer ayrılmıştır. Bu farkı, "muafiyet ve mükâfat" başlığı altında alaylara mensup aşiretlere tanınan hak ve imtiyazlar teşkil etmektedir. Öneminden ötürü bu hususla ilgili maddelerden bazı kısımları aktarmayı uygun bulduk. "Aşâr ve ağnam varidatı kemâkân hazine-i celil hesabına olarak istifa olunmak şartıyla aşâir ve kabâilin içinde ber minval muharrer hafif süvari alaylarına dahil bulunan ümerâ ve zâbitân ve efrad yalnız vergiden muaf tutulurlar (madde 65)".

"Muafiyet-i mezkure ber-vech-i bâlâ iş bu alaylara dahil bulunan ümerâ ve zâbitân ile merâtib-i selase efradın şahıs ve temettü vergileriyle havâyic-i asliyelerinden olarak ikametlerine mahsus hane ve müştemilatın şamil olup, bu muafiyetten yalnız kendi ve familyası istifade edebilir. Bu takdirde akar nevinden olan emlak ve musakkafat ve uzak akraba ve taallukat muafiyet-i mezkure haricin dedir (madde 66)".

"Üç mertebede bulunan efrad ve zâbitân dahi nizamiye ordularına mezbut efradın vesait-i nakliye tedariki tekâlifinden istisnaları hakkında olan müsaadeye mazhar tutulup ancak alayın vesait-i nakliyesi tedariki aşiretlere tahsis olunur (madde 67)".

Aşiretlere tanınan bu vergi muafiyetleriyle Hamidiye Alayları'na girişi cazip hale getirme ve hızlandırma gayesi güdülmüştür. Hükümetin bu konudaki tutumu bir noktada normal karşılanabilir, zira aşiretler fiilen hiç bir zaman doğru dürüst vergi vermemişlerdir. Dolayısıyla, fiili bir duruma muafiyetlerle, hukuki bir şekil vererek aşiretleri devlete ısındırmak yoluna gidilmiştir. Çünkü asırlardan beri devlete aşiretler arasında tek münasebet vergiler vasıtasıyla kurulduğundan, aşiretler nazarında devlet vergi alan bir müessese olarak telâkki edilmiştir. Yeni yaklaşımla devletin, aynı zamanda koruyucu olduğunu göstermek istemiştir. Aşâr vergisinin kaldırılmasının ise aşiretler için fazla bir önemi yoktu. Zira göçebe veya yarı göçebe olduklarından çiftçilikle fazla ilgileri yoktu. Böylece, aşiretlere yalnız ağnam vergisi kalmakta idi. Ancak, bu vergiyi de yarım yamalak vermişlerdir. Çünkü, koyun ve keçilerini kolayca dağlarda gizleyebildiklerinden resmi makamlara çok az bir miktarını göstererek ağnam vergisini az verme imkânına daima sahiptiler⁴⁸.

48 General Mayefski, aynı eser, s. 198.

Bu muafiyetlerle ayrıca, savaşta ölenlerin ailelerine, gazi olanların kendilerine maaş bağlanacağı, savaşta ölen atın yerine at veya bedeli verileceği, diplomalı subayların emeklilik hakkı kazanacağı gibi mükâfat kabilinden bir takım haklar daha eklenmiştir. Eşkîya takibinde de alaylardan faydalanılacağı ve bu harekete katılanlara harbe katılmış gibi muamele edileceği de belirtilmiştir. Bu madde ile alaylara dahil aşiret mensuplarına eşkıyalık yasaklandığı gibi diğer eşkıyalık hareketlerinin bastırılmasında ve takibinde de kendilerine görev verilerek sorumluluk duygusu yüklenilmek istenmiştir. Kısaca devlet, güvenliğin temininde aşiretlerden faydalanmak istiyor, ki bu da kendi gücünün yetersiz olduğunu gösteriyor.

Nizamnâmenin zeylinde ise daha çok alayların gerek altı yıllık geçiş döneminde ve gerekse ondan sonraki eğitim, kadro durumlarının nasıl olacağı etraflıca ve açıkça izah edilmiştir. Buna göre, her yıl bir bölük nizamiye subay, çavuş ve onbaşlıların nezaretinde eğitimlerini yapacaklar ve dört yılda bütün bölükler bu eğitimi görmüş olacaklardır. Son iki yıl içinde de bütün bölüklere bir arada alay eğitimi gösterilecektir. Bu eğitimlerin, tarım üretimine zarar vermemesi için, müsabib bir mevsimde ve ancak yılda bir bölüğün silah altına alınması ile gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Böylece, aşiretlere normal hayatlarını da sürdürmelerini sağlayacak bir nevi "sivil savunma" eğitimi uygulanmak istenmiştir. Askeri eğitimler, daha ziyade hafif süvariye ilgilendirecek yanaşık düzenden, ata binip inmekten, askeri derslerden, karakol, keşif görevlerinden ibaretti.

Bu nizamnâmede dikkati çeken önemli hususlardan biri alay ve bölük kadrolarının yetiştirilmesi için aşiret çocuklarının askeri okullarda okutulmasına verilen önemdir. Bununla Hamidiye Alayları politikasının geçici olmadığı ve sadece askeri maksatlar taşımadığı, fakat uzun vadeli politikanın eseri olup, çok yanlı hedeflere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle müstakbel aşiret reislerinin ve ileri gelenlerinin devletin okullarında okutularak aşiretlerin yaşayış tarzının kültürel, sosyal, politik ve ekonomik yönden değiştirilmesi ve onların faydalı unsurlar haline getirilmesi düşünülmüştür. Fakat bu okul eğitiminin sınırlı tutulması yani sadece aşiret ileri gelenlerinin çocuklarına tahsis edilmesi meselenin başka türlü de yorumlanmasına müsaittir. Ancak, okullaşma hareketinin yeni başlatıldığı ve imparatorluğun genişliği göz önünde tutulursa, Doğu Anadolu'daki tutumun ilerisi için önemli bir başlangıç olduğu kabul edilebilir. Bununla birlikte Doğu Anadolu'da okullaşmaya devletçe büyük önem verildiğini söyleyebiliriz⁴⁹. Nizamnâmede bu konuya verilen önemi anlıyabilmek için bazı kısımlarını aktarmak faydalı olacaktır.

"... Beher hafif süvari alayı için beher sene birer nefer hesabıyla ümerâ ve zabitan evlâdından okur-yazar ve sinni 16 ile 18 arasında bir çocuk intihab ve der-saadet'e irsal ile Mekteb-i Harbiye'ye kabul olunur. Trablusgarb vilâyetinden celb

49 II. Abdülhamid devri eğitim hareketleri için bakınız: Bayram Kodaman, II. Abdülhamit devrinde ilk ve orta öğretim, (Basılmamış Doçentlik tezi, Ankara, 1976).

edilen etfal misillü üç sene süvari dersleriyle işgal olunur (madde 115)⁵⁰. "İşbu üç sene devr-i tahsil hitamında... mensup oldukları süvari alaylarında mülâzım-i sâ-nilik ile istihdam olunur ve... muavinlikte bulundurulur (madde 116). Bu suretle tahsil edip, ba-şahadetnâme alaya gelen zâbitân istihkak hususunda şahadetnâme-li zabıtân gibi hakk-ı rüçhana haiz olurlar (Madde 117). Müddet-i istisnaiyenin ilgasında bu kaidenin dahi ilgası tabii olup, ol halde hafif süvari alaylarına mensup zabıtân evladı arzu ettikleri takdirde usul ve nizamı dairesinde Mekteb-i Harbiye'-de ikmâl-i tahsil ederek Devlet-i Aliyye süvari zâbitânı idâdına dahil olmağa mecburdurlar (madde 118)."

"Şu kadar var ki, bu makule aşiret zâbitânı evlâdının Mekteb-i Harbiye'ye duhul ile ikmâl-i tahsil etmelerini teshil için alaylar devâirine karib Erzurum ve Bağdat ve Van ve Diyarbekir mekâtib-i rüşdiye-i askeriyelerine ümerâ evlâdının kabulüyle geceleri mektepte alıkonulmak iktiza ederse mevaki-i erbaa rüşdiye-i askeriyelerine gönderilecek etfalın Bağdat ve Erzurum'da idadi mekteblerinde ve Diyarbekir ve Van rüştiyelerine ilâve olunacak on'ar yataklı kısımlarda iskânlarına çare aranması Mekâtib-i Askeriye Nezareti'ne havale olunacaktı (madde 119). Et-fâl-ı merkumenin müddet-i istisnaiye zarfında dahi zikr olunan mekâtib-i rüşdiye-i askeriyeye kabulleri tabiidir (madde 120). Mekteb-i Harbiye-i Şahane'den... çıkan zabitanın talebi üzerine... hafif suvari alayına gitmeye selâhiyeti olduğu gibi, nizamiye suvari alaylarında hizmet arzusunda bulunursa sair mektep arkadaşlarıyla beraber usulü dairesinde ordulardan birisine gönderilir (madde 121)".

Yukarıda öngörülen kararlarla aşiretlere bütün askeri okulların kapıları açılarak, çocuklarının gerek kendi alaylarında ve gerekse Osmanlı ordusu saflarında subay olmaları sağlanıyordu. Bu yolla da, Hamidiye Alayları mektepli veya diplomalı subaylara teslim edilerek, daha etkili hale getirilecekti. Belki de, aşiretleri devlete yakınlaştırmının ve devletle kaynaştırmanın en pratik çaresi olarak okullara, çocuklarının kabulü yolu seçilmiştir. Harbiye mezunu subayların daha sonra yani Birinci Dünya Savaşı ve Kuvay-ı Milliye zamanında oynadıkları rolü dikkate alırsak, her şeye rağmen bu devirdeki uygulanan politikanın olumlu yanını görmek mümkündür. Adı geçen Harbiye, İdadi ve Rüşdiyelerin dışında ayrıca II. Abdülhamid tarafından açılan Aşiret Mektebi'ne de pek çok aşiret çocukları kabul edilerek, yetiştirilmiş ve sonra aşiretlerine gönderilmiştir⁵¹. Pek çok aşiret reisinin ve ileri gelenlerinin padişaha müracaat ederek çocuklarının okullara kabulü hususunda izin istemeleri bu eğitim politikasının aşiretlerce de benimsendiğini gösterir⁵².

50 Trablusgarb vilayetinden de çocukların getirilerek Mekteb-i harbiye'de okutulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu vilayette Rüştiye mekteplerinin de açıldığını bu vesile ile belirtelim.

51 Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1976, C. XV/1-2, s. 263.

52 Bayram Kodaman, Aynı eser, aynı yer.

Nizamnâmenin sonuna eklenen "madde-i mahsusa" ile aşiret alay subaylarının mülkî memuriyetlere tayin olunamayacağı, ancak askerlik hizmetine engel teşkil etmeyen mahallî meclis azalığı gibi memuriyetlerde görevlendirilebileceği şartı getirilmiştir. Bu şart ile aşiret ileri gelenlerinin meclis azalığı yoluyla mahallî idarelerde söz sahibi olmaları sağlanmıştır. Böylece sadece şehir eşraf ve âyanının hakim olduğu idarî meclislerde, bir denge kurulması yoluna gidilmiştir. Şehir eşraf ve âyanı Hamidiye Alayları'na karşı olduğu gibi, mensuplarının meclis idare azalıklarına tayinini de memnuniyetsizlikle karşılamıştır.

Birinci nizamnâmede olduğu gibi ikinci nizamnâmenin de en göze batan yönü şüphesiz, Hamidiye Alayları'nın ve bu alaylara mensup aşiretlerin vali, mutasarrıf, kaymakam gibi merkezî otoritenin mülkî idarede temsilcileri olan kimseler ve kuruluşlar karşısında hukukî ve idarî durumlarının ne olacağının açık ve kesin olarak belirtilmemesidir. Nitekim bu yüzden önemli olaylar meydana gelmiş ve idarî yönden devlet otoritesinin zayıflamasına sebep olmuştur. Her ne kadar, Hamidiye Alayları 4. ve 5. ordulara bağlanmış ise de, ordu kumandanlarının, özellikle Erzincan'da bulunan Müşir Zeki Paşa'nın uzaklık ve ulaşım zorluğu yüzünden, alayları kontrol etmesi ve alaylar hakkında doğru bilgi edinmesi mümkün değildi. Halbuki, valilerin bulundukları bölge ve sahip oldukları yetki itibarıyla, alayları ve aşiretleri daha kolay ve etkili bir şekilde kontrol edebilme ve gerektiğinde tedbirleri hızla alabilme imkânları vardı. İşte bu hususun dikkate alınmamasıyla hem askeri ve mülki amirler hem de mülki otoritelerle aşiretler arasında fiili ve hukuki sürtüşmelere sebebiyet verilmiştir. Dolayısıyla, Hamidiye Alayları politikası, uygulamada bir takım sakıncaları da beraberinde getirmiştir denilebilir.

Aşiretlerin Alay Kurma İstekleri

Daha evvel de söylediğimiz gibi, aşiretlerin alaylara katılması istek üzerine, irade-i seniyye ile gerçekleşiyordu. Hiç bir zorlama söz konusu olmamıştır. Aksine müracaatın fazla olması yüzünden bazı aşiretlere öncelik tanınması dahi diğer aşiretler tarafından teessürle karşılanmıştır. Bu gibi hallerde, aşiret ileri gelenleri Padişah'a veya Zeki Paşa'ya dilekçeler göndererek devlete bağlı, sadık ve itaatkâr olduklarını bildirerek bir an evvel kendilerine de alay kurma izninin verilmesini istemişlerdir. Özellikle ikinci nizamnâmenin alaylara mensup aşiretler lehine pek çok hüküm getirmesi alay kurma isteğini daha da arttırmıştır. Bununla ilgili, bir kaç örnek vermeyi aşiretlerin tutumlarının anlaşılması bakımından faydalı buluyoruz.

Güney Anadolu bölgesindeki aşiretlerden bazıları alay kurma izninin verilmemesi veya gecikmesi üzerine dilekçeler vererek hem durumlarını izah etmekte hem de izin istemektedirler. Meselâ bunlardan Mardin sancağı'na bağlı ve Havass-ı hümayun adıyla anılan aşiretin 11 Teşrin-i sani 1312 (1896) tarihli arzı olduğu ilgi çekicidir. Özet olarak aynen şöyle denmektedir: "Kemterleri Mardin Sancağına bağlı ve Havass-ı hümayun namıyla bilinen ve sakin olduğumuz köyler, Mardin çölünün ağzında bulunan ve Hamidiye Alayı'na mensup Kiki Haçan (?) ve Kiki Çakan (?) ve Millî ve Dokurî aşiretlerinin köyleri arasındadır. Adı geçen

aşiretlerle karışık olup, karakterimiz ve yaşayışımız onlarınki gibidir. Onlarla beraber bizim nüfusumuz sayılıp yazılmamış ise de Hamidiye askerinin kurulmasından kısa bir müddet evvelce Mardin'den gelen heyetin sözlerini dinliyerek ve Hükümet-i seniyye'nin her bir emrine olan itaatimiz dolayısıyla, adı geçen aşiretlerden önce nüfusumuzun yazılmasını kabul etmiş ve onlar etmemiş idi. Hamidiye birliklerine onları önce, kabul ederek şereflendirdiniz. Aşiretimiz ise o şereften mahrum bırakılmıştır.

Halbuki aşiretimiz öteden beri Havass-ı hümayun namıyla maruf ve diğer aşiretlere göre sadık ve itaatkârdır. Bu yüzden Hamidiye teşkilatında bulunmayı arzu etmekteyiz ve her zaman herkesden evvel padişahımız ve devlet için canımızı ve malımızı feda etmeye hazırız. Emsalimiz misillü bir Hamidiye Alayına kabul ve şeref verildiği takdirde arzu edilen asayiş ve emniyetimizin sağlanacağı gibi tarla ve bahçe ziraatimizin dahi artacağı aşiktir. Ayrıca, Emir-ül müminin. Efendimiz Hazretlerine olan itaat ve ubudiyetimiz meydan-ı hakikatta, cümleden evvelce isbat edilmesine sebep olacaktır...⁵³.

Muhtarlara ve ileri gelenlere
ait 16 adet mühür

11 Teşrin-i sani 1312
havass-ı Hümâyun Aşireti Reisi

Aynı şekilde Doğu Anadolu'da bulunan diğer aşiretlerden bazıları da alaylara girmek üzere çeşitli müracaatlarda bulunmuşlardır. Biz yine değişik ve ilgimizi çektiği için Bitlis bölgesinde bulunan Sinân aşireti reis ve ileri gelenlerinin Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyârî Müşir Şakir Paşa⁵⁴ vasıtasıyla padişaha gönderdikleri dilekçenin özetini aşağıda vermeyi uygun bulduk.

"Cenab-ı Hak ömr ve şevket-i hilâfet-penahilerini daim buyursun. Kulları Sultan Selim cennet mekân asrında Hussan Haydaran vesair Kürdistan aşiretleriyle Diyarbekir çölllerinden gelmiş⁵⁵. Sinan aşiretinden şimdi Bitlis vilayetinin Çukur

53 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım A, Evrak nr. 21/IV, Zarf 21, Karton 131.

54 Ahmed Şakir Paşa: 1838 (2 Reblülevvel 1254) de İstanbul'da doğdu. Çapanzade Ömer Hulusi'nin oğludur. 1857 (1273 Recep) de Harbiye'yi bitirdi. 1878'de Petersburg'a clçi olarak tayin edildi ve 10 yıl bu görevde kaldı. 1889 (7 Zilhicce 1306) da Girit vali vekilliğine getirildi. 1890 (16 Zilkade 1307) da yaver-i ekremlik ünvanı ile maiyeti seniyye-i padişahiye memur olundu. 1895 (4 Rebiülevvel 1313)'de Anadolu Müfettiş-i Umumiliğine tayin olundu ve ölümüne kadar bu memuriyette kaldı. 1899 (8 Teşrinevvel 1315) da öldü. Mezarı Sinop'tadır. Bak: Zeki Pakalın, Sicill-i Osmani Zeyti, Cilt 19, s. 4119-4120 (Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi'ndeki el yazması).

55 Bu aşiretlerin Diyarbekir taraflarını terk ederek daha kuzey kısımlara çekilmeleri olayı dikkat çekici bir husustur. Adı geçen Sultan Selim'in Yavuz olması mümkündür. Acaba, bu aşiretler devlet eliyle mi ve hangi maksatlarla bitlis ve daha yukarılara yerleştirilmiştir? Yoksa kendiliklerinden mi göç ettiler ve sebebi neydi? Bu hususların açıklanması Doğu Anadolu'nun tarihi bakımından oldukça önemlidir. Zira adı geçen aşiretler oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olup, geniş bölgelerde oturmaktaydılar.

kazasıyla civar kazalarda meskun gayr-i meskun dahil-i tahrir olup olmayan aşiretimiz suvarilikte cesareti ve atıcılığıyla maruf 7.000 den fazla erkek nüfusundan ibarettir. Aşiretimizin bütün ferdleri hümayun-ı mülûkâneleri uğrunda baş ve canla sadıkane kurban olmaya hazırdır. Muhterem Hamidiye Alaylarının teşkilinde, kulları da suvari ve piyade bir kaç alayın teşkilini taahhüd eyledik. Sonra alaylarımızı daha fazla ziyade etmek üzere başlangıçta iki suvari alayının defterini takdim ettik. Hayli atımız damgalandı. Damgalanan miktardan başka, kumandanlığın resmi emri üzerine, daha sonra dahi 1.000'den ziyade atımız damgalanmış iken, şimdi alaylarımızın tamamen tehiri umumiyetle yeis ve perişani-i ubudiyetimizi mucip olmaktadır. Aşiretimizden pek az bir kısmı dahil-i tahrir ise de alaylara kabul olunan diğer aşiretler dahi kısmen dahil-i tahrir olduklarından, bu emsale nazaran kullarının dahi merhamet-i tâcîdarlarına sezâver buyrulacağından umudumuz kavidir. Çünkü aşiretimizden bir alaydan ziyade suvari Cibranlı, Hasnanlı, Haydaranlı vesair aşiretler arasında kayd ve kabul edildiklerinden, geri kalan kısm-ı küllisinin dahi kabulüyle aşiretimiz alaylarında, sâye-i mülûkânelerinde, teşkil ve birlikte bulundurulması irade-i seniyyeye muhtaçtır. Böyle büyük ve kalabalık, alay teşkiline müsaid, aşiret kavimleri ve kabilelerinin, emsalleri arasında yeis ve mahrumiyetlerine ve gayret-i akran mahcubiyetiyle son nefeslerine kadar bütün aileleriyle ağıllamalarına merhamet ve adalet-i mülûkâneleri razı olmayacağından ve sadakatle hizmet arzusuna red buyurmayacağından karar ve tebliğ ol veçhile alaylarımızın kayd ve teşkili için dördüncü ordu müşiriyetiyle alaylar kumandanlığına ve Bitlis vilâyetine irade-i saniyyelerinin tebliğ ve ihsan buyurulması istirhamımızdır. Atıfet-i merhâmet Emir-ül müminin efendimiz hazretlerindir''⁵⁶.

Aşiret reisi
Ramazan

Diğer Reis
Abdülmecid

Diğer imzalar: Fahrettin, Halil, Reşid, Mehmet, Şevket, Süleyman, Mehmet, Hasan, Abdullah, Rüstem, Resul, Yusuf, Halid, Hakkı, Ali, Bedirhan.

Yukarıdaki belge, dikkatle incelendiğinde aşiretler ve Hamidiye Alayları yönünden bir takım somut gerçekleri ortaya koymaktadır. Önce, aşiretlerin büyük bir kısmı gerçekten Hamidiye Alayları kurma arzusundadır. Hemen belirtelim ki, bu arzunun bu derece yaygın olması sadece devlet tarafından nizamnâmelerde aşiretlere tanınan hak veya imtiyazlara dayandırılmaz. Daha evvel de söylediğimiz gibi bu imtiyazların esası, aşiretlerin bazı vergilerden muaf tutulmasından ibaretti. Devletin yüzyıllarca tam vergi alamadığı bu aşiretlerin her zaman vergilerini vermeme veya çok eksik verme imkânları vardı. Her şeyden evvel, devlet kontrolünün dışında ve devlet otoritesi altında değildiler. Üstelik yarı göçebe veya göçebe halinde yaşamaları, onların bağımsız hareket etmelerini kolaylaştırıyordu. Bu durumda aşiretlerin alaylara girme isteklerinin temelinde, devletçe tanınan imtiyazlar da olmakla beraber daha başka sebeplerin de olduğu anlaşılmaktadır. Bunların ba-

56 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım A, Evrak nr. 21/IV, Zarf 21, Karton 131.

şında, aşiretlerin kendi güvenliklerini devlet yardımıyla emniyet altına alma, mevcut sosyal ve politik durumlarını Hamidiye Alayları yoluyla resmileştirme ve kuvvetlendirme istekleri gelmektedir. Bunlara, alaya mensup diğer aşiretlerle aynı seviyede olma, reislerinin devlet katında itibar ve rütbesinin artması gibi ikinci derece daha bir çok sebep eklenebilir.

Ayrıca, Sinan aşiret ileri gelenlerinin belgede belirttikleri gibi, aşiret mensuplarından önemli bir bölümünün alay kurmuş başka aşiretlere katılarak, o aşiret reisinin emrine girmesi kendi aşiretlerinin gücünü zayıflatıyordu. Bu durum, şüphesiz alaya mensup olmayan aşiret reisinin aleyhine oluyordu. Buna fırsat vermek için bir an evvel alay kurma en iyi çıkar yol idi. Böylece otoritesini, kuvvetini ve diğer aşiretlere karşı güç dengesini sağlayabilecekti. Dolayısıyla altı yedi alay kurulabilecek kadar nüfusa yani 7.000 den fazla askerlik yapacak yaşta erkeğe sahip olan Sinan aşiret reisi Ramazan ve Abdülmecid'in alay kurmak için padişaha müracaatlarının sebebini anlamak pek zor değildir.

Devletin Hamidiye Alayları politikası yönünden konuya bakıldığında ise durum şudur: İlk önce, devletin Hamidiye Alayları kurma hakkının aşiretlere nasıl, ne zaman, önce hangisine verileceği konusunda kesin bir karara ve belli bir ölçüye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Böyle olunca, alay kurma hakkı geliş güzel bir şekilde verilmeye devam edilmiş ve bundan da önce Saray, Bâb-ı Ali ve Müşir Zeki Paşa ile münasebeti olan aşiret reisleri yararlanmıştır. Bu ise, diğer aşiretlerde kıskançlık, üzüntü yaratmıştır. Yine buna en güzel örnek, yukarıda sözünü ettiğimiz Havass-ı Hümayûn ve Sinan aşiretlerinin durumudur. Devletin bu geliş güzel politikası, bazı bölgelerde aşiretler arasında kıskançlıklar, rekabetler doğmasına ve sonunda aşiret kavgalarına kadar varmasına sebep olmuştur⁵⁷. Halbuki, devlet Hamidiye Alayları politikasıyla aşiret kavgalarının kesileceğini tasarlamıştı. Bununla birlikte eskiye göre bir azalma olmuş ve sınırlı da olsa zaman zaman bu kavgalar önlenebilmiştir. Özellikle 4. Ordu komutanı Müşir Zeki Paşa sözünü aşiretlere dindirecek kadar kuvvet ve otoriteye sahipti.

1895'den Sonra Hamidiye Alayları

Ermeni olaylarının giderek artması üzerine 11 Mayıs 1895 tarihinde Büyük Devletler Bâb-ı Ali'ye bir muhtıra vererek, Doğu Anadolu'da derhal ıslahat yapılmasını istediler. Ayrıca bir takım isteklerde bulundular ki, bunların arasında aşiretlerin yaylak ve kışlaklarının sınırlarının tesbiti ve hareketlerinin kontrol edilmesi de vardı. II. Abdülhamid, Rusya ile olan dostluğa dayanarak, söz konusu istekleri aynen kabule yanaşmadı ve ayrı bir ıslahat lâyihası hazırlattı. Diğer taraftan da Müşir Şakir Paşa'yı, Anadolu Müfettiş-i Umumisi ünvanıyla, gerekli incelemelerin yerinde yapılması ve tedbirlerin alınması için, 1895'te Doğu Anadolu'ya gönderdi. Fakat olaylar yatışmadı, tekrar şiddetlendi. 1896 yılında Avrupa'nın tepkisi ve

57 Şerif Fırat, (aynı eser, s. 97-98,) bu tip kavgaların Tunceli civarındaki Cıbranlı ve Hörmekli aşiretleri arasında sık sık geçtiğini belirtmekte ve bu arada rekabet halinde olan ve bir birine düşman olan aşiretleri de zikretmektedir.

ve müdahalesi şiddetli oldu. Doğu Anadolu'nun durumu ise, iyice tehlikeli bir vaziyet aldı. Bunun üzerine II. Abdülhamid bir taraftan Saadettin Paşa'yı Van'a göndererek, Hamidiye Alayları'nın düzene sokulmasını⁵⁸, diğer taraftan 1897 (1313) de Şakir paşa'ya şifreli bir telgraf yolluyarak, "Hamidiye Alayları'nın temin-i inzibat ve intizamları emrinde ittihazı lâzım gelen tedâbirin" alınmasını istedi⁵⁹. Bu emir üzerine, Şakir ve Zeki Paşa'lar üç ay içinde ortak bir rapor hazırlıyarak Aralık 1897 (Kânunevvel 1313) tarihinde Bâb-ı Ali'ye gönderdiler⁶⁰. Hamidiye Alayları hakkında resmi otoritelerin görüşlerini aksettirmesi bakımından söz konusu rapor önem kazanmaktadır. Bu yüzden raporda temas edilen önemli hususları burada belirtmeyi uygun gördük.

Her şeyden önce en yetkili otoriteler olarak, gerek Anadolu umum müfettişi Yaver-i Ekrem Müşir Şakir Paşa, gerek 4. Ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa, Hamidiye Alayları'nda "intizam ve nizamın" yani disiplinin tamamen kurulamadığını kabul etmektedirler. Dolayısıyla, alaylardaki disiplinsizliğin sebeplerini ve çözüm yollarını ararken gerçekçi ve akılcı davranmışlardır. Böylece, Saray ve Bâb-ı Ali de mevcut durumdan haberdar olmuştur. Şakir ve Zeki Paşa'lar alaylardaki veya alaylara mensup aşiretlerdeki düzensizliğin sebeplerini aşağıdaki şekilde açıklamaktadırlar⁶¹.

a) Kanun ve nizamnâmelere uygun olarak talimlere başlanılmaması.

b) Hamidiye Alayları'nın doğrudan doğruya Ordu-yı Hümayun'a bağlı bulunmaları,

c) Alaylara tayin edilen ordu malı kurmay subayların, otoritelerini kuvvetlendirecek vasıtalarından yoksun olmaları yüzünden askerliğin ruhu olan itaat ve intizamın kurulamaması,

d) "... Liva ve vilâyet merkezlerinde ya aza bulunmak veyahut tahayyüz ve temayyüz etmek sıfatıyla umur-ı hükümete hissedar olan eşraf-ı memleket, teşkilat hasebiyle rüesây-ı aşâirin kendi tahakkümlelerinden kurtulmuş bulunmalarından dolayı zayi ettikleri menafîin yeniden temini, teşkilatın rahnedar edilmesinde aradıklarına ve vülât-ı âzam ve mutasarrıfın-i kiramın bazıları bunların mâlumat ve ilkaâtına itimat ederek ve alaylar aleyhdarlığını iltizam ile mensubini aleyhinde vukuu bulan şikâ-yât ve vukuat-ı izam velev ki alaylarına mensup olmayan ahad aleyhinde bulunsun, faillerinin Hamidiye zabitanına taalluku gösterilerek mezkur alayları enzâr-ı yâr ve ağyarda lekedâr edecek şekil ve surette itham eylemeleriyle alaylar efrad ve zabitanı bilâ-mucib hükümetten emniyetsizliğe sevk ve icbar etmekte bulunduklarına binaen teşkilat-ı vekaaya illet-i gâiye olan maksadın üssül-esâsı olmak üzere aşâirin doğrudan doğruya merkez-i hilafet-i uzmaya kemal-i

58 Osman Nuri, aynı eser, s. 831.

59 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 14, Evrak nr: 2287, Zarf 126, Karton 11.

60 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 31, Evrak nr: 76/35, Zarf 76, Karton 81.

61 Aynı yer.

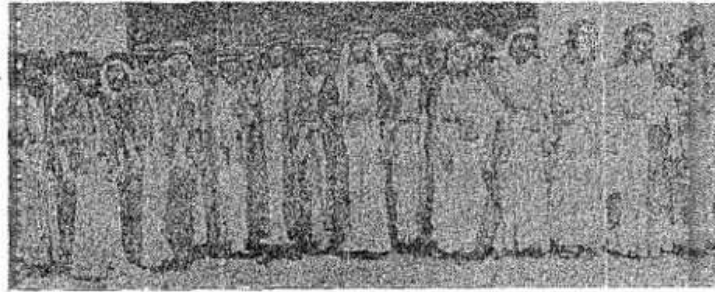
emniyetle rabt-ı kalb etmeleri kaziyesi bazı mertebe düçar-ı tehir etmiş bulunması-
nın bu hususta yani matlub ve maksud olan intizam ve inzibatın takarrur ve teessüs
edememesinde medhali bulunduğu tahakkuk etmiştir..."⁶².

e) Hamidiye Alayları'na ordudan tayin edilen alay ve bölük kumandanlarının
bir kısmının yeteneksiz olması; ayrıca hepsinin de "... aşâirin âşâr ve ağnam
hasılatından muhavvel maaşlarını ve bedel-i tayinatını istihsal için rüesaya"⁶³ yal-
taklanma ve yalandan dostluk gösterme mecburiyetini hissetmeleri yüzünden disip-
linli ve düzeni sağlayacak şekilde icraat yapamamaları,

f) Aşiret ileri gelenlerinin, alay kumandanlarını aşarak, doğrudan doğruya
ordu kumandanlarıyla haberleşmeleri yüzünden aşiretlerin eskiden beri alışık ol-
dukları huy ve davranışlarının istenilen şekilde düzeltilmemesidir.

Şakir ve Zeki Paşa'lar genel görünüşlerini bildiren raporlarına Hamidiye
Alayları'nın yeniden düzene sokulmasıyla ilgili 30 maddelik ayrıntılı bir layiha ek-
leyerek Bâb-ı Ali'ye yollamışlardır. Bu layiha ile, genellikle Hamidiye Alayları'na
ait daha evvel çıkarılmış nizamnâmelerdeki eksiklikler giderilmeye çalışıldığı gibi,
ayrıca yerinde yapılan incelemeler sonunda alınması gerekli görülen yeni tedbirler
getirilmiştir⁶⁴.

Adı geçen layiha beş bölümden ibaret olup, ilk bölümde daha ziyade askerî
düzenlemelerle ilgili hususlara yer verilmiştir. Layihanın ikinci maddesinde bu ko-
nuda aynen şöyle denmektedir: "Şimdiye kadar teşkil edilmiş bulunan 57 Hami-
diye Hafif Süvari Alayları kanunen bir kaç kolordu teşkil etmek lazım gelirken
müstakil alay heyetinde doğrudan doğruya Ordu-yı hümayûndan idare olunmakta
bulunmasından dolayı Ordu-yı hümayun-ı mezkûr cîden müşkülât içinde bulun-
duğundan ve bu hal ile alayların inzibat ve intizamının istikmâli (tamamlanması)
muhtâl (imkânsız) değil ise, pek müteassir (güç) olacağından ileride kanun-ı mahsu-
sun tayin ettiği dereceye isâl olunmak üzere marri'l-arz 57 alay muvakkaten yedi

Milli Aşiret ileri gelenleri reisleriyle birlikte

62 Aynı yer.

63 Aynı yer.

64 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 31 Evrak nr: 76/35, Zarf 76, Karton
81. (18 Kanunuevvel 1313).

livaya tefrik olunup bunlardan Urfa livasının kumandanı zaten mevcut olduğundan üç livasının dahi Ordu-yı hümayunda mevcut olan nizâmiye süvari mirlivalarına (tuğgeneral) tevdi ve kûsûr üç livasına da Ordu-yı hümayun sunuf-ı muhtelif ümerasından münasib üç miralayın (albay) terfien tayinleri ve Malazgird merkezinde ikamet etmek şartıyla lâ-akal (en azından) Ferik (tümgeneral) rütbesinde bir zatın dahi Hamidiye Umum Kumandanlığı'na tayini ve umum kumandan refakatına kuyudat-ı lâzimeyi havi bir kalem ve bir de erkân-ı harbin memuriyeti lâzım ve lâbüddür".

Bu maddeye göre, Şakir ve Zeki Paşa'lar bütün alayları yedi livaya ayırarak, liva merkezlerini ve livaların hangi alaylardan meydana geldiğini ve aşiretlerin isimleriyle birlikte kaç aralay olduklarını gösterir bir pusulayı da layihaya eklemişlerdir. Livaların teşkiline ve kuruldukları yerlere dikkat edilecek olursa daha ziyade Rus ve İran sınırında toplandıkları görülür. Bundan da askeri ve stratejik hususlara dikkat edildiğini anlamak pek zor olmasa gerekir. Livalara mensup alay sayısı beş ile dokuz arasında değişmektedir. Aşağıda vereceğimiz tablodan da anlaşılacağı gibi, büyük aşiretlerden dört veya beş alay teşkil edilmiştir. Bu gibi fazla alaya sahip aşiretler, Bulundukları bölgelerde hakim duruma geçerek, mevcut sosyal dengeyi kendi lehlerine çevirme imkânı bulabilmişlerdir. Bunlardan Virañşehir'deki Millî ve Malazgird civarındaki Husnanlı aşiretleri beşer alayla, Haydaranlı aşireti yedi alayla en güçlü aşiretler olarak başta geliyorlardı. Bazı aşiret reisleri ellerindeki güçten ve bölgedeki nüfuzlarından dolayı Saray'da ve Bâb-ı Ali'de de etkin olmuşlar ve itibar sağlamışlardır. Pusulada, aşiretlerin isimleri, kaç alay kurdukları, alay numaraları ve hangi livalara bağlı oldukları ve liva merkezleri aşağıdaki şekilde gösterilmiştir⁶⁵.

Birinci Liva:

Merkez: Karakulliya

Alaylar

Alayları teşkil eden aşiretler

Alay Numarası

	3
Zilan Aşireti	3
	5
Karapapak Aşireti	6
	9
Adamanlı Aşireti	10
	11
Haydaranlı Aşireti	12
	37
Celâli Aşireti	38
Şazili Aşireti	57

65 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, Kısım 14, Evrak nr. 2287, Zarf 126, Karton 11.

İkinci Liva:	
Merkez: Hınıs	
Cemadanlı Aşireti	8
	31
Cibranlı Aşireti	32
	33
	34
Zırıklı Aşireti	35
Cibranlı Aşireti	36
Üçüncü Liva	
Merkez: Malazgird	
	1
Sıpkanlı Aşireti	2
Karapapak Aşireti	7
Hüsranlı Aşireti	26
	27
	28
	29
	30
Dördüncü Liva	
Merkez: Erçiş	
(?) Aşireti	13
	14
	15
	16
Haydaranlı Aşireti	21
	22
	23
	24
	26
Beşinci Liva	
Merkez: Başkale	
Mukri (?) Aşireti	17
Milan Aşireti	18
Şimsiki Aşireti	19
Şukufi Aşireti	20
	26
Takuri Aşireti	39
Altıncı Liva:	
Merkez: Mardin	
Milli Aşireti	41

	42
	43
	44
Karakeçi Aşireti	45
	46
7ay Aşireti	47
Miran Aşireti	48
	49
Artuşu Aşireti	50
Yedinci Liva	
Merkez: Urfa	
Kays Aşireti	51
	52
Berâzi Aşireti	53
	54
	55

Sivas civarında Karapapak aşiretinin kurduğu 40. alay, hiç bir liva ile bağlantısı olmadığından Sivas'ta bulundurulacak süvari bölüğünün yardımıyla ve Sivas kumandanlığının denetimi altında, askeri eğitimini yapacaktır⁶⁶. Birinci bölümde işaret edilen diğer hususlar ise, aşiret fertlerinin binicilikte ve atıcılıkta zaten mahir oldukları bu bakımdan alayların daha ziyade askerliğin ruhu olan inzibat ve itaate alıştırılması; subayların tayini, bölük ve alay kumandanlarının etkinliğinin artırılması, aşiretlerin ordu kumandanlığı ile haberleşmelerinin yasaklanması gibi konulardan ibaretti.

Viranşehirde kurulan Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa ve maiyeti. Bu aşiret daha sonra Balkan savaşıma 3 gönüllü alay ile katılmıştır.

⁶⁶ Aynı yer.

İkinci bölümde "Alay mevcudunun ikmali" başlığı altında ve üç madde halinde alay ve bölüklere aşiret fertlerinin nasıl katılacakları ve vazifelerine ait hususlara yer verilmiştir⁶⁷. Üçüncü bölüm ise alayların "mesuliyet"lerini belirten maddelere ayrılmıştır. Hazar zamanında silsile-i meratibe uygun olarak verilen emirlere itaat ve yapılan davete katılmıyan her kim olursa olsun mes'ul tutulması ve bu gibileri er ise nizami süvari alaylarında askerlik yaptırılması, subay ise rütbelerinin alınması öngörülmüştür. Ayrıca, alayların birbiri veyahut diğer ahali aleyhinde yapacakları yağma veya talan hadiselerine, bundan böyle aşiretlerin âdeti nazarıyla bakılmayıp, sorumluların kanun dairesinde cezalandırılması yoluna gidilmesi belirtilmiştir. Bu işlerin sorumluluğu ise, liva ve alay kumandanlarına verilmiştir.

"İdare ve tahsilat"a ayrılan dördüncü bölümde vergilerin nasıl ve kimlerden alınacağı belirtilmiştir. Bu konu ile ilgili 18. Madde aynen şöyledir: "Hamidiye Hafif Süvari alaylarına mahsus olarak tanzim olunup icra-ı ahkâmına irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi müteallik ve şeref sudur buyrulmuş olan kanunnâme ahkâmınca Hamidiye alayları silkinde bulunan ümerâ ve zâbitân ve efradın âşâr ve ağnamdan maada tekâliften muafiyetleri derkâr olup, ancak devlete karşı mükellefiyetin bir kısmından muafiyet, diğer kısmın hüsn-i tesviyesini müstelzim olacağına ve alay teşkil olunan âşairden istihsal edilecek âşâr ve ağnam varidatı mezkur alayları teşkil eden ümera ve zabitan maaşıyla "kadro" teşkiline mahsus liva merkezlerine rabt edilen bölüklerin ve onlara ilâveten celb ve davet olunacak Hamidiye bölüklerinin mahsusat-ı askeriyesine karşuluk tutulması dahi irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi iktiza-ı celilesinden olmağla bundan bedel-i âşarın ve resm-i ağnamın istifâsında bir akçe bile bırakılmayub, resm-i ağnamın el baharda ve bedel-i âşarın eylülünden sonra tahsilatına liva ve kazalarca memur edilecek tahsildarlarla liva merkezinin emriyle zabitan ve efraddan mahsus memurlar terfîk olunup, habbe-i vahide kalmayacak surette tahsilat icrası ve aşiretin alaylar silkinden olmayan diğer efradın muafiyetten istifadeye hakkı olmamakla onlara aid emlâk ve temettü ve umumun akar vergisinin tahsili emrinde tahsildarlara ciddi muavenet icrası hususuna Hamidiye alay kumandanları tarafından fevkalâde itina olunmak ve tahsilatın durgunluğundan kumandan-ı muma-ileyh mes'ul edilmek lazım gelir"⁶⁸.

"Muamelat-ı adliye"yi ilgilendiren beşinci bölüm ise, bu layihanın en önemli ve dikkati çeken konusunu kapsamaktadır. Çünkü, alayların kuruluşlarından beri askerî, mülkî ve adlî otoriteler arasında en çok sürtüşme konusu olan ve hatta Hamidiye aşiretlerinin mülkî ve adlî otoritelere karşı gelmelerine sebebiyet veren hukukî meseleler olmuştu. Bu yüzden de Hamidiye Alayları bazı sorumsuz davranışlarda bulunarak mahallî otoriteyi etkisiz hale getirmişlerdir. Zira alaylar kendilerini Ordu-yı hümayun'a veya padişaha bağlı kabul ederek valî, mutasarrıf ve kaymakamların emirlerine, mahkemelerin kararlarına uymuyorlardı. Bu durum ise, mülkî ve askerî otoritelerin arasında bir takım ihtilaflara yol açtığı gibi, mülkî otoritele-

67 Bakınız layihanın 1., 12., 13. maddeleri.

68 Aynı yer.

rin alaylar aleyhine dönmelerine sebebiyet vermiştir. İşte bu gibi sakıncaları gidermek için Şakir ve Zeki Paşalar Hamidiye Alaylarının askerî, mülkî ve adlî otoriteler karşısındaki hukukî durumlarını tesbit etmişlerdir. Bu hususla ilgili maddeler şunlardır:

a) "Hamidiye ümera ve zabitanı mevadd-ı askeriyye aid hususatta kavanin-i askeriyye ... harb ahkâmına tâbi iseler de mevadd-ı hukukiye ve ahali ile beyinlerinde vukuu bulacak hususat-ı cinaiyede mehâkim-i nizâmiyye tabidirler"⁶⁹.

b) "Maznuniyet üzerine, namına mehâkim-i nizâmiyyeden ihzar müzekkeresi isdar olunanlar meyanındaki Hamidiye efradı, efrad-ı redife gibi zabita-ı adliye tarafından ahz ve girift ve hükümet-i mülkiye habshanesinde tevkif olunur"⁷⁰.

c) "Hamidiye ümerâ ve zâbitanı aleyhinde mahkemeden isdar olunan ihzar müzekkereleri ise... cihet-i askeriyye tevdi olunup, cihet-i askeriye... o zabiti celb ve ihzar ile daire-i askeriyyede habs ve tevkif keyfiyeti... mahkemeye bildirmeye mecbur ad edilir"⁷¹.

d) "Muhakeme sonunda cinayetle mahkûm olanların hükm-i vaki, muhakeme-i temyiz tasdikine mazhar olursa kavanin-i askeriyye tevfiân rütbesinin refinden sonra hükümet-i mülkiyye teslimi kaidesi Hamidiye ümera ve zabitanı hakkında aynıyle caridir"⁷².

e) "Hamidiye ümerasının mahkemede muhakemede muhakemesi zamanında vekil istihdam etmeleri mücaz olmağla beraber, kavanin-i adliyye tevfiân bizzat huzurları lâzım geldikte, isbat-ı vücud etmekten imtina edemeyeceklerdir"⁷³.

Böylece alayların hükümet-i mülkiye ve askeriyye karşı vazifeleri tayin ve kanunen tesbit edildiğinden, bundan böyle Hamidiye Alayları aleyhinde bulunan memurların da cezalandırılacağı belirtilerek lâyihaya son verilmiştir. Bu layihanın maksadının, alaylara yeni bir statü vermek, onları disiplin altına almak ve diğer taraftan da alaylar aleyhinde yapılan propagandaları önlemek olduğu yukarıdaki açıklamalarımızdan kolayca anlaşılmaktadır.

Şakir ve Zeki Paşa'ların hem hamidiye Alayları'nın disiplinsizliği, düzensizliği ve hem de Doğu Anadolu'nun sosyal yapısı hakkında ortaya koydukları teşhisler, yerinde yapılan incelemelerin sonucu olması bakımından, şüpheye yer bırakmıyacak şekilde mantıkî ve doğru gözükmektedir. Ayrıca, bu teşhislere dayanarak alınması gereken tedbirler de mahallî şartlara uygun ve Hamidiye Alayları'nı disiplin altına alıcı mahiyette olduğu görülüyor. Diğer taraftan bu iki paşanın Doğu Anadolu ve alaylar hakkında Bâb-ı Ali'ye ve Saray'a devamlı raporlar gönderdikleri ve hatırlanacak olursa, hükümetin ve padişahın da bu bölgedeki alayları ve

69 Aynı yer, 24. madde.

70 Aynı yer, 26. madde.

71 Aynı yer, 27. madde.

72 Aynı yer, 29. madde.

73 Aynı yer, 30. madde.

aşiretlerin tutumunu yakından takip ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Doğu'da gelişti güzel bir siyaset değil, fakat oranın şartlarına uygun, biraz da tavizci bir siyaset takip edilmiştir denilebilir. Doğu'nun sosyal ve siyasi yapısı tavizci siyasete zorunluluk ve devamlılık sağlamış, bu durum ise Hamidiye Alayları'nda istenilen intizam ve itaatin temin edilmesini güçleştirmiştir. Bununla birlikte devlet otoritesi Hamidiye Alayları siyasetiyle, aşiretlerde ve Doğu Anadolu'da az çok varlığını gösterebilmiştir.

II. Abdülhamid Devrinin Son Yıllarında Hamidiye Alayları⁷⁴

Kuruluşlarından 1897'ye kadar, Hamidiye Alayları ile ilgili olarak gösterilen iyi niyetli gayretlere ve ortaya konan kanunnâmelere, nizamnâmelere, çeşitli lahiyalara rağmen istenilen sonuç tam elde edilememiştir. 1897'den sonra da Hamidiye Alaylarının düzene konması hususunda çalışmalar devam etmiş ise de uygulama alanında sonuç pek değişmemiş, yani tam başarıya ulaşamamıştır. Hatta, il yıllıkları, il tarihleri, hatıratlar ve bazı eserlerin 1897-1908 yılları arasında da alayların sebep oldukları olaylardan, aşiret kavgalarından, eşraf-âyân tabakası ile aşiretler arasındaki sürtüşmelerden bahsetmeleri yukarıda ileri sürülen görüşü kuvvetlendirmektedir⁷⁵. Durumun bu şekilde gelişmesinde, bölgenin özellikleri kadar imparatorluğun karşı karşıya bulunduğu iç ve dış politik olaylar da büyük rol oynamıştır. Böyle olunca, Bâb-ı Ali veya Saray pek çok durumda olaylar hakkında esnek politika izlemek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu esnek veya tavizci politikanın sonucu olarak da mevcut nizamnâmeler, kâğıt üzerinde tam olmakla beraber, gereği gibi uygulama alanına sokulamamıştır. Dolayısıyla, alaylara mensup aşiretlerde hareketlerinde az çok serbest kalmışlardır.

Bütün bunlara rağmen, alaylar ve alaylara mensup aşiretlerle İstanbul arasındaki münasebetlerde müsbet bir gelişme olmuştur ve pek çok konuda aşiretlerin merkezi otoriteye itaati sağlanmıştır. Fakat bu hususta dikkati çeken ve üzerinde durulması gereken bir gelişmeyi açıklamak yerinde olacaktır. 1895'ten itibaren çeşitli sosyal ve siyasi olayların, alaylarla ilgili nizamnâmelerin uygulanmasına fırsat vermeyince veya uygulandığı hallerde bazı sakıncaların ortaya çıkmasıyla Bâb-ı Ali'ye veya Devlet'e karşı içte ve dışta tenkidler arttı. Bu durum Bâb-ı Ali'nin ve devletin otoritesini sarstığı gibi, pek çok hallerde de aşiretlerin merkezî otoriteye karşı itimadını zayıflatabilirdi. Gerçekten de, Doğu Anadolu'da yapılacak reformlar hakkında Avrupa'nın baskısı Bâb-ı Ali'yi tereddüt içinde bıraktığı gibi, bazan da yöneticileri istemiyerek de olsa, Doğu Anadolu'da müslüman halkın ho-

74 1897-1908 yılları arasında Hamidiye Alaylarının durumunu ortaya koyacak orijinal belgeler maalesef elimizde yoktur. Bu konuda Başbakanlık Arşivinde yaptığımız araştırmalara rağmen, adı geçen devreye ait belgeye rastlamadık. Yıldız Arşivinin tasnifi tamamlandıktan sonra Hamidiye Alayları ile ilgili belgelerin ortaya çıkacağına ve bu belgelerin konuya açıklık getireceğine inanıyoruz.

75 Şevket Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul, 1963, s. 95-97 M. Şerif Fırat, aynı eser, aynı yer.

şuna gitmiyecek uygulamalara sevk ediyordu. Bu çelişkili durum, zamanla aşiretleri merkezî otoriteden soğutabilirdi. Hatta, yerli ve yabancı propagandanın etkisiyle, teşkilâtlandırılmış aşiret alayları devlete karşı tavır takınabilirlerdi. İşte bu tehlikeleri gören II. Abdülhamid, devlet-aşiretler veya Bâb-ı Ali-aşiret alayları arasında sürdürülmesi gereken politikayı bırakarak veya ikinci plâna iterek kendine has bir politika takip etmeyi benimsemiştir. Özellikle, iç muhalefetin ve dış baskıların arttığı, Makedonya olaylarının yoğunluk kazandığı bir ortamda, Hamidiye alaylarıyla ilgili şahsî politikasına daha da fazla ağırlık vererek Doğu Anadolu'yu kurtaracağına inanmakta idi.

II. Abdülhamid'in aşiretlerle ve alaylarla ilgili politikasının esası şudur: Doğrudan doğruya aşiretlerle kendisi arasında bir bağ kurmak ve aşiretleri Bâb-ı Ali'nin de aracılığı olmadan kendine bağlamaktır. Bu politikanın yürütülmesinde, en çok halifelik sıfatına ve hilafet makamına güveniyordu. Zira, aşiretler yüzyıllarca maddeten İstanbul'dan ayrı ve bağımsız yaşamalarına rağmen, mânen halifeye ve hilafet makamına bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Aşiretlerin bu tutumu II. Abdülhamid'in işini kolaylaştırdığı gibi, onun İslamcı politikası da aşiretlerin duygularını okşuyordu. Dolayısıyla, II. Abdülhamid'le aşiret reisleri ve şeyhler arasında şahsî bağların, dostlukların doğmasını ve aynı zamanda halife-i mü'minin münasebetlerinin esası olan koruyuculuk, saygı, itaat hislerinin kuvvetlenmesini sağlayacak ortam mevcuttu. Ayrıca, bu manevî münasebetleri engelleyecek her hangi bir kuvvet de yoktu.

II. Abdülhamid bu politika ile, Bâb-ı Âlî'den bağımsız bir şekilde, kendisini müslüman halkın koruyucusu olarak aşiretlere kabul ettirebilmiştir. Zira, aşiretler olsun, şehirlerdeki eşraf-âyân tabakası olsun her konuda Bâb-ı Ali bürokrasisine şüphe ile bakıyorlar ve Bâb-ı Âlî'yi Avrupa ile ittifak halinde gördüklerinden. Doğu-Anadolu'da Ermeniler lehine yapılan reformların sorumlusu olarak kabul ediyorlardı. Doğu-Anadolu aşiretlerinin veya müslüman halkının bu psikolojisinden yararlanan II. Abdülhamid yeri geldikçe Bâb-ı Âlî bürokratlarını, Avrupa'yı, Ermenileri, hatta iç muhalefet çevrelerini kolayca suçlayarak kendisini her şeyin üstünde tutmasını ve böylece itibarını, otoritesini artırmasını bilmiştir.

II. Abdülhamid aşiret reisleriyle ve şeyhlerle olan münasebetlerini sadece hissî alanda bırakmamış, ayrıca aşiretlere bir takım somut menfaatler de sağlayarak, bunları kendine iyice bağlamıştır. Meselâ, alaylara mensup aşiretlere, silah, cephaneye vererek onlarda padişahın kendilerini koruduğu hissini uyandırmıştır. Diğer taraftan aşiret reislerine paşalık, miralaylık gibi çeşitli rütbelerin verilmesiyle, II. Abdülhamid aşiretlerin gözünde "hamî" padişah veya halife mertebesine çıkmıştır. Aşiret reislerinin çocuklarını da İstanbul'a getirterek, onları okutması, himaye etmesi, memuriyetlere ataması gelecekte de aşiretlerin bağlılığını ve itaatini sağlaması bakımından isabetli bir politika olarak görülebilir. Bu konularda kendisini eleştirenlere II. Abdülhamid şöyle diyordu: "Çeşitli rütbeler vererek subay yaptığımız aşiret ağaları yeni durumlarından memnun oldukları gibi, bu vesile ile biraz

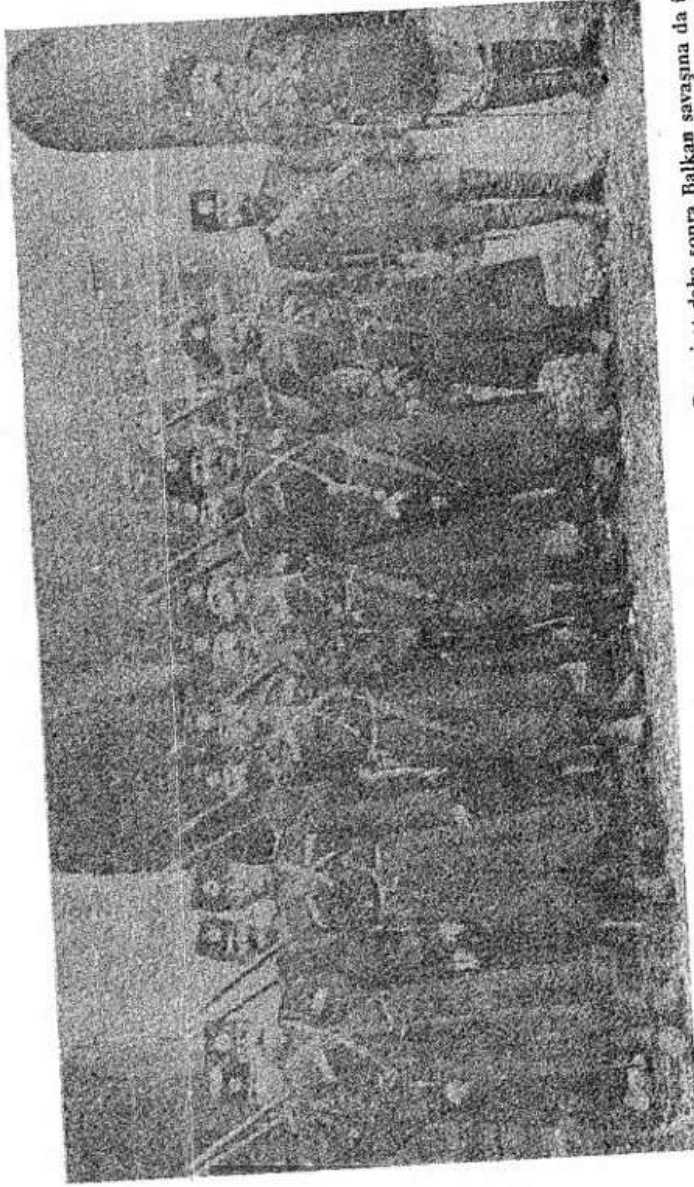
disiplin öğreneceklerdir. Yine, aşiret ileri gelenlerinin çocuklarını İstanbul'a getirttiğim ve onlara memuriyetler verdiğim için eleştirildiğimi biliyorum. Uzun yıllardır pek çok memuriyetlerde hristiyan Ermenileri kullandık, niçin o zaman eleştirilmedi de, kendi dinimizden olanları aynı görevlere atayınca eleştiriliyor?. Ayrıca, Bedirhan'ın çocuklarını himaye etmem ve onları İstanbul'da tutmam, güya memleketin güvenliğini tehdit ettiği gerekçesiyle, ayıplanıyor ve eleştiriliyor. Yazık!. İstenildiği şekilde yorumlanıyor. Her halûkârda, aşiretlerle ilgili politikamda doğru yolda olduğuma inanıyorum.⁷⁶

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid uyguladığı şahsî politikasının doğruluğundan emindir. Bu inanç yüzündendir ki, 1908 yılına kadar, kendisinin tahtta ve hilafet makamında varlığıyla kaim olabilecek, şahsî ilişkilerle aşiretleri kontrol altına alma politikasına devam etmiştir. Bundan ötürü de, aşiretler veya aşiret alayları devletten ve hükümetten ziyade II. Abdülhamid'e bağlanmışlardır denilebilir. Padişaha olan bu bağlılık ve itaat, zamanla, bir dereceye kadar aşiretleri devlete bağlılığa ve hükümetin emirlerini dinlemeye alıştırmış olduğu söylenebilir. Şayet II. Abdülhamid'in şahsî politikası araya girmeseydi, Bâb-ı Âlî'nin aşiretleri sınırlı da olsa kontrol altına alması belki daha güç olacaktı. Zira, aşiretlerle, Bâb-ı Âlî'nin uzantısı olan mahallî otorite ve makamlar arasındaki sürtüşmenin ve ihtilâfın varlığı bu kanaatimizi destekler mahiyettedir. II. Abdülhamid'in araya girmesiyle bu ihtilâfın bir noktada azaltılmış veya dondurulmuş olduğu kabul edilebilir. Fakat şunu da ifade edelim ki, padişahın aşiretler lehine sürdüğü bu esnek ve tavizci politikaya rağmen, aşiret alayları ve mensupları tam bir düzene sokulmamıştır. Nizamnâmelerde ön görülen hususlar alaylarda uygulanamamış, zaten olaylar ve gelişmeler buna fırsat vermemiştir. Bundan ötürüdür ki, II. Abdülhamid, hiç olmazsa aşiret reislerini kendine bağlama yolunu seçmiştir. Zira, Hamidiye alaylarının kuruluşunu, gelişmesini ve düzenli bir askerî kuvvet haline gelmesini engelleyen ve istemeyen içte ve dışta çeşitli çevreler mevcuttu. Hem bu tür engeller hem de aşiretlerin eski geleneklerini sürdürme alışkanlıkları genellikle nizamnâmelerin kâğıt üzerinde kalmasına sebep oluyordu. Bununla beraber, o devirdeki şartlar göz önüne alınırsa, aşiretleri tam kontrol altına almaktan ziyade, onları Hamidiye Alayları politikasıyla devlet kuvvetleri yanına çekmek, devlete destek olmalarını sağlamak önemli idi. Bu temin edilmiş ve sonuçta Ermenilerin Doğu Anadolu'da Ermenistan devleti kurmaları engellenmiştir. Dolayısıyla Doğu Anadolu ikinci bir Doğu Rumeli veya Makedonya olmaktan, Hamidiye alayları politikası sayesinde kurtarılmıştır. Zira bu politika ile aşiretler veya müslüman halk hem uyanık tutulmuş hem de silahlandırılarak varlıklarını ve Doğu Anadolu'yu müdafada kendilerine güven verilmiştir.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, Hamidiye Alaylarından, bütün gayretlere rağmen, muntazam bir askerî teşkilat kurulamamıştır⁷⁷. Alaylara daima aşiret

76 Ali Vehbi Bey, aynı eser, s. 17.

77 Enver Ziya Karal, aynı eser, s. 364.

Karakeçili Hamidiye Süvari alayı Halil Beg'e Sancak teslim ederken. Bu aşiret daha sonra Balkan savaşına da üç alay ile gönüllü katılmıştır.

reisleri ve ağalar hakim olduğundan, askerliğin sıkı icaplarına genellikle uyulmamıştır. Böylece, modern harp usullerini ve kaidelerini de öğrenememişlerdir. Böyle olmakla ve hatta bazı şikâyetlere sebebiyet vermekle beraber, II. Abdülhamid, kendi eseri olan Hamidiye alayları teşkilâtını himaye etmeye ve yaymaya devam etmiştir⁷⁸.

II. Meşrutiyet'ten Sonra Hamidiye Alayları

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra kurulan hükümetler Hamidiye Süvari Alaylarını tamamen kaldırmaktansa, yeniden düzene koymayı uygun görmüştür. Bu maksatla da iki komisyon teşkil ederek, birinci komisyonu Trabzonlu Binbaşı Hacı Hamdi Bey başkanlığında Rus hududuna yakın olan aşiretlere, ikinci komisyonu da Fahrettin Altay başkanlığında güneydoğu bölgelerindeki aşiretlere yollamıştır⁷⁹. Bu komisyonlar gittikleri yerlerde adayların kayıt defterlerini kontrol ederek, ölenleri çıkarmış ve askerlik yaşı gelenleri ise deftere kaydetmişlerdir. Ayrıca, alayların atları muayene edilmiş ve aşiret ileri gelenlerine yeni rütbeler verilmiştir. Böylece, 1910 yılına kadar yeni teşkilatlanma tamamlanmıştır.

Bu arada alayların adı Mahmut Şevket Paşa tarafından değiştirilerek "Aşiret Alayları" denilmesi karar altına alınmıştır. Hatta bir ara "Oğuz Alayları" adı vermek istenmişse de sonradan vaz geçildiğini Fahrettin Altay adı geçen eserinde kaydetmektedir⁸⁰. Daha sonraki yıllarda aşiret alaylarına yeni sancaklar ve fermanlar verilerek eskiden olduğu gibi bunların İstanbul'a bağlı kalmalarına çalışılmıştır. Hatta bu politika sonucu, Urfa civarında bulunan Karakeçili aşireti ile Vi-ranşehir'deki Millî aşireti gönüllü olarak Balkan savaşlarına üç alayla katılmıştır.

II. Meşrutiyetten sonra Aşiret Alayları modern askeri usullere göre gerilla yani çete savaşı yapan yardımcı birlikler olarak teşkilatlandırılmak istenmiştir. Bu maksatla da pek çok yeni talimatnâme ve nizamnâme çıkarılmıştır⁸¹. Bunlar yeni geliştirilen süvari birliklerinin savaş usülleri göz önünde tutularak hazırlanmıştır.

1910 (1326) yılında çıkarılan yeni nizamnâmede aşiret alaylarının sayısının 64 olduğu işaret edilmektedir⁸². Bu nizamnâmenin birinci maddesinde teşkil ve tensik kılınacağı ve eski nizamnâmenin münfesihi olduğu belirtilmektedir. Bu nizamnâmeye göre Aşiret Hafif Süvari Alay kadrosu şu şekilde tesbit edilmiştir:

78 Sait paşa, *Hatırat*, İstanbul 1328, cilt II. s. 272.

79 Fahrettin Altay, aynı eser, s. 55.

80 Oğuz Alayları adı teklif edildiğinde Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa "güzel ama söylene söylene uyuz alayları olur, en iyi aşiret alayları" olsun demiştir. Bak: Fahrettin Altay, aynı eser, s. 57.

81 Söz konusu nizamnâmeler ve talimatnâmeler Milli Kütüphane'de mevcuttur.

82 Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnamesi, İstanbul, 12 Şaban 1326.

Alay Kadrosu

1 Alay kumandanı	: Nizamiyeden binbaşı veya kaymakam
1 ve 2 Aşiret reisi	: Binbaşı aşiretten. Eğer alay 2 veya 3 bölükten mürekkep ise reis olmak üzere 2 binbaşı bulunacaktır. Halen kaymakam ve kolağası rütbesini haiz reisler rütbelerini muhafaza edeceklerdir.
1 Alay kâtibi	: Nizamiyeden
1 İkinci kâtip	: Aşiretten. Aşirette bulunmaz ise nizamiyeden bir kâtip yardımcı verilecektir.
1 İmam	: Aşiretten,
1 Tabib yüzbaşı	: Seferde üçüne de birer binbaşı tayin edilir.
1 Baytar yüzbaşı	
1 Eczacı yüzbaşı	
Tüfekçi ustası	: Bölgeye göre iki veya üç alaya bir tüfekçi ustası tayin edilir.

Bölük Kadrosu

1 Yüzbaşı	: Bölük kumandanı olup, nizamiyeden tayin olunur.
1 Mülâzım-ı evvel	: Takım kumandanı nizamiyeden,
1 Mülâzım-ı sani	: Takım kumandanı aşiretten,

Daimi Efrad Mevcudu

2 Alay kalemi yazıcısı	: Aşiretten, yoksa nizamiyeden
1 Tüfekçi yamağı	
20 Depo muhafızı	: Aşiretten

Alaylarda muvazzaf askerlik müddeti 27 yıl olup, 18 yaşından 45 yaşına kadardır. 18-21 yaş arası "ibtidaiye", 21-23 arası "Nizâmiye", 35-40 arası "Redifiye" sınıfına dahil idi. Ancak "İbtidaiye" ve "Redifiye" kısımları nizamnâmede bir neferin techizatı da tesbit edilmiş olup, buna göre her nefer tüfenk, kılınç, mızrak, kama, elbise, çizme, çamaşır, yağmurluk, kalpak, matra, yem torbası, timar ve eyer takımı, bellemek yemek kabı, ip, demirbaş tayinat, ihtiyat nal ve mih gibi malzemeyi yanında bulundurmamak mecburiyetinde idi. Bazı erlerde tahrip ve tahkime yarayacak malzeme bulundurulacaktı.

Nizamname 71 maddeden ibaret olup, eskilerine göre pek az farklılıklar taşımaktadır. Nizamnâme 12 Şaban 1328 (22 Ağustos 1910) yılında basılmış ve yürürlüğe girmiştir^{82a}. İki yıl sonra yani 1912 yılında bu nizame yeniden düzenlenerek yeni bir şekil verilmiş ve böylece 120 maddeden ibaret olan bu nizamnâme ile Aşiret Alayları yeniden teşkilâtlandırılmıştır⁸³. Buna göre, Aşiret alayları bir-

82a Aynı yer.

83 Aşiret suvari alayları Nizamnamesi, İstanbul, 6 mart 1328.

leştirilerek "Aşiret Süvari Fırkaları" meydana getirilmiştir⁸⁴. Fırkaların kadrosu şöyledir:

Fırka kumandanı	: Mirliya
Erkan-ı harp	: Binbaşı veya yüzbaşı
Mülhak zabıt	: Yüzbaşı veya mülazım-ı evvel
Ahız-ı asker memuru	: Alay emiri veya alay kâtibi
Sivil memur	
Küçük zabıt	
Odacı	

Alay ve bölük kadrolarında her hangi bir önemli değişiklik olmamakla beraber, kadrolara daha fazla nizami subay tayin edilmesi ve böylece aşiret ileri gelenlerinin alaylardaki rolünün azaltılması yoluna gidilmiştir. Bunların dışında bir de yedi kişilik "Aşiret Süvari Müfettişliği" kurulmuş ve başkanlığına bir Ferik (Tümgeneral) tayin edilmiştir.

Aşiret süvari alaylarının vazifeleri ve eğitimlerinin nasıl ve neden ibaret olacağı da 1911 tarihli bir talimatnâme ile açıklığa kavuşturulmuştur⁸⁵. Aynı zamanda "Ceraad nizamı" denilen bu talimat, alaylardan daha iyi faydalanabilmek için, bazı yabancı ordularda kabul edilen manevra ve muharebe nizamının Aşiret Alaylarına tatbikini öngörüyordu. Buna göre, ordu tarafından desteklenen alayların vazifesi düşman süvarisinin yanaşık nizamdaki kıtaatını dağıtmak, düşman keşif kollarına güçlük çıkarmak, düşmanı yanıltmak, oyalamak ve basmak, çekilen düşmanı takip etmekten yani bir nevi çete muharebesi yapmaktan ibaretti.

II. Meşrutiyetten sonra askeri düşüncelerle hazırlanmış olan nizamnamele-
rin, uygulamada ne gibi sonuçlar verdiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak, gerek Birinci Dünya Harbinde gerekse milli mücadele zamanında aşiret alaylarının bazı askeri görevler aldıkları ve Doğu Anadolu'nun savunmasına katkıda bulundukları bilinmektedir.

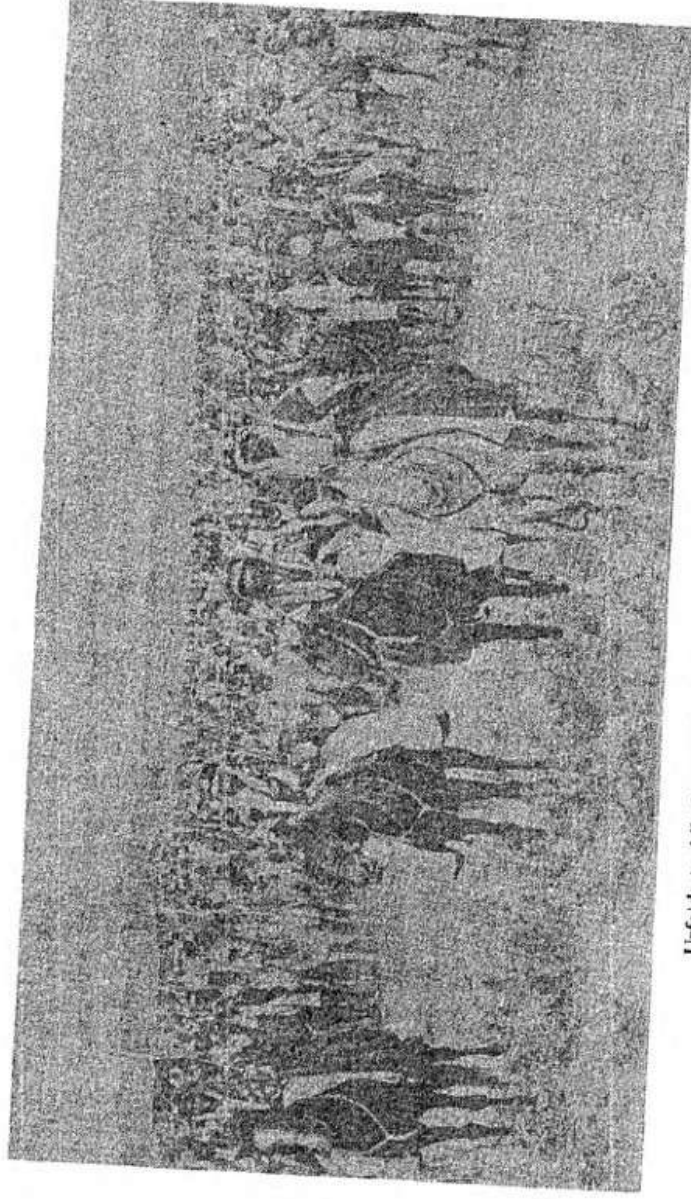
Sonuç

1891 yılında kurulmaya başlanan Hamidiye Hafif Süvari Alayları üzerinde, şimdiye kadar ciddi bir araştırma yapılmadığından, konunun önemi pek anlaşılamamış veyahut da sadece askerî bir mesele olarak görülmüştür. Halbuki Hamidiye Alayları'nı çeşitli yönleriyle, yakın tarihimizin diğer meselelerinden soyutlamak mümkün değildir. Evvelâ II. Abdülhamid politikasının anlaşılması bakımından ayrı bir önem arz etmektedir. Zira, olaylar II. Abdülhamid politikasının bir parçası veya uzantısıdır. İkinci olarak, Doğu Anadolu'nun sosyal ve siyasi hayatında oynadıkları rol yönünden de önemleri artmaktadır. Nitekim bu araştırmamızda Hami-

84 Fırka, tümen karşılığındadır.

85 Aşiret Hafif Süvari Alaylarının (ceraad) hareketına mahsus talimat, İstanbul, 1327.

diye Alaylarının, II. Abdülhamid'in takip ettiği merkezîyetçilik anlayışıyla sosyal ve siyasî güçler arasında denge kurma politikasıyla, islamcı düşüncesiyle, reform ve askeri görüşleriyle, yakından ilgisi olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken, elimizde bulunan ve yararlandığımız arşiv belgelerinin sınırlı olduğunu ifade etmek isteriz. Özellikle ileride, Yıldız Arşivinin tasnifi tamamlandıktan sonra, bu konuyla ilgili pek çok belgenin ortaya çıkacağı ve meselenin daha da etrafıca açıklığa kavuşacağı inancındayız. Dolayısıyla araştırmamızı, ileride yapılacak incelemelere bir başlangıç olarak kabul etmekteyiz. Bununla birlikte "Hamidiye Alayları" konusunu ana hatlarıyla ortaya çıkarmaya çalıştığımızı söyleyebiliriz.

Urfa'da teşkil olunan "Harran" Hamidiye Süvari Alayı subay ve erleri.

II. ABDÜLHAMİD VE AŞİRET MEKTEBİ

Giriş:

Aşiret Mektebi ilk bakışta, Tanzimat ve onu takiben II. Abdülhamid devirlerinde açılan modern eğitim ve öğretim kurumlarından biri gibi görülebilir. Ancak diğer okullarla kuruluş ve gaye yönünden mukayese edildiğinde, Aşiret Mektebi'nin kendine hâs bâzı hususiyetleri olduğu ortaya çıkar.

Osmanlı İmparatorluğunun muhâfazasını ve devamını sağlamak için batı müesseselerinin bilim ve tekniğinin alınmasının şart olduğu, daha evvel, fakat kesin olarak Gülhane Hatt-ı Hümayunuyla belirtilmişti. Bu batılılaşma veya modernleşme yolunun ise eğitim ve öğretimden geçtiği pek çok ileri görüşlü devlet adamlarınca kabul edilmişti. Hattâ bu maksatla, ilk öğretimin ıslâhı, yeni orta ve yüksek öğrenim müesseseleri açılması hususunda ilk teşebbüsler Tanzimat devrinde yapılmıştı. Nitekim imparatorluk dâhilinde yeni iptidâî, rüşdiye, idâdî ve meslek okulları açılmış ve bunların sayısı 1890 yılına kadar, oldukça artmıştır.

Bütün bu ilk, orta, yüksek ve teknik eğitim müesseselerinin açılış gayesi sadece cehalet içinde olan Osmanlı toplumunu ilk önce okur-yazar hale getirmek ve sonra batı medeniyetinin esasları olan ilim, teknik ve metodları almak ve bunları iyi bilen kimseler yetiştirmektir. Kısaca açılan bu modern okullar ilim ve tekniğe yönelik, aynı zamanda halka açık müesseselerdir. Herhangi bir siyasi, dini ve idari maksatla kurulmadıklarından, tamamiyle eğitim ve öğretimle meşgul oluyorlardı.

Aşiret Mektebi'ne gelince: Bu okulda her ne kadar eğitim ve öğretim yapılmakta ise de kuruluş gayesi bakımından diğer devlet okullarından ayrılmaktaydı. Evvelâ, adından da anlaşılacağı gibi, halka açık bir okul olmayıp, sadece imparatorlukta aşiretlere mensup muteber kimselerin çocuklarına mahsus bir okuldur. Acaba niçin, belirli ve imtiyazlı bir zümreye hizmet eden bir Aşiret Mektebi'nin tesisine ihtiyaç duyuldu? Fazla teferruata inmeden bu sorunun cevabını kısaca vermeye çalışalım ve hemen bu okulun açılmasında siyasî, dinî ve idarî sebeplerin rol oynadığını belirtelim.

Siyasî sebep: Bilindiği gibi, 18. ve 19. yüzyıllarda batılı büyük devletler, imparatorluk dışındaki İslâm cemiyetlerini siyasî ve ekonomik hâkimiyetleri altına

almışlardı. Osmanlı devlet adamları emperyalist batı tehlikesinin İmparatorluğa yaklaştığını seziyorlardı. Nitekim Fransızlar Cezâyir'e (1830), İngilizler Mısır'a (1882), Ruslar Kars-Ardahan-Batum'a (1878) yerleşmişlerdi. Ayrıca Balkanlar'ın büyük bir kısmı İmparatorluktan ayrılarak elden çıkmıştı. Bunların da ötesinde Avrupa devletleri "Kapitülâsyonlar ve "Düyun-ı Umumiye" vasıtasıyla İmparatorluğu ekonomik yönden soyuyor ve siyâsî nüfuzlarını gün geçtikçe arttırıyorlardı.

Bu durum karşısında İmparatorluktan diğer bâzı bölgelerin ayrılması mukadder gibi görünüyordu. Hususiyle milliyetçilik propagandası etkisinde kalabilecek İmparatorluğun uzak ve İngiliz menfaatlerinin büyük olduğu Araplarla meskun bölgeleri için tehlike mevcuttu. İşte, II. Abdülhamid bu tehlikeleri önlemek ve aşiretlerin yoğun ve hâkim olduğu bölgeleri muhâfaza etmek için bunların reislerinin ve ağalarının çocuklarını Osmanlı kültürüyle yetiştirerek devlete ve saltanata bağlamak maksadıyla Aşiret Mektebi'nin açılmasını faydalı buluyordu. Kısaca aşiretlerden gelen çocukları Osmanlı yapmak ve böylece "İttihâd-ı Osmaniye" (Osmanlı Birliği)'yi yâni "Osmanlılık" siyâsetini gerçekleştirmek amacı güdülüyordu.

Dinî sebep: II. Abdülhamid her ne kadar Osmanlılık fikrini siyâset icabı benimsemiş ise de esas itibariyle "Panislâmizm" (İslâmcılık) sistemini kabul etmiş ve devrinde her alanda bu fikri geliştirmişti. O, halifelîği, İmparatorlukta din birliğini muhâfaza etmek, dünyada da islâm birliğini kurmak için temel kabul ediyordu. II. Abdülhamid Panislâmizm siyâsetinde bir dereceye kadar başarılı oldu. İmparatorluk dâhilinde ve hâricinde önemli bir kamu oyunun desteğini kazandı.

Aşiret Mektebi'nin açılışında, Panislâmizm siyâsetinin geliştirilmesinde ve teşkilâtlandırılmasında II. Abdülhamid'in mühim bir denemesini görmek mümkündür. Bu okulu açmakla eğitim ve öğretim yoluyla hâlin ve geleceğin aşiret reislerini hilâfet makamına ve saltanata bağlamak istemiştir. Bu fikrin gerçekleşmesi sonucunda büyük bir kısmı aşiret halinde yaşayan ve Arapça konuşan halk tek otorite olarak halifeyi tanımış ve ona itâat etmiş, dolayısıyla ülkede din birliği temin edilmiş olacaktı. Böylece Hristiyan Batı karşısına daha kuvvetli bir devlet olarak çıkılacaktı.

İdarî sebep: II. Abdülhamid'in merkeziyetçiliği adem-i merkeziyetçiliğe tercih ettiği malumdur. Hattâ devlet idaresinde merkeziyet sistemini ne derece ileri götürdüğüne dair misaller pek çoktur. Böyle, aşırı denilebilecek merkeziyetçi siyâset güden bir padişahın, dağınık, devlet otoritesinden uzak, zaman zaman devlete karşı gelen, iç isyanlara ve karışıklıklara sebep olan aşiretleri zabt-ü rapt altına almak istemesi gayet tabiidir. Aşiret Mektebi, II. Abdülhamid'in bu arzusunu bir dereceye kadar gerçekleştirecek niteliğe sahip bulunuyordu. Zira çocuklarını Aşiret Mektebine yollayan reis ve ağaların padişah ve halife olan II. Abdülhamid'in otoritesini tanıyacakları ve emirlerine itaat edecekleri âşikârdı.

Kısaca, II. Abdülhamid Aşiret Mektebini açarak panislâmizm, Osmanlılık ve merkeziyetçilik siyâsetini, eğitim yoluyla, Arap aşiretlerine de benimseteceğini ve böylece iç ve dış siyâsette kuvvetleneceğini düşünüyordu.

Aşiret Mektebinin Açılışı:

Yukarıda izah ettiğimiz sebeplerden dolayı, II. Abdülhamid Arap aşiret reislerinin çocuklarını okutmak için hususî bir okul açmaya karar vermiştir. Bu hususta bir lâyiha hazırlanmasını, Fahr-i Yâver ve Ferik Osman Nuri Paşa'ya emrediyor. Bunun üzerine Osman Nuri Paşa 9 Haziran 1308 (1892) tarihinde adı geçen lâyihayı hazırlıyor¹.

Lâyhada okulun açılması şu gerekçelerle izah ediliyordu: İmparatorlukta Arap aşiretlerini hükümetten yâni saltanat ve hilâfetten soğutmak için çeşitli propagandalar yapılmaktadır. Arap aşiretlerinde hüküm süren cehâlet yüzünden, kötü propaganda ve zararlı eserler oldukça etkisini göstermektedir. Bu tehlikeyi önlemek için cehâleti yok etmek gerekmektedir. Bunun yolu da maariften geçmektedir. O halde aşiret ahalisi evlâdının tâlim ve terbiyesine mahsus mektepler açmak lâzımdır. Fakat şimdilik bu mekteplere esas olmak üzere İstanbul'da Aşiret Mektebi nâmıyla bir mektep tesisi düşünülmüştür.

Söz konusu lâyhada dersler ve nizamnâme hakkında da esaslı izâhat verilmiştir. Osman Nuri Ergin² bu lâyiha'nın 14 Haziran 1308 (1892) tarihinde takdim edildiğini ve bu hususta Meclis-i Vükelâ'nın bir mazbata hazırlandığından bahsediyor. Hattâ okulun nizamnâmesinin ve ders programlarının dahi hazırlanarak takdim edildiğini belirtiyor. Halbuki Başbakanlık Arşivinde bulduğumuz Meclis-i Vükelâ mazbatasını 8 Temmuz 1308 tarihini taşımaktadır³. Osman Ergin kaynak göstermediği için biz elimizdeki Meclis-i Vükelâ mazbatasını esas almayı uygun bulduk.

Fakat 21 Haziran 1308 (9 Zilhicce 1309) tarihli ve Yıldız Sarây-ı Hümayunu başlıklı bir vesikadan Dersââdet'te Aşiret Mektebinin açılmasının kararlaştırıldığı, mektebin tesisi için Maarif Nezâretine ve burada okuyacak çocukların İstanbul'a gönderilmesi için de vilâyetlere emir verildiği anlaşılmaktadır⁴. Aynı vesikada, ayrıca okul nizamnâmesinin arz edilmesi, okulun 12 Rebîülevvel 1310 tarihinde açılması, açılış tarihinin gazetede ilân edilmesi ve o zamana kadar gerekli hazırlıkların bitirilmesi istenmektedir.

Yukarıdaki ifadelerle göre, henüz Aşiret Mektebi ders programı ve nizamnâmesinin kesinlik kazanmadığı anlaşıyor. Hattâ nerede açılacağı da belli değildir.

Nihayet bütün bu hususlar 8 Temmuz 1308 (26 Zilhicce 1309) tarihinde toplanan Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve bir mazbata ile esasa bağlanmıştır. Mazbatayı ehemmiyetine binâen aynen almayı uygun bulduk.

"Dersââdette küşâdı muktezây-ı irâde-i isâbet'âde-i cenâb-ı pâdişâhîden olan Aşiret Mektebi'nin bimennihi teâlâ (1)310 senesi Rebîlevvelinin 12'sine mü-

1 Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul 1941, III, 975.

2 Aynı yer, III, 976.

3 Başbakanlık Arşivi, İRADE, Meclis-i Mahsen, nu: 5641, 8 Temmuz 1308.

4 Başbakanlık Arşivi, İRADE, Dahiliye, nu: 101021, 21 Haziran 1308.

vakt-i mezburda küşâd olunabilmesi için icâb eden levâzimâtın tehiyye ve ikmâli derdest olarak ne'desi başkaca arz olunmak ve gelecek talebenin hâl ve istidâdı bilinmemesine mebni ilerüdeki üç sene dersleri ba'dehu tertib edilmek üzere birinci ve ikinci senelere mahsus olarak yapılan ders cedveliyle tanzim kılınan nizam-nâme lâyihasının gönderildiği beyan olunmuş ve mezkur nizamnâme lâyihası münderecâtı icab-ı maslahata muvâfık olduğu gibi ders cedvelinin dahi berveche iş'âr, ilerdeki üç sene dersleri talebenin istidâdına göre tertib edilmek üzere iki senelik olarak tanzimi münâsib görünmüş olmağla mucebince ifây-ı muktezâsının nezâret-i müşârûnileyhâya havâlesi müttehiden bi't-tensib mezkûr tezkire lâyiha ve cedvel ile berâber leffen arz ve takdim kılındı ise de ol-bâbda ve katıbe-i ahvâl-de emr ü fermân hazret-i veliyü'l-emr efendimizindir." 26 Zilhicce 1309 (8 Temmuz 1308)⁵.

Görüldüğü gibi Aşiret Mektebi' nin nizamnâmesi ve iki senelik hazırlanan ders programı 8 Temmuz 1308 (1892) tarihinde tesbit edilmiş ve bir tezkere ile Sadrazam Cevad Paşa tarafından II. Abdülhamid'e arz olunmuştur. II. Abdülhamid tezkeredeki hususları tasvip ve kabul etmiştir. Fakat o zamana kadar Aşiret Mektebi için gerekli bina bulunamadığından, II. Abdülhamid Esmâ Sultan'ın ikamet ettiği ve Kabataş'ta bulunan sarayın bu okula tahsis edilmesini 11 Temmuz 1308 (29 Zilhicce 1308)'de irâde buyurmuştur⁶.

8 Temmuz 1308 (1892)'de arz edilip, 11 Temmuz 1308 tarihinde kabul edilen 12 maddelik nizamnâmeye göre Aşiret Mektebinin hususiyetleri şunlardır⁷.

a) Okulun durumu: Beş yıllık parasız-yatılı devlet okuludur.

b) Okulun gayesi: Arap aşiretlerine medeniyet götürmek, onların Saltanat ve Hilâfet makamına olan bağlılıklarını arttırmak, "şer'an ve kanunen mükellef oldukları sadâkat-ı kalbiyye ve vezâif-i diniyyelerini takviye ve te'kîd" eylemektir.

c) Talebeler: Okula 12-16 yaşlarında zihnen ve bedenen sağlam Arap aşiret çocukları alınacaktır. İlk yıl 50, diğer yıllar 40'ar talebe alınarak okul mevcudu 210 olacaktır. Talebelere ayda 30'ar kuruş maaş verilecektir. Mezun olacaklara, kendi aşiretlerine döndüklerinde, oralarda açılacak okullarda muallimlik veya diğer vazifelerde memuriyet verilecektir.

11 Temmuz 1308 (1892)'de hazırlanan ilk ders programı Mahmud Cevad ve Osman Ergin'in adı geçen kitaplarında görüldüğü gibi beş yıllık değil, sâdece okulun birinci ve ikinci sınıflarına âit olup iki yıllıktır⁸. İki yıl içinde okutulacak dersler şunlardır:

5 Başbakanlık Arşivi, İRADE, Meclis-i Mahsus, nu: 5641.

6 Başbakanlık Arşivi, İRADE, Meclis-i Mahsus, nu: 5641; Osman Ergin (aynı eser, c. III, s. 977) bu sarayın İnönü Kız Lisesi olduğunu yazmaktadır.

7 Başbakanlık Arşivi, İRADE, Meclis-i Mahsus, nu: 5641; Krş. Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçey-i Teşkilât ve İcraatı, İstanbul, 1338, s. 338-340.

8 Başbakanlık Arşivi, İRADE, meclis-i Mahsus, nu: 5641.

Birinci sınıf	İkinci sınıf
Elifbâ	Kur'ân-ı Kerim
Eczâ-ı Şerife	İlm-i Hâl
Kırâat-ı Türkiye	Kırâat-ı Türkiye ve İmlâ
Hesap	Hesap
Hatt-ı Rik'a	Hatt-ı Rik'a

[illegible]

(1892) târihinde Maarif Nâzırı¹¹ hâzır olduğu halde resm-i küşâdı icra olunmuştur.¹²

Böylece okul açılmış ve ilk yıl 50 Arap çocuğuyla öğretime başlamıştır. Her yıl talebe alınarak okul tam kapasite ile öğrenime devam etmiştir. Okulun iki yıllık programı daha sonra beş yıllık hâle getirilmiştir. Okulda okutulan dersler de zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Böyle bir değişikliğin, okul henüz beş yılını doldurmadan, 1894 yılında yapıldığını 1 Temmuz 1311 (1895) tarihli bir vesikadan anlıyoruz¹³. Bu vesikada 1895 Haziran ayında talebelerin hangi derslerden imtihan oldukları ve aldıkları notlar mevcuttur. Bu ders programı orijinal olduğu için aynen alıyoruz:

Birinci sınıf	: Kur'ân-ı Kerim, İlm-i Hâl, Esmâ-ı Türkiye, Lûgat, Hesap, İmlâ, Hat.
İkinci Sınıf	: Kur'ân-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-i Dîniye, Lûgat, Hesap, Kırâat-ı Türkiye, İmlâ, Hatt'ı Rik'a.
Üçüncü sınıf	: Kur'ân-ı Kerim, Tecvid, Ulûm-i Dîniye, Sarf-ı Osmânî, Hesap, Kırâat-ı Türkiye, Coğrafyâ-ı Osmâniye, Târih-i İslâm, imlâ, Hatt-ı Rik'a.
Dördüncü sınıf	: Maatecvid Kur'ân-ı Kerim, Ulûm-i Dîniye, Arabî, Fârisî, Sarf-ı Osmânî, Usûl-i Kitâbet ve imlâ, Coğrafyâ-ı Umûm, Hesap, Mâlûmât-ı Mütenevvia, Hutut.

Bu ders programı daha sonraki yıllarda tekrar değişikliğe uğrayarak son şeklini almıştır¹⁴. Buna göre, Fransızca, Usûl-i Defter, Hendese dersleri de ilâve edilmiştir. Bu programla Aşîret mektebi iptidâî ve rüşdiye okulları seviyesinde olduğu açıktır¹⁵. Tek fark Aşîret Mektebinde Tâlim dersinin olmasıdır.

Aşîret Mektebi ve Doğu Anadolu Aşîretleri:

1. Meşrutiyetten sonra orduda ıslâhat hareketlerine girilmiştir. Bu arada ordu için yeni asker kaynakları bulma işi ehemmiyetli bir mesele olarak ortaya çıkmıştı. Zira II. Abdülhamid gayr-ı müslimlerin askere alınmalarını istemiyordu. Bu hususta IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'nın Doğu Anadolu aşîretlerinin "Hamidiye Süvâri Alayları" adıyla teşkilâtlandırılmaları için yaptığı teklif beğenildi¹⁶. Alayların kurulmasına teşebbüs edildi.

11 O zaman Maarif Nâzırı Ahmed Zühdi Paşa idi.

12 Talebelerin hangi vilâyet ve sancaklardan geleceği okul nizamnâmesinin 6. maddesiyle de belirtilmiştir.

13 Başbakanlık Arşivi, YILDIZ, Kısım 36, Evrak 140/80, Zarf 140, Karton XXIII.

14 Mahmud Cevad, aynı eser, s. 340; Osman Ergin, aynı eser, c. 3, s. 979.

15 Başbakanlık Arşivi, YILDIZ, Kısım 31, Evrak Nu. 76/115, Zarf 76, Karton 139. Bu vesikada bizzat Maarif Nâzım Zühdi Paşa Aşîret Mektebinin seviyesini belirtmiştir.

16 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, c. 8, s. 363.

II. Abdülhamid, bu alayların çeşitli faydaları olacağını ümit etmekte idi. Doğu Anadolu'da âsâyîşin bozulmasına sebep olan aşiretler, bu alaylar sâyesinde, hem inzibât altına alınmış, hem de Ermeniler karşısında teşkilâtlandırılmış olacaktı. Ayrıca Rus ordularına karşı kullanılabilirdi. En mühimmi, yabancı devletlerin aşiretler üzerindeki tahrik ve propagandası önlenmiş olacaktı¹⁷.

Bu düşünce ile kurulan alayların başına aşiret reisleri ve ağalar, maaş, rütbe ve nişan verilmek suretiyle komutan tâyin edildi. Bu alaylar kısa zamanda kuruldu ve çoğaldı.

1892 yılında Aşiret Mektebi adıyla İstanbul'da bir okulun kurulmuş olması, Doğu Anadolu aşiret reislerinin ve bölgede Hamidiye süvari alaylarıyla yakından ilgilenen paşaların dikkatini çekmişti. Nitekim okulun resmi açılışından kısa bir müddet sonra, Doğu Bayezid Sancağındaki aşiretler Yâver-i Ekrem Müşir Şâkir Paşa'ya mürâaat ederek, çocuklarının Aşiret Mektebine alınması için tavassutunu istemişlerdir.

Bunun üzerine, Şâkir Paşa İstanbul'a yazdığı 2 Kasım 1892 tarihli tezkerede özet olarak şunlara işâret etmiştir¹⁸. Aşiret Mektebine, alay mensuplarının çocuklarından hiçbirinin gönderilmemesi ve bu nimetten mahrum bırakılmaları Bayezid cihetindeki 14 Hamidiye Alayı ümerâ ve zâbitânının teessürünü mucip olmuştur. Birkaç çocuğun adı geçen okula kabulü için Zeylân aşireti reisi Eyüp Paşa ve Hamidiye 5. ve 6. alayları kumandanları Hasan ve Ali Bey kulları müsaade istemektedir.

Daha sonra Şâkir paşa aynı yazısında aşiret ileri gelenlerinin ve Hamidiye Alayları subaylarının çocuklarından ve her alaydan iki çocuk olmak üzere her yıl talebe alınmasının ve bunların tahsillerinin sonunda mülâzım (teğmen) rütbesiyle alaylara gönderilmesinin "Asâkir-i Hamidiye" Kanunnâmesinin üçüncü maddesine uygun olacağına işâret etmiş, diğer alaylardan olduğu gibi¹⁹, buradaki 14 alaydan da talebe alınarak alay ümerâ ve zâbitânının bu suretle taltif edilmesini istemiştir.

Yâver-i Ekrem Şâkir Paşa'nın tezkeresi Bâb-ı âli'ye takdim edilmiş ve Sad-râzam da 7 Kasım 1308 tarihli tezkere ile Maârif Nezâretine, Bayezid bölgesindeki 14 alaydan talebe alınmasının irâde-i seniyye'ye uygun olduğunu bildirmiştir. Ardından da maârif Nâzırı Zühdü Paşa 9 Rebiülâhır 1310 (1892) tarihinde uzun bir tezkere ile Bâb-ı âli'ye bu husustaki kendi düşüncelerini arz etmiştir²⁰. Bu arzında Aşiret Mektebine Doğu Anadolu aşiretleri ve Hamidiye Alayları ileri gelenlerinin çocuklarını almak istemeyen Zühdü Paşa gerekçelerini şu şekilde izah etmektedir:

17 Enver Ziya Karal, aynı eser, s. 364.

18 Başbakanlık Arşivi, YILDIZ, Kısım 31, Evrak 76/114, Zarf 76, Karton 139, Tarih 2 Teşrinisani 1892.

19 Cebranlı aşiretinden üç talebe Aşiret Mektebine alınmıştı.

20 Başbakanlık Arşivi, YILDIZ, Kısım 31, Evrak Nu: 76/115, Zarf 76, Karton 139, Tarih 9 Rebiülâhır 1310.

Maârif Nâzırı Zühtü Paşa'nın 9 Rebnülâhır 1310 (1892) tarihinde: Aşiret mekteplerine Hamidiye Alayları ve Doğu Anadolu Aşiretleri ile gelenlerinin çocuklarının alınmaması hususunda Bâb-ı Ali'ye gönderdiği kendi düşüncelerini belirten *tezker*e,

"...Ma'lûm-ı sâmi-i sedâretpenâhileri olduğu üzere Aşîret Mektebi'nin tesisi hakkında... (ki) irâde-i seniyye... (de) mektep, urbân aşîiri (arab aşîretleri) evlâdına tahsis ve müddet-i tahsili beş sene ve mikdâr-ı talebesi 210 nefer ile tahdid buyrulmuş idi. Geçende işbu alaylara mensub Cebzanlı aşîretinden gelmiş olan üç çocuk kabul ve kayd olunduğu...²¹ derkâr ise de Bâb-ı Vâlây-ı Seraskeriden alınan ma'lûmâta göre Asâkir-i Hamidiye alayları elyevm 35'e bâlîğ olup, bunların her birinden ikişer talebe itibariyle senevi 70 ve beş sene müddet-i tahsiliye zarfında 350 çocuk alınmak ve alaylar teksir ettikçe aded-i talebe dahi ziyâdeleşmek lâzım

21 Cebranlı aşiretinden gelen üç çocuk irade-i seniyye ile kabul edilmişti.

gelüb, urbân aşâiri evlâdıyla bunların aded-i a'zamisi 600 nefer derecesine varacaktır. O halde Aşiret Mektebi... leyli ve nizamnâmesi mucibince talebenin kâffesi maaşlı bulunacağından senevi muhtaç olacağı 25.000 lira kadar bir masrafa ve bunların ihtiyâcına kâfi mekteb tedârîki dahi bidâyeten büyücek bir meblâğa muhtaç olub, buna ise Nezâret-i âcizi bütçesinin katiyen tahammülü olamayacağına... ve hususiyle asâkir-i Hamidiye kanunnâme-i humâyunu hükmünce işbu alaylara mensub ümerâ ve zâbitan evlâdından Dersââdet'e talebe celbinden maksad-ı âli bunlara fûn-ı askeriyeye bilmüteallim mülâzım rütbesiyle mezkur alaylara iâdesi olup, Aşiret Mektebi ise ibtidâi ve biraz da rüşdiye sınıflarından ibaret olmağla mezkur alaylar ümerâsı evlâdının maksad-ı âli veçhle yetiştirilmesini ve hattâ mer'i olan programa göre mekâtib-i askeriyeye talebe idadisini bile temin edemeyeceğine ve urban aşairiyle işbu alayların mensup oldukları aşâir ve beldân ahâlisinin ahlâk ve terbiyelerince derkâr olan mugayeret bunların bir mektebde içtimainca bazı mehâzire (sakıncalar) mahal vereceğine nazaran mezkûr alaylara mensub ümerâ ve aşâir evlâdının mezkur kanunnâme-i humâyun mucibince mekâtib-i askeriyeye konulmak üzere celbleri maksad-ı âliye daha muvâfık olacağından ve o halde bundan evvel alınan üç neferin dahi mekâtib-i mezkûreye nakli umur-u tabiiyeden bulunduğundan arz ve iş'ârına mübâderet kılınmış olababta."²²

Yukarıdaki ifadeden anlaşılacağı gibi Aşiret Mektebi askeri bir okul hüviyetinde bulunmadığından Zühdi Paşa, askerî eğitim maksadıyla Doğu Anadolu'dan gönderilecek aşiret çocuklarının kabulüne râzı olmamakta ve bunların askerî okullara alınmasını teklif etmektedir. Ayrıca, arap çocuklarıyla Doğu Anadolu'dan gelecek çocukların aynı okulda geçinemeyeceklerini de belirtmektedir.

Gerçekten de, Zühdi Paşa'nın dediği gibi, Doğu Anadolu'daki aşiret reisleri ve Hamidiye Alaylarının subayları çocuklarının askerî eğitim sonunda, rütbeler, nişanlar verilerek yine bu alaylarda görevlendirilmelerini arzu etmekteydiler. Halbuki, daha evvel programını gördüğünüz Aşiret mektebi bu maksada hizmet etmekten uzaktı. Buna rağmen ısrâr etmeleri ya okul hakkında bilgilerinin az olmasından ya bazı aşiretlere mensup üç çocuğun okula kabul edilmesinden, ya da Arap aşiretlerinden geri kalmamak istemelerinden ileri gelmiş olabilir.

Nihayet Hamidiye Süvâri Alaylarından da Aşiret mektebine talebe kayıt ve kabulü hakkında hicri 1310 yılında irâde çıkararak dokuz talebenin kabul edildiğini ve her alaydan birer çocuğun İstanbul'a gönderilmesi için IV. ordu Müşiri Zeki Paşa'ya bildirildiğini, Maârif Nâzırının 29 zilhicce 1310 (1 Temmuz 1309) tarihiyle Şâkir Paşa'ya gönderdiği tezkereden anlıyoruz²³. Bütün bunlara rağmen Zühdi Paşa, mâli imkansızlığı ve okul binasının küçüklüğünü ileri sürerek Doğu Anadolu'dan gelecek çocukların askerî okula kabul edilmelerini Yâver-i Ekrem Şâkir Paşa'ya tavsiyeden geri kalmıyordu.

22 Başbakanlık Arşivi, YILDIZ, Kısım 31, Evrak Nu: 76/115, 76, Karton 139, Tarih 9 Rebiülâhır 1310.

23 Başbakanlık Arşivi, YILDIZ, Kısım 31, Evrak Nu: 76/115, Zarf 76, Karton 139, Tarih 1 Temmuz 1309.

﴿ حمیدیه خفیف سواری آلا یلری قانوننامہ ہمایونی ﴾

مرعیت احکامی حنفیہ شرفصادر اولان ارادہ سنیہ ملوکانہ نک تاریخی

فی ۳۰ ذی القعدہ سنہ ۱۳۱۳ و فی ۱ مایس سنہ ۱۳۱۲

استانبول

سنہ

۱۳۱۲

دائرہ عکریہ مطبعہ سنہ طبع اولشدر

Hamidiye Hafif Süvari Alayları Kanunname-i Hümayunu'nun kapağı.

Maârif Nâzırının tavsiyesi üzerine ve öne sürdüğü gerekçeler karşısında, Şâkir Paşa 5 Temmuz 1893 tarihli bir tezkere ile Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne'de hususi bir sîvâri sınıfı tesis edilmesini istiyor²⁴. Şâkir Paşa, 1302 yıllarında Hicaz, Yemen ve Trablusgarb vilâyetlerinden getirilen ve Harbiye'de tahsil ettirilerek üç yılda subay çıkarılıp memleketlerine gönderilen çocukları örnek göstererek, Doğu Anadolu Aşiret çocuklarının da bunlar gibi, kısa zamanda Harbiye'den mezun edilmelerini ve Hamidiye alaylarında görevlendirilmelerini teklif etmiştir.²⁵

24 Başbakanlık Arşivi, YILDIZ, Kısım 31, Evrak Nu: 76/115, Zarf 76, Karton 139, 5 Temmuz 1893.

25 Osman Ergin, aynı eser, s. 974.

1893-1895 yılları arasında Harbiye'de hususi bir sîvârî sınıfı açılmadığı ve-
sikalarından anlaşılıyor. Fakat Doğu Anadolu'daki Aşiretlerin gerek İstanbul'a, ge-
rek vâililere ve gerekse IV. Ordu kumandanı Zeki Paşa'ya mürâcaattan geri kalma-
dıklarını görüyoruz. Hususiyle Zeylân, Celâli, Hakkâri bölgesinden Şemski, Baye-
zid bölgesinden Saraçlı ve Cebranlı aşiretleri çocuklarının okula alınmasını ısrarla
istemişlerdir²⁶.

Bu mürâcaatlar üzerine, daha sonraki yıllarda, Aşiret mektebinin kapıları
şark vilâyetlerindeki bütün aşiret çocuklarına açılmıştır. Hatta "380 sayılı ve 11
Haziran 1314 tarihli Servet-i Fünunda şark vilâyetlerinden getirilip evvelâ Aşiret,
sonra Harbiye ve Mülkiye mekteblerinde tahsil ettirilerek yüzbaşılık ve Fahrî ya-
verlik rütbeleriyle çıkarılmış olan 13 gencin kendilerine mahsus üniforma ile resim-
leri görülmektedir. Daha sonraları Arnavutluk'tan gelen 18 çocuk dahi Aşiret
mektebine kabul edilmişlerdir."²⁷

Böylece Aşiret mektebi imparatorluk dâhilindeki bütün aşiretlerden talebe
kabul etmeye başlamıştır. Sayıları 300-500 arasında olan ücretsiz yatılı talebeler
her iki yılda bir devlet parasıyla ve memurlar nezâretinde memleketlerine gönderi-
lir ve tekrar getirtilirdi²⁸.

Aşiret mektebi mezunlarının Harbiye gibi yüksek askerî okullara ve daha
sonraları mülkiye mektebine de kabul edildiklerini, mezun olanlarının muhtelif
memuriyetlere tayin edildiklerini görüyoruz.²⁹

Aşiret mensubu öğrencilerin günün birinde verilen yemeği beğenmiyerek
okul idaresi aleyhine isyân etmeleri, Aşiret mektebinin Şubat 1323 (1907) de ka-
panmasına sebep olmuştur.

Sonuç: Aşiret mektebi, II. Abdülhamid tarafından siyasî, dinî ve idarî mak-
satlarla ilk önce Arap aşiret çocuklarına mahsus olmak üzere açılmıştır. Daha son-
raları Arnavutluk ve Doğu Anadolu'daki aşiretlerden de öğrenci kabulüne başlan-
mıştır. Hususiyle Doğu Anadolu'daki Hamidiye Sîvari alayları ileri gelenleri ve su-
baylarının çocuklarının okula alınması, askeri mülâhazalara da yer verildiğini gös-
termektedir.

Bu okuldan beklenen uzun vâdeli faydalar ise: Arap şeyh ve emirlerinin,
Doğu Anadolu aşiret reislerinin ve ağalarının çocuklarını okutup onlara rütbeler
vererek, maaşlar bağlanarak ve mülkî memuriyetlere tayin edilerek memleket ida-
resine iştirak ettirilerek iç isyanlardan ve çeşitli gailelerden kurtulmaktır. İçte sağ-
lanacak birlik ve beraberlik (İslâm ve Osmanlı birliği) sonunda dışa karşı kuvvetli
durmak ve büyük devletlerin entrikalarını önlemektir. Merkezi otoriteyi kuvvet-
lendirmek ve mahalli otoriterlerin itâatini, saltanat ve hilâfete bağlılığını sağla-
maktır.

26 Bakınız: Yukarıda adı geçen vesikalar.

27 Osman Ergin, aynı eser, s. 978.

28 Aynı eser, s. 979.

29 Aynı eser, s. 980.

Böylece, aşiret mektebi hususunda bazı yeni araştırmalar yapılmasının gerekli olduğu ortaya çıkmıştır. Aşiret mektebine talebe gönderen aşiretlerin isimleri nedir? Bu aşiretlerin merkezi hükümete karşı davranışları önce ve sonraları ne olmuştur? Okuldan istenilen netice ne dereceye kadar elde edilmiştir? Çıkan talebelerin siyâsi fikir ve tutumları ne olmuştur? Okulun 1907 tarihinde kapatılışının esas sebebi nedir? Bu gibi soruları, vesika yetersizliğinden dolayı, şimdilik cevaplandırmak mümkün değildir. Fakat ilerde Milli-Eğitim Bakanlığı Arşivinde mevcut vesikaların gözden geçirilmesiyle birçok noktaların aydınlığa kavuşacağı muhakkaktır.

II. ABDÜLHAMİD'İN BİR POLİTİKA UYGULAMASI

(Arnavutluk, Arabistan ve Doğu Anadolu Aşiretleri)

1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan ve otuzyediyıl süren "Tanzimat devri" siyasi ve sosyal açıdan barış devri olmadığı gibi, Osmanlı imparatorluğunu da Avrupa'nın ekonomik sömürgesinden kurtarmış değildir. Ayrıca belirli ve kendine özgü bir "ideoloji" de ortaya koyamamıştır. Nitekim, Tanzimat devrinin gerçekten reformcu niteliğe sahip ne düşünürleri, ne yazarları vardır. Bu nitelikte önemli eserler de ortaya konulamamıştır. Dolayısıyla, bu devirde imparatorluğu kurtaracak ve yenileştirecek köklü bir yapı değişikliğine varılamadı.

O halde Tanzimat, sadece sistematik olmayan ve devleti kurtarmaya yetmeyen iyi kötü bir takım hukukî, malî askerî alanda yapılan yenilikler ve taklidsizlikten öteye gitmeyen, Batı'ya ayak uydurma gayretleri olarak ortada kalmaktadır.¹ Bu yeniliklerin sonucu olarak da, iktidar saraydan-Bab-ı Âlî'ye geçmiş, yani padişahın yetkisi sınırlandırılmıştır. Fikri alanda ise Yeni-Osmanlıların "meşrutiyetçilik" gayretlerinin yoğunlaşmasını sağlamıştır.

Nihayet 1876 yılında, "Osmanlılık" fikri ile hareket eden Yeni Osmanlılar I. Meşrutiyeti ilân ederek ikinci bir denemeye giriştiler. Fakat, bu denemenin de ömrü kısa oldu. Zira 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında gayr-i müslimlerin tutumları yüzünden "Osmanlılık" fikri fiilen iflas etmiş ve bunu gören II. Abdülhamid de "Osmanlılık" fikrinin başarısı ve dayanağı olan Meclis-i Mebusan'ı kapatarak I. Meşrutiyet'e son vermiştir.

Artık, II. Abdülhamid devrinin, fikrî dayanağı "Osmanlılık" olamazdı; bu fikir ikinci derecede öneme sahip olabilirdi. Çünkü. 13 Temmuz 1878 Berlin Kongresi kararlarının sonunda, Osmanlı imparatorluğunun nüfus (demografik), dinî, ırkî yönden aşağıdaki şekli almıştı.²

1 Şevket Süreyya Aydemir Enver Paşa, İstanbul, 1970, c. 1. S. 115.

2 Aynı eser, s. 330.

İmparatorluğun etnik durumu:

Türk (Türkmen-Kürt Karapapak)	13.750.000
Arap	6.000.000
Arnavud	700.000
Sırp	700.000
Rum	2.000.000
Ermeni	1.250.000
Bulgar	700.000
Toplam	25.000.000

Yukardaki tabloda görüldüğü üzere imparatorluğun nüfusunu, aşağı-yukarı 25-26 milyon civarında olduğunu kabul edebiliriz. Bu nüfusun 20.500.000 i müslüman olduğuna göre, artık imparatorlukta müslümanlar hakim durumdadırlar. İşte bu durum II. Abdülhamid'e yeni bir ideolojiyi bulma veya kabul etme imkânını verdi. Bu ideoloji "islâmcılık" veya "Pan-islâmizm" olarak resmen devlet tarafından iç ve dış politikada benimsendi. Eğer XIX. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'nın Pan-Germanizm, Rusya'nın Pan-Slavizm gibi ırkçı politika takip ettikleri hatırlanırsa, Pan-İslâmizm hem modaya, hem de Osmanlı imparatorluğunun yapısına uygun düşmekteydi.

1878 Berlin anlaşmasından sonra, Osmanlı imparatorluğu haritasına bir baktığımızda; Batı ucunda Avrupa'ya ve hristiyan âleme yakın Arnavutluk ve Arnavutlar bulunmaktadır. Güney ucunda İngiliz, Fransız menfaat bölgelerine yakın Arabistan ve Araplar vardır. Doğu ucunda Ermenilerin hak iddia ettikleri ve Rusların işgal etmek istedikleri Doğu Anadolu ve Türkmenler, Kürtler ve Ermeniler mevcuttur. Bu üç bölgeyi harita üzerinde bir çizgi ile birleştirecek, kaba bir üçgen çıkmakta ve üçgenin iki köşesini Türk olmayan müslüman Arnavutlar ve Araplar; üçüncü köşeyi ise müslüman Türkler ve Kürtler ile hristiyan Ermeniler işgal etmektedir. Ortada ise Anadolu ve Rumelinin bir kısmı ve Türk çoğunluğu bulunmaktadır.

İmparatorluğun bu üç köşesi gayet hassas bir yerde bulunmakta idi. Hassasiyeti ise, Avrupa'nın kışkırtmalarına, milliyetçilik cereyanlarına ve bağımsızlık veya muhtariyet arzularının uyandırılmasına açık olmasından ileri geliyordu. O halde bu bölgelerde ayrı bir politika uygulanarak müslüman halkı, merkezî otoriteyi dinler hale getirmek gerekiyordu. Ayrıca üç bölgenin benzer şartları, II. Abdülhamid'e politikasını yürütmekte kolaylık sağlıyordu.

Adı geçen üç bölgenin benzer özelliklerini kısaca şu şekilde açıklamak mümkündür: Arnavutluk ve Doğu-Anadolu genellikle dağlık, sarp bölgelerdir. Osmanlı idaresi ve otoritesi bu bölgelere hiç bir zaman tamamen nüfuz edememiştir. Bu bölge halklarından ne tam bir vergi, ne de asker alınabilmiştir. Dolayısıyla bölgeler

her türlü otoriteden uzak, bağımsız ve kendi mukadderatlarıyla baş başa yüzyıllarca yaşamışlardı. Gerek Arnavutluk ve gerek Doğu Anadolu halkı genellikle aşiret ve kabileler halinde yaşamakta ve hayvancılık yapmakta idiler.³ Tarıma elverişli bölgelerde ise feodal düzeni andıran bir sistem hâkimdi. Eğitim ve öğretim seviyesi çok düşük olduğundan toplumlar eski âdet ve ân'anelere göre hayat sürüyorlardı. Aşiretler arasında kan davaları, kavgalar rekabetler yüzyıllardan beri süregelenmektedir. Her iki bölgenin halkı da küçük yaştan silah kullanmasını, ata binmesini bildiklerinden kavgacı bir karaktere sahipti. Aşiretlere aşiret reisleri, feodal beyler, ağalar, şeyhler hâkimdi.

Fakat Tanzimat reformları ve Osmanlı imparatorluğunun Avrupa kapitalist sistemine katılması Arnavutluk'u ve Doğu Anadolu'yu iki yönden etkilemiştir. Bu etkinin Arnavutluk'ta ilk belirtisi Batı ile özellikle İtalya ile teması olan ve Tanzimat reformlarının yaratmış olduğu bazı imkânlardan yararlanabilen şehirlerde bir ticaret burjuvazisinin doğmasıdır.⁴ Bu sınıf, kısa zamanda kuvvetlenerek, diğer ananevi sosyal güçlerin önüne geçti. Yine çocuklarını İstanbul'da veya Avrupa şehirlerinde okutarak Arnavutluk'ta aydın bir sınıfın oluşmasını sağladılar. Öte taraftan Tanzimatın, feodal düzene sahip güney Arnavutluk ve aşiret halinde yaşayan kuzey Arnavutluk üzerinde ise olumsuz etkileri oldu. Bu bölgelerde Tanzimat'ın iyi karşılanmaması bir yana, merkezî otoriteye karşı halkın itimadını da sarsmıştır.⁵ Gerçekten, kabile reisnin padişahıdan daha nüfuzlu olduğu ve devlete karşı mükellefiyetlerini şimdiye kadar yerine getirmemiş olan bu halka muvazzaf askerliği ve vergi ödemeyi kabul ettirmek kolay değildi. Hele geleneklerine, menfaatlerine sıkı sıkıya bağlı derebeylere, aşiret reislerine yeni hukuk sisteminin ve yeni usullerin geçerli olacağını dahi söylemek o zaman için kolay bir iş değildi. Tımar sistemi kaldırılınca asker toplama, iltizam usulü kaldırılınca da vergi alma kaynakları kurudu.⁶ Böylece Arnavutluk bölgesi ile Devletin hiç müşterek tarafı kalmadı. Gerek burjuvazi, ve gerekse diğer hâkim güçler, Bâb-ı Âlî'nin emirlerini dinlememeye ve mahallî yönetimi ellerine geçirerek bağımsız bir şekilde yaşamaya başladılar.

Doğu-Anadolu'da Tanzimat'la birlikte şehirlerde yeni bir 'Eşraf' sınıfı doğmaya başladı. Bu sınıf giderek valileri ve diğer mahalli yöneticileri çeşitli yollarda nüfuzları altına alarak devlet içinde devlet durumuna geldi.⁷ Temsilcileri il meclislerine seçilerek mahallî yönetimi tamamen kontrolleri altında bulundurmaya başladılar. Şehir eşrafı, vali, mutasarrıf, kaymakam gibi devletin mahallî temsilcileri-

3 Arnavutluk için bakınız: İslâm Ansiklopedisi, "Arnavutluk" maddesi, c. 1. s. 573-592.

4 Dimitrije Dordeviç, *Revolutions Nationales des Peuples Balkaniques, 1804-1914* Belgrad. 1965, s. 151.

5 Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*. İzmir 1944, s. 204-205.

6 Aynı eser, s. 206.

7 Bayram Kodaman. "Hamidiye Süvari Alayları II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı bk. Tarih dergisi.

le ittifak kurarak kır ve dağ bölgelerindeki aşiretlere baskı yapıyordu.⁸ Böylece aşiret reisleri ile şehir eşrafının arası açılmıştı. Bu durum karşısında aşiretler tamamen kendi iç dünyalarına çekilmiş devletten kopuk, hiç bir mükellefiyeti olmayan bir topluluk hâlinde, hayvan sürüleriyle birlikte, kan davaları, kavgalar, rekabetler içinde yaşıyorlardı. Devlet otoritesi bu bölgelere hiç giremiyordu.

Arabistan'da da durum pek farklı değildi. Halkın çoğu cahil idi. Geçerli hayat tarzı göçebelik, yâni kabile aşiret hayatı idi. Hiç bir zaman, devlet otoritesi bu bölgelerde kendini tam hissettirememiştir. Arap aşiretlerinden de ne vergi ne asker toplayabilmiştir. Bâb-ı Âlî 17, 18 ve hatta 19. yüzyıllarda Arabistan tarafında bazı ıslahat hareketlerine girişmiş fakat netice vermemiş ve şiddetli tepkiler doğurmuştur.⁹ Dolayısıyla bu kabile ve aşiretlerin sosyal, ekonomik, dinî ve siyasî hayatları tamamen Arap şeyh ve emirlerinin elinde idi.

1878 Berlin Anlaşması Doğu-Anadolu'da Ermenilerin lehine reformların yapılmasını, Arnavutların oturduğu bölgelerde ise, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan lehine sınır değişikliğini öngörüyordu. Adı geçen bu anlaşmanın bu hükümlerinden ne Arnavutlar, ne Doğu-Anadolu müslüman halkı ne de II. Abdülhamid memnun olmuştur. Fakat Bâb-ı Âlî'nin, Rumeli'de yapılacak sınır değişikliklerini imparatorluk lehine halledecek ne askerî, ne diplomatik gücü vardı. O halde yerli müslüman halkın ve aydınların Berlin anlaşmasına karşı tepkilerini el altından desteklemekten başka çare yoktu. Nitekim daha 1878 başlarında, II. Abdülhamid Yakova, Prizren ve Debre kadı, müderris ve müftüleri ile bölgedeki askerî kumandanlara "Arnavut Birliği"ne engel olmamalarını tavsiye ettiği gibi bu birlik çalışmalarını desteklemelerini de istemiştir.¹⁰ Bunun üzerine 10 Haziran 1878'de Prizren ittifakı kongresi açılmıştır.¹¹ Kongre ile İstanbul arasında da daimî irtibat muhafaza edilmiştir. 10 Aralık 1878'de ise güney Arnavutluk ittifakı Fraşer'de Abdül Bey tarafından ilân olunmuştur.¹²

Her ne kadar Arnavut ittifakı'nın kurucuları ile Bâb-ı Âlî arasında bazı hadiseler çıkmış ise de II. Abdülhamid Arnavut ittifakını Osmanlı devletinin lehine görüyor ve teşvik ediyordu. Neticede Arnavut komitelerinin Avrupa devletlerinin özellikle İngiltere ve Avusturya'nın yardımını elde etmek maksadıyla yaptıkları siyasî teşebbüsleri, müslüman halkın tepkisi ve silahlı nümayişleri ve Bâb-ı Âlî'nin elaltından yürüttüğü çalışmalar sayesinde Yunanistan ve Karadağ ile olan sınır anlaşmazlığı imparatorluğun lehine halledildi. Bu sınır anlaşmazlıkları güncelliğini koruduğu ve Bâb-ı Âlî'nin diplomatik alanda bir şey yapacak kudrette olmadığını gören bazı Arnavut aydınları, Arnavutluğu İmparatorluktan ayırmak için teşeb-

8 Aynı makale.

9 Xavier de planhol, Les fonderments geographiques de l'histoire de l'islam Paris 1968 s. 235-243.

10 İslâm Ansiklopedisi c. I s. 588.

11 Süleyman Külçe, aynı eser, s. 259.

12 Aynı eser s. 255.

büse geçmişlerdi. II. Abdülhamid, sınır meselesi biter bitmez. 1881'de istiklâl taraftarlarının üstüne gitmiş ve çıkarttıkları isyanları bastırmış ve Prizren ittifadının ileri gelenlerini yakalatmıştır.¹³

Bununla birlikte 1878-1881 yılları arasında Arnavutluk'ta meydana gelen olaylar II. Abdülhamid'e şunları öğretmiş oldu. Birincisi, Arnavutluk'ta devlet otoritesinin eksik oluşu; ikincisi bazı Arnavut aydınlarının muhtariyet veya istiklâl yolunda siyasî faaliyetlere girişmiş bulunmalarıdır. Gerçekten Bâb-ı Âlî'nin gözleri önünde 10 Haziran 1878 Prizren toplantısında ve diğer bazı toplantılarda Arnavut aydınlarının aldığı kararlar devletin menfaati ve varlığı ile bağdaştırılamayacağı açık ve seçikti. Ancak, Bâb-ı Âlî bu gibi toplantıları ve kararları zamanın nazik olması sebebiyle, engellemek şöyle dursun desteklemek mecburiyetinde kalmıştı. 1881'de Bâb-ı Âlî Arnavutlar'ın direncini kırmış ve onlara kendi otoritesini az çok kabul ettirmişti.

Fakat, II. Abdülhamid Arnavutluğu ve Arnavutları bu halde bırakmanın doğru olmayacağını düşünerek, 1881'den sonra şahsî politikasıyla Arnavutlukta barışı tesis etmeye, Arnavutları da kendine ve saraya bağlamaya çalıştı. Evvelâ Panislâmizm, sonra Osmanlılık fikrini benimseyen Arnavut aydınlarına yanaşarak, fikri sahada muhtariyet veya istiklâl taraftarlarına karşı bir denge kurmuştur. Arnavut aşiret reislerini ve ileri gelen Arnavut ailelerini, çeşitli tavizler ve iltimaslarla kendine bağlayarak, hem muhtariyet taraftarlarına hem de devlet otoritesini tanımak istemeyen mahalli eşraf ve âyânlara karşı, mücadelede önemli bir dayanak ve kuvvet sağlamıştır. Böylece sosyal güçler arasında, devlet lehine bir denge meydana getirilmiş oldu. Bu politika sonunda, kuzey Arnavutları padişaha ve hükümete hizmete hazır olduklarını, gönüllü olarak askere yazılmakla göstermişlerdir.

Arnavutların bu sadakatlarına karşılık II. Abdülhamid mâiyet alaylarında Arnavut askerlerinden özel bölükler teşkil etmiştir.¹⁴ Ayrıca padişah'ın "Tüfenkçiler" adı ile hayli kuvvetli bir de özel muhafız teşkilatı vardı ki, tamamen Arnavutlardan ve genellikle Arnavutluk'un en iyi ailelerine mensup askerlerden müteşekkildi.¹⁵ Yine adı geçen saray muhafız bölüğünün başına Arnavut olan Tahir Paşa'yı getirmiştir. II. Abdülhamid'in bu siyaseti aşiretlere bağlı Arnavutlar üzerinde etkili olmuş ve ondan gördükleri iltifat ve ikram onları saraya, devlete ve padişaha minnettar bırakmıştır. II. Abdülhamid Arnavutlar arasındaki bu nüfuzdan ve otoritesinden faydalanarak aşiretler arasındaki kan davalarını sulh yoluyla halletmiş ve öldürülenlerin ailelerine hazineden diyet olarak paralar ödemiştir. Böylece aşiret kavgalarının azalmasını sağlamış veya bu kavgaların geniş boyutlara ulaşmasını önlemiştir.

¹³ Dimitrije Dordeviç, aynı eser, s. 153.

¹⁴ İslâm Ansiklopedisi, cilt I. s. 590.

¹⁵ Osman Nuri, Abdülhamid Sâni ve Devlet Saltanatı, İstanbul, 1327 c. 2 s. 463.

II. Abdülhamid'in bu yumuşak ve tavizci politikası 1900'lere kadar etkili olmuş ve Arnavutluk'ta Bâb-ı Âlî'yi meşgul edecek ciddi bir olay çıkarmamıştır. Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki cemiyetinin tesiriyle bazı olaylar olmuştur. Bunlara engel olmak isteyen padişah, Arnavut olan Avlonya'lı Mehmet Ferit Paşa'yı sadrazam yapmıştır.¹⁶ Böylece Arnavutlara olan sevgisini ve güvenini göstermiş oldu.¹⁷

II. Abdülhamid Doğu-Anadolu'nun durumuyla ve orada yaşayan müslüman halkın mukadderatıyla yakından ilgilenmeye Berlin anlaşmasından itibaren başlamıştır. Onun Doğu-Anadolu'yla ilgilenmesinin sebeplerini kısaca şu şekilde açıklamak mümkündür.

Ermeni meselesi bunların başında gelir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından önce böyle bir mesele söz konusu değildi. Fakat, Rusya Anadolu işlerine müdahale etmek hakkını sağlamak için, Ayastefanos antlaşmasında Ermeniler lehine koyduğu 16. maddeyi Bâb-ı Âlî'ye kabul ettirdi.¹⁸ İngiltere, Rusya'nın kolaylıkla istismar edebileceği bu 16. maddedeki hükümden çok ürkmüştü. Bunun üzerine, İngiltere Kıbrıs'ı aldığı gibi Bâb-ı Âlî'den ayrıca Ermeniler lehine ıslahat yapması hususunda bir de söz koparttı. Böylece, Rusya ve İngiltere, Osmanlı Ermenilerini emperyalist emelleri için kullanmaya başlayınca, Ermenileri Bâb-ı Âlî aleyhine kışkırtmaya koyuldular. Arkasından Büyük Devletlerin Berlin antlaşmasının 61. maddesiyle, Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını Bâb-ı Âlî'ye bir vazife olarak yüklemeleri ve yapılan ıslahatı kontrol etme yetkisini kendi üzerlerine almalarıyla, Anadolu'nun bütün doğu kesimi milletlerarası diplomatik ve politik tartışma konusu olmaya başlamıştı.

II. Abdülhamit, Doğu Anadolu'da Avrupa'nın kontrolünde ve onun isteğine göre yapılacak ıslahatın muhtar veya bağımsız bir Ermenistan'la sonuçlanacağını; kontrol yetkisinin ise Bâb-ı Âlî'nin iç işlerine karışma olacağını gayet iyi bilmesi gerekirdi. Zira, Bulgaristan'ın ve özellikle Doğu Rumeli'nin acı akıbeti henüz hafızalardan silinmemişti. Bu yüzden, padişah Doğu Anadolu'da ikinci bir Bulgaristan yaratmayı düşünemezdi. Ancak, tehlikenin büyüklüğüne rağmen, Bâb-ı Âlî'nin askerî ve diplomatik gücü yok denecek kadar azdı.

Bu durum karşısında, II. Abdülhamid dışta Almanya'nın desteğini aramış, temin etmiş ve diplomatik alanda bir denge kurabilmiştir. Diğer taraftan içte, yani Doğu Anadolu'da, destek bulmanın ve oradaki sosyal ve siyasî dengeyi temin etmenin yollarını aramaya koyulmuştu. Bu iş pek kolay değildi. Çünkü, yüzyıllardan beri Doğu Anadolu ile İstanbul arasında ciddi bir bağ olmadığından halk-yönetici münasebetleri yok denecek kadar azdı. Ayrıca, muhafazakâr olan müslüman halkın, Tanzimat devrinden beri yapılan reformlar yüzünden Bâb-ı Âlî'ye kar-

16 Sadrazam Mehmet Ferit Paşa için bakınız: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, cüz. X-XI s. 1588-1653.

17 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul, 1874. s. 83.

18 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1962, c. VII, s. 129.

şı hiç itimadı yoktu. Tanzimat devrinde kuvvetlenip yeni bir güç kazanan şehir-eşrafı da, Doğu Anadolu'da merkezî otoritenin azlığından, bazan yokluğundan faydalanarak, halkı ve diğer sosyal güçleri hakimiyeti altına alarak Bâb-ı Âlî'nin emirlerini dinlemez hale gelmişti.¹⁹ Siyasî denge ise Ermeniler lehine idi. Zira Rusya ve İngiltere'nin kışkırttığı Ermeniler, Berlin antlaşmasının hükümlerinden de kuvvet olarak, ihtilâl komiteleri vasıtasıyla Doğu Anadolu'da teşkilatlanmışlar ve siyasî kuvvet dengesini müslümanlar aleyhine bozmuşlardı. Müslüman halkın teşkilâtsız ve savunmasız bir durumda bulunması ve ayrıca devlet otoritesinin de bu bölgede etkisiz olması durumu daha da ciddileştirmişti.

Devlet otoritesini ve imparatorluğun bütünlüğünü tehdit eden olayların gelişmesine engel olmak bir zaruret haline gelmişti. İşte bu maksatla II. Abdülhamid şehir-eşrafının baskısından ve Ermenilerin faaliyetlerinden memnun olmayan bütün Türk, Karapapak, Kürt ve Arap aşiretlerinin desteğini sağlamak, onları teşkilatlandırmak diğer siyasî ve sosyal güçlere karşı kullanmak için teşebbüse geçti.²⁰ Bu politikayı uygularken saltanat makamının otoritesini, hilâfet makamının manevî ve IV. ordunun maddî gücünü kullandı. Böylece aşiretleri ve reislerini kendisine ve saraya bağladı. Arkasından IV. ordu kumandanı Zeki Paşa'nın tavsiyelerine uyarak, aşiretlerden müteşekkil süvari alayları kurma işine girişti. Zira, aşiretleri mânen saltanat ve hilafet makamına bağlamak kâfi değildi, bir de onları askerî usullere göre teşkilâtlandırarak maddî güç haline getirip Doğu-Anadolu'nun savunmasına ortak etmek lâzımdı. Nitekim aşiret reislerine çeşitli askerî rütbelere vererek, çocuklarını İstanbul'daki okullara ve memuriyetlere kabul ederek "Hamidiye Alayları"nın 1891'de kurulmasını sağladı.²¹ Bu politika sonunda:

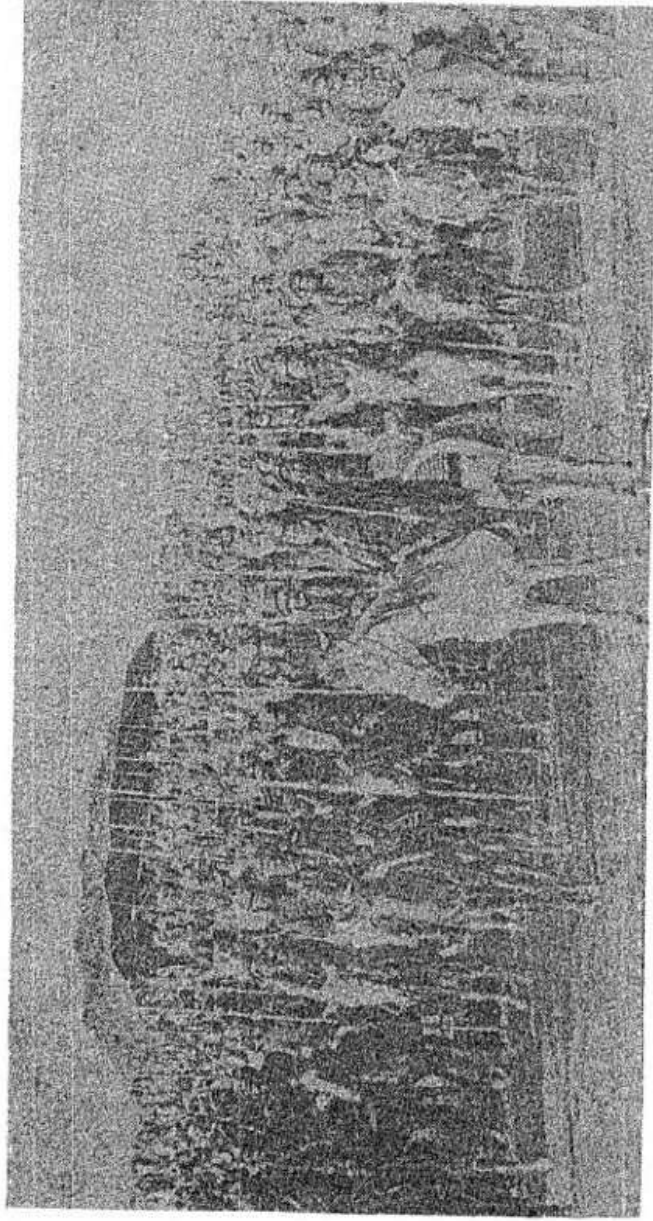
1. Devlet otoritesi Doğu Anadolu'nun her tarafına girdi ve az çok yerleşti.
2. Doğu Anadolu'daki aşiretler ve reisleri itaate alıştırıldı.
3. Şehir eşrafının karşısına silahlı aşiret alayları çıkarılarak, nüfuzları kırıldı ve bir kuvvet dengesi kuruldu.
4. Teşkilâtlı ve silahlı Ermeni çetelerine karşı aşiretler silahlandırıldı ve aşiretlere devletin kendilerini koruduğu hissi verildi.
5. Ordu ile aşiretler yani halk arasında her türlü tehlikeye karşı iş birliği kuruldu.
6. Aşiretler arası kavgalar, devletin sivil ve askeri yöneticilerinin aracılığıyla ve barış yoluyla nisbeten engellendi.

II. Abdülhamid'in arap aşiretleriyle ilgilenmesinde de hemen yukarıda Arnavutluk ve Doğu Anadolu için söz konusu ettiğimiz sebepler geçerlidir. Bununla birlikte Arabistan ve Araplara karşı güttüğü politika nisbeten daha değişik bazı özelliklere de sahiptir. Bu bakımdan durumu kısaca izah etmek faydalı ola-

19 Bayram Kodaman, ayrı makale.

20 Aynı yer.

21 Aynı yer.

Urfa Dahûlunde "Sûruc" da teşkil edilgen Hamidiye Sûvari Alayı Subay ve Erleri.

caktır. Padişahı Arap aşiretlerine karşı özel bir politika takip etmeye götüren sebepleri üç esas noktada toplamak mümkündür: 1) Politik Sebep: Bilindiği gibi 1830'da Fransızlar Cezayir'e 1882'de İngilizler Mısır'a ve daha sonraki yıllarda Arabistan topraklarının bazı yerlerine yerleşmişlerdi. Bu durum karşısında müslüman Arapların oturduğu diğer bölgelerin de imparatorluktan ayrılmaları mukadder gibi görünüyordu. Zira, bu bölgeler için iki büyük tehlike mevcuttu: Birincisi milliyetçilik propagandası, ikincisi İngiltere'nin emperyalist emelleri. İşte, II. Abdülhamid bu tehlikeleri önlemek ve aşiretlerin yoğun ve hâkim oldukları bölgeleri muhafaza etmek için Arap aşiret reislerini çeşitli yollarla devlete, saltanat-hilafet makamına ve kendisine bağlamak istemiştir. 2) Dinî Sebep: II. Abdülhamid her ne kadar Osmanlılık fikrini politika icabı benimsemiş ise de esas itibarıyla Panislâmizm (İslâm Birliği) taraftarı idi. Türk olmayan müslüman Arap aşiretlerine İslâmcı bir politika ile ve hilâfet makamının otoritesini kullanarak yaklaşmak en uygun yol gibi görünüyordu. 3) İdarî Sebep: II. Abdülhamid'in koyu merkezîyetçi bir padişah olduğu bilinen bir gerçektir. Böyle bir padişahın dağınık, devlet kontrolünden uzak, zaman zaman devlete karşı direnen, isyanlara sebep olan ve İngilizlerin her türlü propagandalarına açık Arap aşiretlerini İstanbul'a bağlaması gayet tabidir.

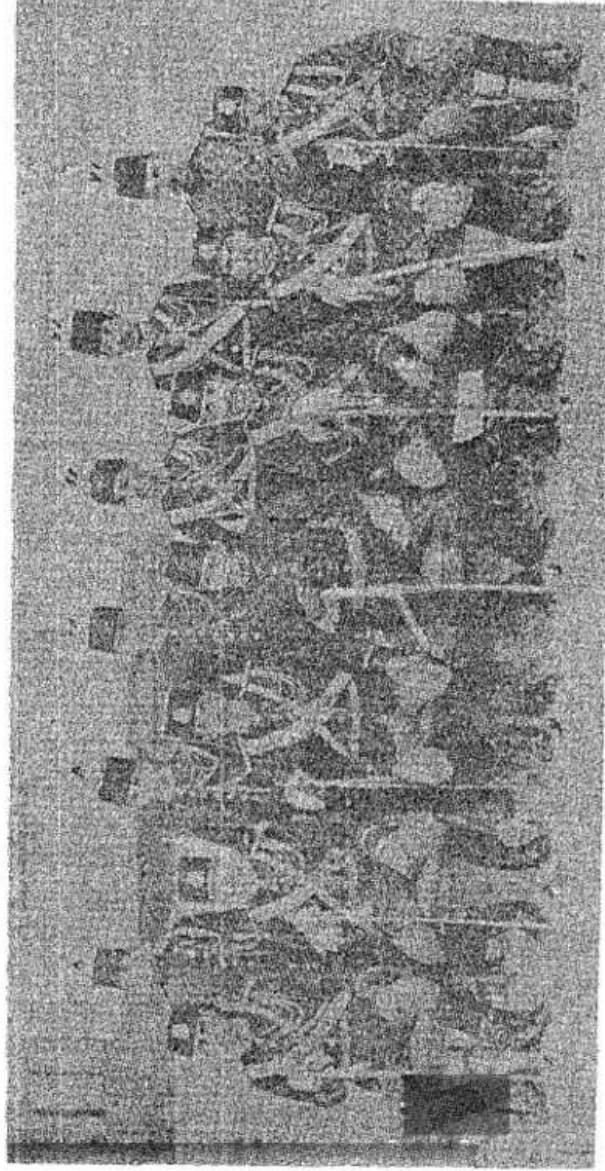
Fakat, II. Abdülhamid'in doğrudan doğruya kuvvet ve kanun yoluyla Arabistan'da merkezîyetçilik, islâmcılık, osmanlılık gibi fikirlerini uygulayarak, Arap kabilelerini itaat altına alması zor ve İngilizler tarafından istismar edilebilecek bir işti. O halde bu politikayı Arap aşiretleriyle şahsî ilişkilerini geliştirerek yürütmeyi tercih etti. Gerçekten de kısa zamanda aşiret reislerini hediyelerle, ikramlarla, tavizlerle, iltifatlarla kendine bağladı ve onların sempatisini kazandı.²² Bu kurduğu samimi ilişkilerden faydalanarak, 1892 yılında aşiret çocukları için İstanbul'da "Aşiret Mektebi" adıyla bir okul açtı.²³ Maksudı müstakbel arap kabile ve aşiret reislerini Osmanlı kültürüyle yetiştirmek, Türkçe öğrenmelerini sağlamak, böylece onları devlete, millete, saltanata, hilafete sadık hale getirmektir. Daha sonraki yıllarda bu Aşiret Mektebi'nin kapıları Doğu Anadolu ve Arnavutluk aşiretlerinin çocuklarına da açılmıştır.²⁴

Sonuç olarak diyebileceğimiz şudur: II. Abdülhamid'in sosyal, kültürel ve ekonomik yapının geriliği bakımından bir birine az çok benzeyen, iç ve dış politika yönünden aynı derecede öneme sahip bu üç hassas bölgede, aynı metod ve vasıtalarla şahsî politikasını yürüttüğünü görüyoruz. Bu politika 1881'den sonra Arnavutluk'ta, 1890'dan itibaren Arabistan ve Doğu Anadolu'da uygulama alanına konulmuştur. Ancak, bu uygulamada modern devlet anlayışından ve uzun vadeli politik bir yatırımdan ziyade kısa vadeli, geçici, çare bulucu ve II. Abdülhamid'in varlığıyla kâim olabilecek bir politika görmek mümkündür. Bununla birlikte, onun

22 Tahsin Paşa, *Abdülhamid Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931, s. 151-154.

23 Bayram Kodaman "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi" *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1976, XV/1-2.

24 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1941, c. 3. s. 978.

Dersaadet Aşiret mektebini bitürerek yüzbaşı nütbesi ile memleketlerindeki birliklerine gidecek olan subaylar Erzurum'a hareket ederken.

dengeci, merkeziyetçi, islâmcı politikası bu bölgelerde etkili olmuştur denilebilir. Zira her üç yerde de az çok devlet otoritesi tesis edilmiş, aşiretler devlete, saltanata, hilafete ısıdırılmış ve itaate alıştırmış; topluma hakim olan sosyal ve politik güçler arasında devlet lehine bir denge kurulmuştur.

II. Abdülhamid bu bölgelerdeki aşiretleri kendisine ve devlete bağlamak ve politikasını başarılı bir şekilde yürütebilmek için üç esas vasıttan faydalanmıştır:

- a) Arnavut Aşiretleri için, SARAY MUHAFAZ BİRLİĞİ,
- b) Doğu-Anadolu aşiretleri için SÜVARİ ALAYLARI,
- c) Arap Aşiretleri için, AŞİRET MEKTEBİ.

Bunların dışında, aşiret reislerine nişanlar, rütbelere vermek, aşiret mensuplarını memuriyetlere tayin etmek, çocuklarını Harbiye ve Mülkiye mekteplerinde okutmak gibi usullere baş vurarak, devletin aşiretlerin himayecisi ve koruyucusu olduğunu, kendilerine yardımcı olmayı düşündüğünü ispat etmek istemiştir.

Bu incelememizde ilk önce, Arnavutluk ve Doğu Anadolu ve bazı farklılıklara rağmen Arabistan aşiretlerinin sosyal, kültürel, ekonomik yapı yönünden bir birlerine benzediklerini ve bu benzer yapıya sahip bölgelere II. Abdülhamid tarafından aynı politikanın SARAY yoluyla Arnavutluk aşiretlerine, HAMİDİYE SÜVARİ ALAYLARI vasıtasıyla Doğu Anadolu aşiretlerine, AŞİRET MEKTEBİ yardımıyla da Arap aşiretlerine uygulandığını belirtmeye çalıştık. Bu politikanın aşiretler nezdinde başarılı olduğunu, aşiret reislerinin saraya bağlılıklarına ve II. Abdülhamid'in de bunlar üzerindeki nüfuzuna bakarak söylemek mümkün olabilir. Ancak devlet ve toplum yönünden başarılı olup olmadığını anlamak için, söz konusu bölgeler hakkında sosyal tarih yönünden araştırmalara ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devleti kurulmasına bu politikanın engel olduğunu söyleyebiliriz.

Hamidiye Hafif Süvari Alayları Alay Komutanlarından biri.

Sonuç :

Bilindiği gibi, Tanzimât reformlarına, Osmanlılık ideolojisine ve I. Meşrutîyet'in ilânına rağmen ne gayr-i müslimlerin imparatorluktan ayrılma arzuları durdurulabilmiş ve ne imparatorluğun toprak bütünlüğü korunabilmiş ve ne de çağdaşlaşma hareketleri başarıya ulaşabilmiştir. Aksine, Osmanlı imparatorluğu biraz daha parçalanmış ve nihayet daha fazla sömürülen devlet haline gelmiştir. 1878 Berlin Anlaşmasıyla hristiyan milletlerin büyük bir kısmının imparatorluktan ayrılması veya otonomi elde etmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî yönden müslümanlar etnik yönden Türkler hakim vaziyete geçti.

1878'den sonra, imparatorluğun batı ucunda, Avrupa'ya ve hristiyan âleme yakın, Arnavutluk ve Arnavutlar; güney ucunda İngiliz ve Fransız menfaatlerinin hak iddia ettiği ve Rusya'nın işgal etmek istediği, Doğu Anadolu ve Türkmenler-Kürtler-Ermeniler bulunmaktadır. Bu üç bölgeyi harita üzerinde bir çizgi ile birleştirdiğimizde ortaya kaba bir üçgen çıkmaktadır. Bu üçgenin iki köşesini Türk olmayan müslüman Arnavutlar ve Araplar; üçüncü köşeyi ise müslüman Türkler ve Kürtler ile hristiyan Ermeniler işgal etmektedir. Merkezde yani Anadolu'da Türkler, Rumeli'de Türk çoğunluğu bulunmaktadır.

II. Abdülhamid'in politikasının esası, üçgenin hassas olan üç köşesini muhafaza etmek ve dış etkilere karşı kuvvetli hale getirmek, üç köşe arasında ve üç köşe ile merkez bölgeler arasında denge kurmak ve bu dengeyi sürdürerek Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü sağlamaktan ibaret görünmektedir. Bu dengenin oluşmasını sağlayacak fikri temel ise panislamizm idi. Zira, çeşitli müslüman halkları bir birine bağlayan yeğane bağ islâm dini, islâm birliği, halife ve hilâfet makamı idi. Ayrıca, osmanlılık fikrinin iflas etmiş olması Panislâmizm fikrine kuvvet kazandırmıştır. Neticede, II. Abdülhamid bu politikasını uygulamaya koymak üzere Arnavutluk, Arabistan ve Doğu Anadolu'dan işe başlamıştır.

Yukarıda adı geçen bölgelerin coğrafi ve sosyal yapılarındaki özelliklerin ve İstanbul ile olan ilişkilerinin benzer oluşu, II. Abdülhamid'e aynı politikayı her üç bölgede de uygulamaya koyma fırsatını vermiştir. Nitekim, II. Abdülhamid Hilâfet makamını ve halifelik ünvanını kullanarak şahsî, islâmî, merkezîyetçi ve dengeli politikası sayesinde, bu bölgelerdeki aşiretleri, aşiret reislerini ve dinî şeyhleri kendisine bağlamış ve arkasından da devlet otoritesini bu bölgelere götürmeye çalışmıştır. Diğer taraftan, Arap aşiret reislerinin ve ileri gelenlerinin çocukları için İstanbul'da Aşiret Mektebi'ni açmış; Saray Muhafız Birliği'ni Arnavutlardan teşkil etmiş; Doğu Anadolu aşiretlerine ise Hamidiye Süvari Alayları kurdurmuştur. Böylece, aşiretleri devlete, saltanata ve hilâfete ısındırmış, bağlamış ve onlara itimat telkin etmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, II. Abdülhamid bu politikasıyla asırlardan beri devlete faydası olmayan ve hatta huzursuzluk kaynağı olan aşiretleri devlete fay-

dalı hale getirmeye ve onları da imparatorluğun mukadderatına ortak etmeye çalışmıştır. Bir dereceye kadar da başarılı olmuştur denilebilir. Özellikle Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı müslüman Kürt(*) adıyla zikredilen Türkmen aşiretleri teşkilatlandırarak, orada bir Ermenistan devleti kurulmasına fırsat vermemiştir. II. Abdülhamid'in takip ettiği bu politikanın değerlendirilmesinin, 1908-1918 yılları arasında meydana gelen olayların ışığı altında yapılması gerekir.

(*) Türkiye'deki mevcut Kürt aşiretlerinin, birçok yerli ve yabancı ilim adamlarının araştırmaları sonucunda Oğuzlar'ın bir kolu olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Yüzyılların meydana getirdiği şartlar sebebiyle Arapça, Farsça, Türkçe karışımı ve Kürtçe dediğimiz sun'i bir lisanla yazılı kaynakların en eskisi olan Bitlis Emiri Şeref Han tarafından 1597'de kaleme alınan "Şerefname" adlı eserde de Kürtler'in Oğuz Han soyundan geldiği açıkça belirtilmiştir. Orta Asya'daki kazılarda Eleğes nehri yakınında ortaya çıkan bir Türk mezarının kitabesinde de, mezarda yatan kişinin Kürt ilinin Han'ı Alp Urungu'nun Beğlerinden biri olduğu belirtiliyor. Bu kitabenin bulunması ile de Kürtler'in Orta Asya'dan gelme bir Türk boyu olduğu kesinlik kazanıyor.

Bu konuda ayrıca değerli ilim adamlarının aşağıdaki eserlerine müracaat edilebilir.

- Türk Kavimleri ve Devletleri – Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT.
- Kars Tarihi – Doç. Dr. Fahrettin KIRZIOĞLU.
- Kürtler'in Soy Kütüğü ve Boy Tarihi – Hilmi GÖKTÜRK, Türk Dünyası Araştırmaları yayınları.
- Çağdaş Türk Sosyolojisi – Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN.
- Koçi Bey Risalesi – Sf. 23, 1975.
- Kürt Aşiretleri Hakkında İçtimai Tetkikler – Ziya GÖKALP, 1977.
- Doğu İlleri ve Varto Tarihi – Dr. Şerif FIRAT – 1961.
- Osmanlı İmparatorluğunda Aşiret İskân Teşebbüsleri – Doç. Dr. Cengiz ORHONLU – 1963.
- Türk Kültürü Araştırmaları – Doç. Dr. Mehmet ERÖZ Kutluğ Yayınları, 1977.
- Eski Türk Kitabeleri – Mustafa GÖKMEN Sf. 69 – İstanbul – 1981.
- Hatıralar – Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi TOĞAN.
- İskender Beğ Tarihi – Tahran, 1335.
- Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi – Prof. Dr. Mehmet ERÖZ – Sosyoloji Konferansları 1964 – 1965 ders Yılı 5. Kitap.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE HAKKARI SANCAĞINDA NESTURİLER VE İNGİLİZ-RUS EMPERYALİZMİ

Bilindiği üzere, Doğu Anadolu, özellikle altı vilâyet (Vilâyat-ı sitte) denilen Erzurum, Sivas, Mâmurat-ül-aziz, Van, Bitlis ve Diyarbekir vilâyetlerinin önemli bir kısmı coğrafi ve sosyal yapısı, "Ocaklık" veya "Yurtluk" gibi özel durumları sebebiyle uzun zaman merkezî otoritenin hakimiyetinden nisbeten uzak kalmıştır. Dolayısıyla bu bölge halkı ile merkezî otorite arasında ciddi bir ilişki kurulamamıştır. Devlet ancak bazı aşiret ve kabilelerin itaatsizliği veya isyanı halinde bu bölgelerin asayiş ve emniyeti ile ilgilenebilmiştir. Diğer hallerde bölge halkını serbest bırakmıştır. Bunun neticesi, Doğu Anadolu'nun sosyal ekonomik ve siyasi yapısı tabii olarak kendine has bir karakter kazanmıştır. Doğu Anadolu bu haliyle, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar iç politikada olduğu gibi dış politikada da önemli bir mesele teşkil etmemiştir. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve 1878 Berlin Anlaşmasından itibaren Doğu Anadolu, hem iç hem dış politikada Bâb-ı Âlî'nin meşgul olduğu en önemli meselelerden biri ve belki de ilki durumuna gelmiştir.

Doğu Anadolu'nun milletlerarası politikada ve Osmanlı devleti nazarında bu derece önem kazanmasının sebeplerini kısaca ifade etmek gerekirse bunların başında, hiç şüphesiz "Şark Meselesi", "Emperyalizm" ve "Sömürgecilik" in geldiği görülür. Muhtevasını, Osmanlı idaresi altında yaşayan hristiyanları kurtarmak ve Türkler'i Balkanlar'dan atmak şeklinde özetleyebileceğimiz "Şark Meselesi", 1878 Berlin Anlaşmasından sonra İmparatorluğun Asya toprakları üzerinde veya Doğu Anadolu'da yaşayan hristiyanları Osmanlı idaresinden kurtarma meselesi halini almıştır. Doğu Anadolu'nun önem, kazanmasına yol açan ikinci bir sebep ise "Emperyalizm" in, özellikle İngiliz ve Rus emperyalizminin rekabetidir. Doğu Anadolu bu iki emperyalist devletin vaz geçemeyeceği stratejik bir mevki ve öneme sahipti. Gerçekten bölgenin Karadeniz, İskenderun Körfezi ve Basra Körfezi üçgeni içinde bulunması hattâ Azerbaycan ve Hazar Denizi yoluyla Asya içlerine açılma imkânını vermesi bakımından bu iki emperyalist (veya kolonyalist) devlet için ciddi bir önemi haizdi. Bu öneminden ötürü, hem bu iki devletin dikkatini çekmiş hem de devletlerarası rekabete konu olmuştur. Böyle bir durum-

da, Doğu Anadolu'da üstünlük sağlamak ve hakimiyet tesis etmek isteyen devletler için bu bölgede yaşayan hristiyan cemaatler ve bölgenin sosyal, ekonomik ve etnik durumu, istismar edilmesi gayet kolay, ideal birer "vasıta" durumunda idiler. İşte, dünya siyasî ve ekonomik konjonktüründe meydana gelen gelişmeler ve değişiklikler yüzünden Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasında ilk sırayı işgal etmeye başlayan Doğu Anadolu'ya, Bâb-ı Âlî ve II. Abdülhamit özel bir önem atfetmişler ve bölgenin bir Cebel-i Lübnan veya bir Bulgaristan haline gelmemesi için gayret sarfetmişler ve bir takım tedbirler almışlardır.

Bu kısa ve umumi girişten sonra esas konumuz olan Doğu Anadolu'da "Düvel-i Muazzam"nın uygulamak istediği politika ve buna karşı II. Abdülhamid tarafından alınan tedbirlere geçebiliriz. Ancak şunu ifade edelim ki böyle kısa bir inceleme çerçevesi içinde, bütün Doğu Anadolu'nun durumunu ele almanın güçlüğü açıktır. Bu bakımdan, konunun genel hatlarını ihtiva eden Hakkâri bölgesini orijinal arşiv belgelerine dayanarak ele almakla yetinmeyi uygun bulduk.

Hakkâri bölgesi 1054'te Selçuklu idaresine girmiştir. Daha sonraları çeşitli tarihlerde Musul Atabekleri (1127), İlhanlılar (1262), Karakoyunlular (1349-1405), Timur (1387) ve Akkoyunlular (1468) idaresinde bulunmuş ve nihayet 1534 senesinde Van'la birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. 1550'de bir kısmı "Ocaklık" haline getirilen bölge, Seyyit Mehmet yönetimi altında Van eyâletine bağlanmıştır. 1843 ve 1846 yıllarında meydana gelen hadiseler sonunda hükümet, "Ocaklık" hakkını 1847'de kaldırarak Van sancağıyla birlikte Erzurum vilâyetine dahil etmiştir. 1865'de Van vilâyetinin kurulmasıyla Van'a bağlanan Hakkâri, 1876-1888 yılları arasında vilâyet haline getirilmiş ise de, 1888'te vilâyet teşkilâtı lağvedilerek yeniden Van'a bağlanmıştır.¹

Tamamiyle dağlık ve tabii kale durumunda bir coğrafî yapıya sahip olan Hakkâri sancağının II. Abdülhamid devrindeki genel vaziyetine bakıldığında dik-kati çeken özelliklerinin başında, bölgenin etnik, dinî, içtimâî, iktisadî ve idarî yapısı gelmektedir. II. Abdülhamid tarafından yaptırılan bir sayıma göre bölgenin hem etnik hem de din görünümü şu manzarayı arz etmektedir. Müslüman Türk (Türkmen ve Kürt)lerin hane sayısı 10.000 kadarı göçebe olmak kaydıyla toplam 30.500'tür. Nesturiler 4.500, Ermeniler de 12 hane olmak üzere gayr-i müslimler ise toplam 4.512 haneye sahiptir. İstanbul Başbakanlık Arşivinden aldığımız bir vesikada verilen tahmini bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tahmini olarak verilen bu hane sayıları arasında Hakkâri bölgesinde bulunan çok az nüfusa sahip olan Yezidi, Süryani ve Keldaniler'in hane sayısı yoktur. Ayrıca, Ermeni hane sayısının 12 olarak gösterilmesi, bunların Nesturiler ile bir arada hesap edilmiş olmalarını akla getirmektedir. Bununla birlikte bu istatistiki bilgiler, dinî ve etnik nüfus hakkında yaklaşık rakamlar vermesi yönünden önem arz etmektedir. Zira, müslüman Türk (Türkmen ve Kürt) nüfusunun, Nesturi ve Ermeni gibi

¹ 1973 Hakkâri Yıllığı ss. 18 - 20.

Hakkâri Sancağında bulunan ahaliyi
müslime ve gayr-i müslime haneleri¹ :

	Müslim Hanesi	Gayr-i müslim Hanesi
1) Şikak Aşireti	800	—
2) Hertuşî Aşireti	700	—
3) Pinyaniş Aşireti	800	—
4) Hakkâri Mülhakatında bulunan ahaliyi meskune	2.000	7
5) Mahmudi kazası maa aşiret-i mutavattına	5.000	5
6) Aşiret-i gayr-i mutavattına	2.000	—
7) Gevar (yüksekova) kazası	1.000	—
8) Diri (?) aşiret-i meskunesi	700	—
9) Dustki aşiret-i meskunesi	400	—
10) Üremar ve Dustigân (?) nahiyeleri	1.000	—
11) Şemdinan (Şemdinli) nahiyesi maa Zarzan (?)	2.500	—
12) Kervi (?) Nahiyesi	600	—
13) Zeydan maa dilcan	500	—
14) Şemdinan Nahiyesinde Hariki-i mutavattına	500	—
15) Çölemerik kazası maa mülhakat	2.000	—
16) Layher (?) Nahiyesi	1.000	—
17) Nahiye-i merkumede bulunan aşair-i saire	2.000	—
18) Hal (?) Nahiyesi	2.000	—
19) Aşair-i gayr-i meskune	2.000	—
20) Nesturiler	—	4.500
21) Heriki gayr-i mutavattın	3.000	—
	30.500	4.512

gayr-i müslimlerin nüfusuyla kıyas edilemeyecek şekilde fazla olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Hakkâri sancağının sosyal ve ekonomik durumuna gelince, Doğu Anadolu'nun diğer vilayetlerinde olduğu gibi bu bölgede de Beylik, Ağalık ve Şeyhlik düzeni hakimdir. Beyler ve beylerin köy ve kasabalarda muhtarı durumunda olan ağalar ve dinî otoriteye sahip şeyhler bölge ahalisi üzerinde sosyal ve ekonomik nüfuza sahiptiler. Gerek "Selemdarlık"³ sıfatıyla ve yoluyla, gerek cebren köylülerin arazisine el koyarak güçlerini ve nüfuzlarını artırmışlardır. Aynı zamanda aşiret reisi olan bu kişiler halkla mahallî ve merkezî idare arasındaki münasebetleri de tanzim ederek halkı resmî makamlar nezdinde himaye ediyorlardı. Halkın nazarında

2 Başbakanlık Arşivi, Y.E.E., Kısım 18, Evrak Nu. 553/7, Zarf 93, Karton 33.

3 "Selem" bir çeşit faize verme usulu olup, konuya dair geniş bilgi için bakınız: Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, İstanbul 1974, Cilt 2., s. 260-261. Aynı yazar (Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin iktisadi durumu), Belleten, Sayı: 55.

bu statülerini muhafaza etmek için de çoğu defa hükümet aleyhinde adamları vasıtasıyla propaganda yaptırarak halkı idareden soğutmaya çalışıyorlardı. Bu konuda eski Siirt Naibi Ahmet Fazıl imzâlı ve 7 Eylül 1311 (1895) tarihli bir raporda özetle şöyle denilmektedir: "...Aşiretler efradı kasabalar ahalisinden daha bedbaht ve iki kat musibet içindedir. Şehirlerde yalnız memurlara katlanan ahali dışarlarda beylere ve ağalara da boyun eğmeye mecburdur. Aşiretlerin aşar ve ağnam vergileri ilk önce ağalar tarafından toplanır. Sonra sıra hükümete gelir. Bey demek bir kıtanın hükümdarı, ağa dahi tarafından tayin edilen memurları, bendegâni demektir" ...⁴.

Hakkâri Sancağı idarî, adlî, malî ve vakıf gibi hususlarda da merkezî otoriteden ziyade mahallî otoritelerin idaresi ve kontrolü altında idi. Hükümet memurları yerli güçlerin yardımıyla iş yapabiliyorlardı. Kaymakamlıklar, Nahiye müdürlükleri, Aşiret müdürlükleri (Aşiret müdürlerine Torun adı veriliyordu), Oymak muhtarlıkları (Oymak muhtarlarına Aksakal deniliyordu) tamamen nüfuzlu aşiret mensuplarının idaresi altında bulunuyordu. Ayrıca bu kimselere görevlerinden dolayı maaş veriliyordu⁵. Bu yüzden de sancağın vergileri tam toplanamıyor, toplansa dahi çok az bir miktarı devlete intikal ettiriliyordu. Geri kalanı aşiret reislerinin ve memurların elinde kalıyordu. Dolayısıyla sancağın geliri yıllık ancak 3.150.000 kuruş civarında idi⁶. Bu rakam olması gerekenin çok aşağısında kalıyordu. Özellikle fazla olması gereken "ağnam rüsumu" tam manasiyle toplanamıyordu. Naiblerin ve mustantıkların elinde olan Adliye mekanizması ise tamamen kendi haline terk edilmiş vaziyette idi.

Sancak dahilinde oturan Nesturiler ve Mar Şemun namıyla meşhur bir ruhani reis ve Melik ünvanını taşıyan muhtarların idaresi altında bulunuyorlardı. Muhtariyet peşinde olan bu cemaat de dört kalem altında vermek durumunda oldukları vergilerinin pek azını devlete intikâl ettiriyordu.⁷

Hakkari Sancağında Dış Tahrikler

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Hakkâri bölgesi etnik, dinî ve sosyal yapısı itibarıyla Batılı emperyalist devletlerin tahrik ve suiistimallerine açık ve müsait bir durum arz ediyordu. Müslim-gayr-ı müslim, Nesturi-Ermeni, Süryani, Keldani-Türk, (Türkmen ve Kürd) aşiretler arasında mevcut olan dinî, içtimai ve iktisadî çelişkiler ve ayrıca bölgede merkezi otoritenin yokluğu veya yetersizliği, Asya ve Orta Doğu'da menfaatleri çatışan emperyalist devletlerin nüfuzunu kolaylaştırıyordu. Her zaman olduğu gibi bu devletler gerçek niyetlerini gizleyebilmek için Hakkâri bölgesine de, dinî ve hümanist duygu, düşünce ve gerekçelerle girmeyi uygun bulmuşlardır. Uygulanmak istenilen politikaya "hümanist" görünümünü

4 Başbk. Arş. Y.E.E., K.A., Ev. Nu. 21/V-b, Zarf 21, Karton 131.

5 Başbk. Arş. Y.E.E., Kısım 18, Ev. Nu. 553/5, Zarf 93, Karton 33.

6 Başbk. Arş. Y.E.E., Kısım A. Av. Nu. 23/II-d, Zarf 23, Karton 132.

7 Başbk. Arş. Y.E.E., Kısım 18, Ev. Nu. 553/5, Zarf 93, Karton 33.

verebilecek vasıta ise Nesturiler idi. Nitekim Hakkâri bölgesindeki Nesturiler'le ilk ilgilenen İngiltere Musul'da bulunan Amerikan ve İngiliz misyonerleri vasıtasıyla Nesturiler'i protestan yapmak için bölgeye misyonerler yollamaya başlamıştır. Bu misyonerler, meşhur aşiret reisi Bedirhan zamanında Nesturiler üzerinde İngiltere'nin nüfuzunu tesis etmişlerdi.⁸ Bu manevi nüfuz ve ilgi II. Abdülhamid zamanına kadar Hakkâri bölgesinde herhangi ciddi bir hadiseye sebebiyet vermeden devam etmiştir. Ancak 1876 tarihinden itibaren "Şark Meselesi"nin Anadolu'ya kaydırılması, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçmesi ve Rus-İngiliz rekabeti sonucu Nesturiler'le olan ilginin mahiyetini değiştirdi. Böylece, İngiltere Mesturiler'le siyasi yönden de ilgilenerek onları kendi hakimiyetleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmak için vasıta haline getirmeye çalıştı.

Dini inançları itibarıyla Müslümanlığa yakın olan Nesturiler'in nüfusunun büyük bir kısmının Hindistan'da olması hasebiyle İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Nesturi azınlığının hamisi iddiasında bulunuyordu. Az miktarda İran'da ve yine azınlık halinde Hakkâri'de yaşayan Nesturiler'in dinî ve idarî merkezi Hakkâri'nin merkez köyü olan Koçanis (Mahalli söylenişi Korçanis, bugünkü adı Konak) idi. Nesturi cemaatinin reisi Ruhanisi olan Mar Şemun, Koçanis köyünde ikamet etmekte idi. İngilizler Mar Şemun'u kendi taraflarına kazanmak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bu cümleden olarak, 1896 yılı Ağustos veya Eylül aylarında İngiltere hükümetinin Londra'da yaptırıp Van'a yolladığı bir altın saat Van'daki İngiliz konsolos kâtibi Mister Tesiçe (?) tarafından Mar Şemun'a takdim edilmiştir.⁹ Saatin üzerinde Mar Şemun'un adından başka bir de İngiltere Kraliçesi'nin yanında itibarı olan Canterbury (nam bir ruhani reisin) adının yazılmış olmasının elbette bir manası olmalıydı.¹⁰ Bunun haricinde, İngiltere ayrıca Mar Şemun'un oturduğu 150 hanelik Koçanisköyüne, geniş kültüre sahip Mister Prat (?) adında birisini yollamıştır.¹¹ Bu kişinin görünüşte görevi insanlık adına Hakkâri sancağında doktorluk etmektir. Ancak daima Nesturiler'in içinde ikamet etmesi ve Mar Şemun'un yanından ayrılmaması, görevinin doktorluktan ziyade Nesturiler'i İngiliz siyaseti doğrultusunda yönlendirmek ve Ruhani Reis olan Mar Şemun'u ikna ederek İngiltere yanında yer almasını sağlamaktan ibaret olduğu kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla görevi, Osmanlı devleti ve bölgedeki Müslüman ahalinin aleyhine çalışarak Nesturiler'in muhtariyet veya istiklallerini elde etmelerine yardımcı olmaktır. Bunların dışında, İngiltere, bir de İran'ın Urmiye şehrinde bulundurduğu ve himaye ettiği İngiliz ve Amerikan misyonerleri vasıtasıyla Nesturiler'e Osmanlı Devleti'ne itaat etmemelerini telkin ederek bölgede dış müdahaleye sebep olabilecek karışıklıklar çıkartmaya çalışıyordu.¹²

8 Avriyanof, XIX. Yüzyılda Rusya, Türkiye ve İran Muharebeleri, Ankara 1926 (Çevirenler: Adil ve Mustafa Efendiler), s. 80.

9 Başbk. Arş. Y.E.E., Kısım 14, Ev. Nu. 88/48, Zarf 88, Karton 13.

10 Anglikan Kilisesi'nin Canterbury Başpiskoposluğu kast edilmektedir.

11 Başbk. Arş. Y.E.E., Kısım 14, Ev. Nu. 88/48, Zarf 88, Karton 13.

12 Başbk. Arş. Y.E.E., Kısım 14, Ev. Nu. 88/48, Zarf, Karton 13, 132.

Yine bu konuda Hakkâri Mutasarrıfı'nın 18 Mayıs 1312 (1895) tarihiyle Anadolu Müfettişi Umumisi Şakir Paşa'ya yazdığı raporda özetle şu bilgiler yer alıyordu: "İngiltere'den bazan seyyah ve papas kıyafetiyle de bir takım kimseler çantaları lira dolu olarak bu Nesturiler içine gelip giderek Mar Şemun ve Nemrud Efendiler'le ve Melikler'le görüşerek kendilerini igra (teşvik ve kışkırtma) ve beş seneden beri Mar Şemun Efendi'nin köyünde mütemadiyen ikamet eden bir İngiliz papas ara sıra gizlice Nesturi köylerine ve nahiyelerine gidip gelerek Nesturi ahalisinin zihnini bozmaya cür'et etmektedir. Bu faaliyetler sonucu Müslüman ahali ile Nesturiler arasında husumet meydana gelmiştir. Husumet yüzünden bölgenin ticaret hayatı zarara uğramıştır. Zira Çölemerik, İmadiye ve Musul ticaret yolu bölgedeki Nesturiler tarafından kesilmiş ve müslüman halkın gelişi gidişi engellenmiştir. Buna karşılık Nesturiler hariçten zahire ve ziraat mahsulleri getirtmek mecburiyetinde oldukları halde bu düşmanlık sebebiyle ihracat ve ithalât yapamamaktadırlar. Bu durumdan her iki cemaat de zarar görmektedir. Düşmanlığın devamı halinde bir hadisenin çıkması kuvvetle muhtemeldir..."¹³. Görüldüğü üzere, İngiltere kendi menfaati için Osmanlı İmparatorluğu'nun en ücra ve dağlarla çevrili bölgesinde asırlardır bir arada yaşayan insanlar arasına nifak ve fesat tohumları saçarak onları birbirine düşman etmekten geri kalmıyordu.

İngiltere Hakkâri'de, yukarıda izah etmeye çalıştığımız faaliyetlerde bulunurken Rusya da boş durmuyor ve aynı yönde faaliyetlere girişiyordu. Nitekim Rusya da Nesturi aşiretleri arasındaki bazı ayrılıklardan istifade ederek ilk önceleri Mar Şemun'un kardeşinin oğlu Nemrud Efendi'yi kendi tarafına çekmişti.¹⁴ Böylece İngiliz ve Rus emperyalizmi, güya yardım etmek istedikleri Nesturiler'i de iki kısma bölmüş ve onları ayrı ayrı kendi istekleri doğrultusunda süistimal etmiştir. Bu yüzden Mar Şemun ve Nemrud taraftarları arasına bir soğukluk ve rekabet girmişti. Nitekim 1894 ve 1896 tarihlerinden itibaren Nesturi cemaatinin yarısını teşkil eden ve "Tayyar" ve "Tuhub" Nesturileri, Rus siyasetinin vasıtası durumuna gelmişlerdir. Bunlardan Tayyar aşiretinin Reisi Melik Toma tahminen 1894 ve 1896 yıllarında yani iki yıl içinde beş defa Rusya'ya giderek eğitim görmüş ve 1896 yılında hâlâ Rusya'da ikamet etmekte idi. Kendi Rusya'da bulunduğundan aşiretin başına oğlu Melik İsmail'i bırakmıştır. Van'da bulunan Rus konsolosu Melik İsmail ile devamlı bir surette münasebet halinde bulunuyordu. Hatta İngiltere'nin Mar Şemun'a altın saat hediye ettiği duyulunca, Rusya'da konsolosu vasıtasıyla Melik İsmail'e bir saat hediye etmiştir.¹⁵ Rusya Nesturiler'i Ermeniler'le birlikte hareket etmeye teşvik ediyordu. Bu hususta Ermeni ihtilâlcilerinin de önemli rolü olmuştur. Hatta Melik İsmail'e saat hediye edilmesi işinin Ermeni ihtilâlcisi Kerimyan tarafından telkin edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁶ Zira

13 Başbk. Arş. Y.E.E. Kısım A, Ev. Nu. 23/V, Zarf 23, Karton 132.

14 Başbk. Arş. Y.E.E., Kısım A, Ev. Nu. 23/V, Zarf 23, Karton 132.

15 Başbk. Arş. Y.E.E. Kısım 14, Ev. Nu. 88/48, Zarf 88, Karton 13.

16 Ecemiyevin Katogikosu olan Kerimyan para ile topladığı Ermeniler'den teşkil ettiği çeteleri Rusya ve İran üzerinden Van dolaylarına saldırtıyordu. Nesturiler'in de isyan etmesini sağlamaya çalışıyordu.

Doğu Anadolu'da Ermeni meselesinin yanında bir de Nesturiler meselesinin çıkması hem Ermeniler'in işine yarıyor hem Rusya ve İngiltere'nin müdahalesine yol açıyordu. Rusya da İngiltere gibi Nesturiler'e muhtariyet veya istiklâl vaad ediyordu. Şüphesiz asıl maksadı, bu bölgenin kendi etki sahası içine girmesi ve İngiltere'nin tesirsiz hale getirilmesi yönünde idi.

Bütün bunlardan başka şunu da ifade etmek gerekir ki, İngiltere ve Rusya, Nesturiler'le ilgilenmelerinin de ötesinde Hakkâri'de bulunan müslüman aşiretlerle de münasebet kurarak onları Osmanlıya karşı kullanmaya çalışmışlardır. Bu konuda İngiltere'nin bazı aşiret reislerini kendi tarafına çektiği bilinmektedir.¹⁷ Bu iki devletten başka İranda aşiretlerle ilgilenmiş ve onları Osmanlı idaresine karşı kullanma yollarını aramıştır. İran aşiretlerle münasebet kurmakta güçlük çekmiyordu. Zira, Hakkâri bölgesinde bulunan bazı aşiretlerin nüfusunun bir kısmı da İran tarafında bulunuyordu.

II. Abdülhamid'in Politikası ve Aldığı Karşı Tedbirler

Malûm olduğu üzere, II. Abdülhamid'in genel politikasının belirgin özellikleri, "merkeziyetçilik", "İslâmcılık" ve "dengecilik"di. Reformlar konusunda ise, politik hayat dışında kalan sahalarda, reform politikasını tercih eder bir davranış içindedir. Bu itibarla, onun Hakkâri'de aldığı tedbirleri bu genel çerçeve içinde değerlendirmek gerekmektedir. Ancak, bu çok yönlü politika, Hakkâri'nin çok yönlü ve özel yapısına uymak mecburiyetinde kalınca bazan sert, bazan ılımlı, bazan tâvizci ve dengeci şekilde kendini göstermiştir, diyebiliriz.

II. Abdülhamid, merkeziyetçi zihniyetine uygun olarak ilk önce bütün Doğu Anadolu'da olduğu gibi Hakkâri sancağında da merkezi otoriteyi tesis etmekle işe başladı. Bunu temin edebilmek için ise, bölgede mevcut güç dengelerini değiştirerek devlet lehine yeni bir sosyo-politik denge kurmak, İngiliz ve Rus entrikalarını önlemek, bazı aşiretlerden yararlanmak ve nihayet hilâfet makamının manevî otoritesini kullanmak yolunu benimsediği görülmektedir. Nitekim bu maksatla daha 1880 yıllarında İstanbul'da yaveri olarak bulundurduğu Van vilâyetinde güçlü ve kalabalık bir aşiretin reisi olan Bedirhan Bey'in oğlu Bahri Bey'i Hakkâri'ye yollamıştı. Bahri Bey Hakkâri bölgesindeki bütün aşiret reislerini toplayarak onlara II. Abdülhamid adına çeşitli hediyeler, silâh ve diğer bazı malzemeler vermiştir. Ayrıca Şemdinli taraflarının güçlü şeyhi Ubeydullah'ı padişah lehine kazanmayı başarmıştır. Daha sonra 26 kadar emekli subayı Hakkâri'ye yollayarak aşiretlerin muhtemel bir karşı saldırıyı önleyebilmeleri için gayr-ı müslimlere karşı teşkilâtlanmalarını ve askeri eğitimlerini sağlamaya çalışmıştır.¹⁸ Böylece evvelâ aşiretleri hem de devlete ısındırmaya ve bağlamaya gayret etti.

17 Bayram Kodaman, "İlamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, Sayı XXXII, ss. 436 – 37.

18 Bayram Kodaman, "İlamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, Sayı: XXXII, ss. 436 – 37.

Öte taraftan, Rus ve İngiliz tahrikleri sonucu Hakkâri'de tehlikeli olmaya başlayan Ermeniler ve Nesturiler'e karşı müslüman aşiretleri, 1890 yıllarından itibaren kurulmasına karar verilen Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na dahil ederek, onları teşkilâtlandırma, silahlandırma, himaye ve itaat altına alma işine girişti. Bu teşebbüsün sonunda Ertuşi aşiretinden 50. Hamidiye Hafif Süvari Alayı teşkil edildi. Hakkâri'deki diğer aşiret mensuplarının da Başkale kazası merkez olmak üzere Morki (?), Milan, Şimsiki, Şukufi ve Takuri aşiretlerinin teşkil ettikleri 17., 18., 19., 20., 26. ve 39. Hamidiye Alayları'na dahil edilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.¹⁹ Zira, Başkale'nin Hakkâri sınırına yakın ve adı geçen aşiretlerin bir kısım kabilelerinin Hakkâri sancağı dahilinde olması aynı alaylarda toplanmalarını kolaylaştıran bir husustur. Böylece, II. Abdülhamid hem müslüman halkı himaye etmiş hem de Nesturiler'i veya bütün gayr-ı müslimleri kontrol altına almış oluyordu.

II. Abdülhamid, bir taraftan müslüman aşiretleri teşkilâtlandırırken diğer taraftan da nesturiler nezdinde teşebbüste bulunuyordu. Bu davranışıyla müslim ve gayr-ı müslimler arasındaki husumeti giderek dış tahrik ve teşvikleri tesirsiz bırakmak istiyordu. Nitekim, Hakkâri mutasarrıfı vasıtasıyla Koçanis köyünde oturan Mar Şemun'a hediyeler yollatmış ve o zamana kadar ödenmemiş maaşını ödettirmişti. Böylece Mar Şemun memnun edilmiş ve arkasından Hakkâri'ye davet edilerek mutasarrıfla özel bir görüşme yapması sağlanmıştır. Bu görüşme neticesinde Nesturiler'in oturduğu nahiyelerin ortasında bir nahiye merkezi kurulmasına ve müdürlüğüne 2.000 kuruş maaşla Mar Şemun'un, nisbeten devlete sadık olan yeğeni David Efendi'nin tayinine karar verilmiş idi. Ancak, daha sonra nahiye yerine kaza teşkilinin ve kaymakamlığına ise yine David Efendi'nin 2.500 kuruş maaşla ve kaymakam muavinliğine de 1.000 kuruş maaşla Nesturi lisanına vakıf Çölemelikli Ahmet Bey'in tayininin uygun olacağı yolunda anlaşmaya varılmıştır. Ayrıca, Nesturiler'in bulunduğu yere bir jandarma bölüğü yerleştirilmesi ve nahiye müdürlüğüne bakan bütün Melikler'e maaş tahsis edilmesi için teşebbüse geçilmiştir.²⁰

Netice olarak, II. Abdülhamid yukarda belirtmeye çalıştığımız tedbirlerin yanında daha bir çok başka tedbirler de alarak devlet otoritesini Hakkâri'de tesis etmeye ve bölgede dış müdahaleye meydan verecek hadiselerin çıkmasını önlemeye çalışmıştır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, bu araştırmanın maksadı II. Abdülhamid'in aldığı tedbirlerin iyi veya kötü, yeterli veya yetersiz olduğunu tartışmaktan ziyade, XIX. yüzyılın son yıllarında bizzat Osmanlı devletinin otoritesini tesis etmekte güçlük çektiği ve önemsiz gibi görünen bir bölgeye Rusya ve İngiltere gibi iki sömürgeci devletin ve Amerikan misyonerlerinin nasıl ve ne maksatlarla geldiklerini göstermekten ibarettir. 1890-1900 yılları arasında Hakkâri'de Osmanlı Devleti ve müslüman halk aleyhine Nesturiler nezdinde yapılan dış tahriklerin ve faaliyetlerin Türkiye Cumhuriyeti tarafından gayet iyi değerlendiril-

19 Aynı yer.

20 Başbk. Arş. Y.E.E., Kısım A, Ev. Nu. 23/V, Zarf 23, Karton 132.

mesi gereken bir husus olduğu inancındayız. II. Abdulhamid'in Hakkâri'deki tehlikeyi sezmesi ve tedbir almaya teşebbüs etmesi bölgenin bugünkü sınırlarımız içinde kalmasında müessir olduğu kanaatindeyiz. Nitekim I. Dünya Harbi'nde Ruslar'ın Hakkâri'ye girerek (24 Mayıs 1915) Nesturiler'i Mar Şemun vasıtasıyla müslümanlara karşı ayaklandırdıkları vakit, müslüman halk II. Abdülhamid devrinde kendilerine verilen silâh, asker, disiplin ve birlik ruhu sayesinde kendilerini savunmuştur. Bölge halkı, aynı ruhla milli mücadele esnasında da şeyhleri ve aşiret reisleriyle birlikte, evvalâ Kâzım Karabekir'in sonra Mustafa Kemal'in etrafında birleşerek Hakkâri'ye Ermeniler'i ve Nesturiler'i sokmamıştır.

ERMENİ MESELESİNİN DOĞUŞ SEBEBLERİ

XIX. yüzyılın son ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde "Şark Meselesi"nin önemli bir safhası ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin dahili bir problemi olarak dünya ve bilhassa Avrupa kamuoyunu meşgul eden milletlerarası meselelerden bir tanesi de hiç şüphesiz "Ermeni Meselesi"dir. Bu mesele, Avrupalı kolonyalist ve emperyalist devletleri de yakından ilgilendirecek boyutlara erişmesine veya eriştirilmesine rağmen, dünya kamuoyuna kasıtlı olarak daima "Türk-Ermeni" meselesi olarak yansıtılmıştır. Böylece "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkmasında birinci derecede rol oynayan ve makro seviyede ele alınması gereken sebepler gözden kaçırılmak istenmiştir. Nitekim, konu daima tek taraflı dar bir açıdan mütaala edilerek, Avrupalı devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine karışmaları, dünya kamuoyu nazarında tasvip edilebilir bir hareket şekline sokulmuştur. Ayrıca, konu Türk-Ermeni meselesi olarak takdim edilmekle, birtarafa Osmanlı Devleti, Osman İmparatorluğu ve müslüman Türk toplumu, öbür tarafa Osmanlı devletine tabi imparatorluğun sınırları içinde yaşayan küçük hristiyan bir cemaat olan Ermeni toplumu konularak, bütün hristiyan âleminin (katolik, ortodoks, protestan vs.) maddî ve manevî desteği, hristiyan ermeni cemaatinin lehine çevrilebilmiştir. Bütün bunlara rağmen, tarihî ve sosyal gerçekler, Avrupa'nın emellerine ve onun tahriklerine kapılan Ermeni çetelerinin hayali ihtiraslarına üstün gelmiştir. Ermeni meselesi tarih ilmi metodu çerçevesinde ele alındığı zaman, bu meselenin çıkış sebeplerinin Türk-Ermeni münasebetlerinden veya sadece Ermenilerin imparatorlukta sahip oldukları sosyal, kültürel ekonomik, idarî ve siyasî statüden ileri gelmediği, fakat dünyanın genel konjonktüründen ileri geldiği görülmektedir. Bu bakımdan Ermeni meselesinin makro seviyedeki sebeplerini görmekte fayda bulunduğu kanaatindeyiz:

ŞARK MESELESİ:

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Ermeni Meselesi Hristiyan Avrupa için ciddi ve çok yönlü bir anlam taşıyan ve dünya tarih literatürüne "Şark Meselesi" adıyla geçen (günümüze Orta Doğu, Petrol, Lübnan, İsrail, Filistin, Arap meseleleri

olarak yansıyan veya öyle görünen) milletlerarası meseleler dizisinin bir parçasından ibarettir. Başka bir ifade ile, Ermeni Meselesi sömürgeci Avrupa devletlerinin Osmanlı imparatorluğuna karşı uygulamak istedikleri genel politikanın sadece Doğu Anadolu bölgesinde sahneye konulan kısmını teşkil etmektedir. O halde "Şark Meselesi" nedir? Daha ziyade XIX. yüzyılda politik bir terim olarak ifade edilmeye başlanan "Şark Meselesi"nin tarihî menşei oldukça eskidir. Zaman ve mekâna bağlı olarak çeşitli görünümde ortaya çıkan ve değişik şekillerde tarif edilen "Şark Meselesi"nin temelinde Hristiyan-Müslüman veya Avrupa-Türk (Osmanlı devleti) münasebetleri yatmaktadır. Terimin Avrupa'da ortaya çıktığı dikkate alınır, "Şark Meselesi"nin esasen Avrupa'nın haçlı zihniyetiyle üzerine eğildiği ve kendi menfaatlerine uygun bir biçimde halletmeye çalıştığı bir mesele olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Avrupa'yı fazlasıyla meşgul eden "Şark Meselesi"ni iki kısımda mütalaa etmek mümkündür. Birincisi 1071-1683 tarihleri arasındaki

Şark Meselesi'dir. Bu safhada, Avrupa savunmada Türkler taarruz halindedir. Yukarıda belirtilen tarihler arasında Avrupa için "Şark Meselesi'nin" esasını ve safhalarını şu şekilde özetleyebiliriz:

- a) Türkleri Anadolu'ya sokmamak,
- b) Türkleri Anadolu'da durdurmak,
- c) Türklerin Rumeli'ye geçişini önlemek,
- e) Türklerin Balkanlar üzerinden Avrupa içlerine doğru ilerleyişine mani olmak.

Şark Meselesinin kabul edilen bu hedeflerine rağmen, Türkler Anadolu'ya girmiş, Rumeli'ye geçmiş, Balkanlar'ı tamamen zaptetmiş ve Viyana kapılarına kadar ilerlemişlerdir. Fakat, 1683 tarihinde Türklerin Viyana'da mağlubiyete uğramasıyla "Şark Meselesi"nin ilk safhası bitmiş, ikinci safhası başlamıştır. Bu safhada Türkler savunmada Avrupa taarruzdadır. 1920 yıllarına kadar devam eden bu safhada "Şark Meselesi"nin gelişmesi şu tarzda olmuştur:

- a) Balkanlardaki hristiyan milletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak. Bunun için hristiyan toplumları isyana teşvik ederek evvela onların muhtariyetini sonra istiklâllerini temin etmek.
- b) Birinci maddede belirtilen hususlar gerçekleşmezse, hristiyanlar için reform istemek ve onların lehine Bâb-ı Âlî nezdinde müdahalelerde bulunmak,
- c) Türkler'i Balkanlar'dan tamamen atmak,
- d) İstanbul'u Türklerin elinden geri almak,
- e) Osmanlı Devletinin Asya toprakları üzerinde yaşayan hristiyan cemaatler (azınlıklar) lehine reformlar yaptırmak, muhtariyet elde etmek veya mümkün olursa istiklâllerine kavuşturmak.
- f) Anadolu'yu paylaşmak, Türkler'i Anadolu'dan çıkarmak.

Görüldüğü üzere, Ermeni Meselesi "Şark Meselesi"nin Osmanlı İmparatorluğunun Asya toprakları üzerindeki uzantısıdır. Bilhassa ikinci safhada uygulanmak istenen Anadolu'daki hristiyanları kurtarma gayretlerinin veya kısaca "haçlı zihniyetinin" XIX. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu'da tezahürüdür. Bu bakımdan Ermeni Meselesi'nin temelinde Avrupa'nın dinî şuurla beslenen siyasi ve millî tahrikleri yatmaktadır.

EMPERYALİZM VE SÖMÜRGEÇİLİK:

Osmanlı İmparatorluğunda, XIX. yüzyılın ikinci yarısında zuhur eden "Ermeni Meselesi"nin sebeplerinin bir diğeri ve en önemlisi de Avrupa'nın koloniyalist yayılma ve ekonomik emperyalizm politikasıdır. Avrupa'da emperyalist ve koloniyalist politikanın gelişme sebeplerini üç ana başlık altında toplamak mümkündür.

1) Maddi sebepler: XIX. yüzyılda Avrupa, dünyanın sanayi, sermaye ve üretim merkezi durumundadır. Bu bakımdan Avrupa'nın sanayii için hammaddeye, üretimi için pazarlara, sermayesi için emeğin ucuz olduğu, tekniğin ve sanayiın bulunmadığı ülkelere ihtiyacı vardı. Bu ihtiyaçları Avrupa kıtasında karşılamak, uygulanan himaye politikası yüzünden zordu. O halde Avrupa dışında yayılma lâzımdı. Böylece, emperyalizm ve koloniyalizm Avrupa'nın "emniyet sübabı" durumuna geldi.

2) Stratejik sebepler: Kolonileri, pazarları, etki sahalarını korumak ve irtibatı temin etmek için stratejik mevkiileri ele geçirmek veya tesir sahası içine almak lâzımdı.

3) Psikolojik sebepler: Bilindiği gibi emperyalizm ve koloniyalizm sadece ekonomik ihtiyaçları gidermez. Onlar aynı zamanda ruhi ihtiyaçları da tatmin eder. Devletin prestijini artırma, büyük millet ve devlet olma arzularının yanında Avrupalı beyaz insanın diğer ırklardan üstün olması hissi ve hristiyanlık şuru emperyalist ve koloniyal yayılmanın motor unsurları olmuşlardır. Bunlara bağlı olarak, Avrupalı kendi dışındaki dünya milletlerini ve halklarını uyandırmak, medenileştirmek, hristiyanlığı yaymak, başka devletlerin sınırları içinde bulunan hristiyanları kurtarmak gibi bir görevi kendi işi kabul ediyordu.

Bu üç unsur Avrupa emperyalizminin umumî esaslarını teşkil etmekle birlikte, ayrıca her büyük devletin kendine has koloniyal ve emperyalist politikasının itici gücünü ve gerekçesini oluşturmaktaydı. Bu ise, büyük devletler (Düvel-i Muazzama) arasında rekabeti ve çelişkiyi artırmıştır. Millî his ve millî menfaatler arasındaki bu çelişki devletten devlete (veya millettten millete) şüpheleri ve düşmanlıkları, diplomatik mücadeleler yoluyla iyice tahrik etmiştir.

Avrupa'nın emperyalist ve koloniyalist politikasıyla Ermeni Meselesi arasındaki münasebeti gelince, bu konuda herşeyden önce, XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yönlerden Avrupa emperyalizmi için cazip bir bölge olmaya, başlamış olduğu söylenebilir. Ancak, Avrupa; Osmanlı İmparatorlu-

ğunda, Amerika kıtasında, Avusturalya ve Yeni Zelanda'da tatbik ettiği nüfus ihracı yoluyla kolonizasyon veya Afrika kıtasında uyguladığı fizikî, beşerî ve manevî tahribata dayalı gerçek bir sömürge politikası tatbik edememiştir. Zira, Osmanlı İmparatorluğu ne Amerika, Yeni Zelanda vs. gibi nüfusu az boş bir toprak parçası ne de Afrika gibi siyasî ve sosyal müesseselere sahip olmayan ilkel kabilelerin oturduğu bir bölge idi. Buna karşılık, Osmanlı toplumu oturmuş siyasî, sosyal müesseseleriyle Avrupa toplumundan daha eski bir yapıya ve tarihî geçmişe sahiptir. Bunun da ötesinde Türk-İslâm toplumu, psikolojik yönden kendisini Avrupalıdan üstün görüyordu. Bu yüzden Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'na başka yollarla nüfuz etmeye çalışmıştır. Bu nüfuz yollarının başında "ticarî ve malî anlaşmalar" ve imparatorlukta "gayr-i müslimler" gelmekteydi. Bu konularda fazla teferruata girmeden Ermenilerin durumunu ele almakta fayda vardır.

Avrupa emperyalizmi 1838 yılından itibaren imparatorluğun Asya topraklarını pazar haline getirebilmek için Rumlardan sonra Ermenilerden de yararlanılabileceğini hesap etmeye başlamıştır. Bu hesaplardır ki, Avrupa Ermenilerle ilgilenmeye başlamıştır. Nitekim kısa zaman zarfında Ermeni tüccarlar imparatorlukta Avrupanın, özellikle İngiliz sanayiinin "simsarları" durumuna geldiler. Böylece imparatorluğun sömürülmesinde Avrupa emperyalizmine hizmet eden ve onunla bütünleşmekte fayda gören Ermenilerden müteşekkil bir aracı (komprador) sınıf oluşturulmuştur. Öte yandan Avrupa'nın Ermeni toplumuyla ilgilenmesinin bir diğer sebebi de Ermenilerin azınlık halinde bulunduğu Doğu Anadolu bölgesinin stratejik durumu idi. Gerçekten bu bölge Kara Deniz, İskenderun körfezi, Basra körfezi üçgeni arasında bulunması, hatta İran Kafkasya yoluyla Asya içlerine açılma imkânına sahip olması dolayısıyla emperyalist devletler, özellikle Rus ve İngiliz emperyalizmi için ihmal edilmemesi gereken çok önemli stratejik bir mevkie sahip idi. Bu öneminden ötürü, hem devletlerin dikkatini çekmiş hem de devletler arası rekabet konusu olmuştur. Böyle bir durumda bölgede üstünlük sağlamak isteyen güçler için, Ermeni toplumu istismar edilmesi kolay ideal bir "vasıta" durumunda idi. Avrupa'yı veya hristiyan dünyayı Ermenilerle ilgilenmeye iten üçüncü bir sebep de psikolojiktir. Hristiyan dünyası Osmanlı sınırları içindeki Ermenileri din kardeşi olarak görüyorlardı. Onların nazarında Balkanlardaki hristiyanların çoğu kurtarılmış veya himaye altına alınmış, Lübnan'daki hristiyan Maruniler ve Doğu Akdeniz kıyılarında yaşayan diğer gayr-i müslimler için bir takım imtiyazlar temin edilmiş olduğundan, artık sıra Anadolu'da yaşayan Ermeni azınlığına gelmişti. Bu ilgede hristiyanlık şuuru ve haçlı zihniyeti ağır basıyordu. Nitekim, Fransızlar, Katolik Ermenileri Amerika ve İngiltere Protestan Ermenileri koruma ve şuurlandırma görevini üzerlerine almakta gecikmediler. Gregorien mezhebine dahil Ermeniler ise kendilerini destekleyen her devletin himayesine ve aynı zamanda tahriklerine açık idiler. Batılı devletler dinî, kültürel ve manevî yönden Ermenilerle ilgilenerek, kendi kamuoyu ve hristiyan kamuoyu önünde güçlü ve -tesirli bir propaganda silâhını elde etmiş oluyordu. Böylece, emperyalist emellerini Ermenileri katolik veya protestan yapmak, hristiyan Ermenileri kurtarmak, onlara Batı medeniyetini götürmek ve müslümanların idaresi altından çıkarmak gibi pro-

pagandalarla gizleyebilecekleri inancında idiler. Gerçekten, Ermeniler bütün bunlara inanmışlar ve asırlardır huzur içinde yaşadıkları imparatorluğu parçalamaya kalkışmışlardır.

OSMANLI REFORMLARI:

XIX. yüzyılda imparatorlukta başlatılan reformların Türk ve müslümanlardan ziyade gayr-i müslimlerin yararına olduğu; teferruatta Türk toplumuna da bazı yenilikler getirmekle beraber, netice itibariyle bir Türk devleti olan Osmanlı İmparatorluğunu yıktığı, tarihî bir hakikat olarak hemen hemen herkes tarafından kabul edilebilecek bir görüştür. 1838-1914 döneminde yapılan reformlarla Avrupa'nın iç işlerimize müdahalesi ve emperyalizmin imparatorluğa nüfuzu arasında sıkı bir münasebet ve "synchronism" (zamandaşlık) görmemek mümkün değildir. Her müdahale bir reform projesi, her reform uygulaması bir başka müdahale, her ikisi ise Batı emperyalizminin imparatorluğa girmesi neticesini doğurmuştur. Böylece, devlet ve toplum "fâsit bir dâire" içine sokularak günden güne zayıflamış, parçalanmış ve nihayet yıkılmıştır.

Avrupa kapitülasyonlarla hareket sahasını tamamen daralttığı ve 1856 Paris Kongresi ile "denetim ve gözetim" altına aldığı Osmanlı İmparatorluğunun ilelebed yaşayabileceğine inanmıyor ve mirasına göz dikiyordu. Ancak, mirasın paylaşılmasında aralarında ciddi bir anlaşmazlık çıkacağına inandıkları için "şimdilik" kaydıyla "toprak bütünlüğüne" dokunmadan daha az tehlikeli olan metodlarla hedeflerine ayrı ayrı yollardan varmayı tercih ettiler. Bu metodun esası reformlardır. Ancak, reformun Avrupa ve Osmanlı devleti için ne mânâya geldiğini bilmekte fayda vardır. Avrupa için Osmanlı reformları ile varılacak hedef dinî ve etnik gruplara biraz daha fazla imtiyaz sağlamak; bu grupların muhtariyetini veya istiklâlini gerçekleştirmek ve nihayet imparatorluk sınırları dâhilindeki mevcut Türk hakimiyeti yerine dinî ve etnik azınlıkların hakimiyetini tesis etmektir. Gerçekten, Avrupalının gözünde, Osmanlı ülkesinde uygulanacak olan en ileri, en modern ve çağdaş reform Türk hakimiyetinin aşgariye indirilmesi idi. Osmanlı idarecileri (Tanzimat aydınlarının bazıları) bu gerçeği göremedi. Onlar Avrupa'nın, esasen reforma ihtiyacı olan Türklerin veya müslümanların durumunu düzeltmek için de, hristiyanların imparatorlukta kopmasını sağlamak için hareket ettiklerini ve telkinde bulunduklarını anlayamadılar.

Osmanlı yöneticilerinin reformlardan ne anladıklarına gelince, onlar için reformlar, imparatorlukta mevcut müesseseleri ve nizâmı yenileştirmek ve çağa uydurmak anlamına değil ve fakat onların yerine avrupalı müesseseleri ve usulleri imparatorluğa getirmek ve yerleştirmek anlamına geliyordu. Bu metodla, Osmanlı aydınları hem gayr-i müslimleri devlete ve ülkeye bağlayacaklarına, hem imparatorluğu ayakta tutacaklarına, hem de Avrupalı büyük devletleri memnun edeceklerine inanıyorlardı. Bu maksatla ve Avrupa'nın telkini ile önce 1838'de liberal ekonomik sistemi, 1839'da Tanzimat Fermanı ile liberal hukuk sistemini, nihayet 1856 Islahat Fermanı ile liberal kültür anlayışıyla birlikte liberal politik sistemi hedef

alan reformları imparatorlukta tatbik alanına soktular. Bunların sonucu, bütün gayr-i müslimlere tabii haklar, siyasi haklar, kültürel haklar tam anlamıyla veriliyordu. Buna karşılık, Türklere veya müslümanlara yeni her hangi bir hak veya imtiyaz verilmediği gibi, hristiyanlara göre sahip oldukları kendi haklarını kaybettiler veya bu hakları onlarla paylaşmak durumunda kaldılar. Osmanlı yöneticileri, müslümanlara has islâmi müesseseleri kaldırıp, yerine gayr-i müslimleri de içine alacak "karma" müesseseler ihdas ederken, gayr-i müslimlerin kendilerine has dinî, millî ve idarî müesseselerine dokunmuyorlardı. Üstelik reformlarla gayr-i müslimlerin teşkilâtlanmaları ve yeni müesseseler tesis etmeleri sağlanıyordu.

Bu duruma niçin ve neden gelinmiştir? Bilindiği üzere XIX. yüzyıl Avrupa için "milletler" ve "milliyetçilik" çağı olmuştu. Ayrıca, XIX. yüzyıl "liberalizm", "demokrasi" ve "sosyalizm" gibi birbirini takip eden, birbirini tamamlayan ve çoğu defa birbirine zıt olan fikir akımlarının geliştiği ve dünyaya yayıldığı bir çağdır. Milliyetçilik liberal olsun, otoriter olsun milli hüviyete sahip her devlet ve toplumun esas politikası durumunda idi. Buna paralel olarak, imparatorluklar içinde yaşayan her millî azınlığın mihver fikrini milliyetçilik oluşturmakta idi. Bu bakımdan millî devletler ve millî azınlıklar her şeyden önce "milliyetçilik" ideolojisini politikalarının merkezi haline getirmişler, ancak bundan sonra zaman ve mekâna bağlı olarak millî devlet fikrini destekleyecek ve yardımcı olabilecek liberalizm gibi diğer fikir akımlarına iltifat etmişlerdir. Bu sebepten dolayıdır ki, XIX. yüzyılda milliyetçilik ideolojisini fiilîyatta liberalizmle, bazan demokrasi ile bazan da sosyalizmle ve hatta XX. yüzyılda komünizmle ittifak halinde görmek mümkün olabilmektedir.

Bu fikir cereyanları karşısında Osmanlı İmparatorluğunun durumuna gelince, Osmanlı İmparatorluğu, hem etnik yani ırkî yapısından hem de sahip olduğu, islâmi devlet yapısından ötürü, Avrupa'dan gelen fikir akımlarına kapalı idi. Fakat, Büyük Fransız İhtilâlinden sonra çeşitli sebepler ve değişik yollarla adı geçen dört fikir akımının tesiri altında kalmaya başlamıştır. Bunun sonucu, imparatorlukta gayr-i müslim cemaatler evvelâ "milliyetçi" oldular ve "milliyetçilik" ideolojisini benimsediler; sonra Bâb-ı Aliden "liberal" ve "demokratik" haklar ve imtiyazlar istemeye başladılar. Bunların ilk hedefi "millî muhtariyet" veya "millî istiklâl ve "millî devlet" idi. Bu hedefe, onları götürecek her türlü fikir akımı ancak onların milliyetçilik fikrinin yardımcısı veya vasıtası olabilirdi. Nitekim gayr-i müslim aydınların, aralarındaki siyasi fikir ayrılıklarına rağmen, daima birleştikleri nokta ve fikir, milliyetçilik konusunda olmuştur. Ayrıca, milli gayelerine hizmet edecek, her türlü liberal fikri benimseyen Osmanlı aydınlarıyla ittifak içinde olmalarının ve onlarla birlikte merkezi hükümetin otoritesini zayıflatacak reformları istemelerinin sebebi yine "milliyetçilik"leridir.

Osmanlı aydınları ve yöneticileri, gayr-i müslimlerin tam tersine, milliyetçi olmadan veya o şura varmadan "liberal" olma yolunu benimsediler ve liberalizmi ilkeye yerleştirmeye kalkıştılar. Liberalizmin Türk toplumu için faydaları neler olacaktı? Bu düşünülmüş müydü? Bunlar bilinmiyordu. Görünürde, liberal fikirler

veya müesseseler Osmanlı imparatorluğunu parçalanmaktan kurtaracak ve yeni bir "Osmanlı milleti" yaratacaktı. Liberal fikirler Avrupa'da imparatorlukları sarsarken, hükümetleri tehdit ederken, milliyetçilik akımları imparatorlukları yıkıp yeni milli devletler kurarken, Osmanlı devletini liberal reformlarla ayakta tutmak mümkün görülüyordu. İşte, Avrupadaki olaylarla Osmanlı aydınının veya idarecisinin kafasındaki düşünce arasındaki çelişki budur. Ayrıca, imparatorlukta milliyetçi gayr-i müslim aydınlarla, milliyetçi olmayan fakat liberal Osmanlı Tanzimat aydınları arasında da çelişki vardı ve bu görülemiyordu. Bu yüzden liberalizm Osmanlı aydınının gayesine değil, fakat Avrupa emperyalizminin ve gayri müslimlerin gayesine hizmet etmiştir. Nitekim, liberal reformlar sayesinde Avrupa bütün vasıtalarıyla imparatorluğa girmiş, gayr-i müslimler de birer birer imparatorluktan kopmuşlar veya kopma hazırlıklarına girişmişlerdir.

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız konuların da ötesinde Osmanlı reformları Avrupalı devletlerin iç işlerimize müdahale edebilmeleri için en güzel vasıta ve ciddi bir bahane teşkil ediyorlardı. Zira, en iyi şartlar içinde ve en güzel duygularla hazırlanmış dahi olsa, her reform projesi ve tatbikatı hakkında itiraz mahiyetinde söz söyleyebilecek kişiler veya devletler daima bulunur ve bulunmuştur da. Özellikle Avrupa'daki iktidarda bulunan partilerin siyasi eğilimlerinin çeşitliliği göz önünde bulundurulur ise, Osmanlı reformları hakkında Muhafazakâr, Liberal Cumhuriyetçi, Demokrat ve İşçi veya Sosyalist hükümetlerin veya parti ve çevrelerin görüşlerinin ayrı olması daima mümkün olabilmıştır. Bu durumda Avrupa devletlerini, reform yaparak memnun ve tatmin etmek oldukça güç bir işti. Nitekim, Avrupa hükümetlerinin her biri kendi meşrebine ve görüşüne göre müdahaleye sebep olabilecek bir şikâyet ve memnuniyetsizlik konusunu kolayca bulmuştur. Avrupa'daki hükümetlerin ve entellektüel çevrelerin bu hususiyetini gayet iyi bilen Ermeniler, kendilerini istiklâl götürecek reformları bazan liberaller, bazan muhafazakârlar, bazan da cumhuriyetçi ve demokratlar vasıtasıyla Bâb-ı Âlî'ye telkin ve empoze ettirebildikleri gibi tatbikatını da denetleyebilmişlerdir. Avrupa'nın bu özelliğini ve Ermenilerin bu taktiklerini bilmeyen veya iyi değerlendiremeyen Osmanlı aydınları veya idarecileri dış müdahaleleri yeni tavizlerle ve imtiyazlarla engelleme yoluna gitmişlerdir. Ancak, yukarıda belirtmeye gayret ettiğimiz sebepler yüzünden bu müdahalelerin sonu gelmemiş ve Osmanlı yöneticileri de işin şuuruna bir türlü varamamıştır. Bununla birlikte, II. Abdülhamid'in 1878 tarihinden itibaren işin farkına vardığını ve gayr-i müslimler lehine imparatorluğun aleyhine olan dış müdahale ve liberal reform istemlerini durdurmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Ermeni meselesinin II. Abdülhamid devrinde birden ortaya çıkması ve alevlenmesinin sebeplerini onun bu "direnme" ve "oyalama" politikasında aramak lâzımdır. Zira, Tanzimat devrinin tavizci, yumuşak ve Avrupa'ya inanan hükümetlerinden sonra II Abdülhamid'in tavizsiz, sert ve islâmcı politikasının gelmesi Ermenileri telaşlandırmıştır. İşte, Ermeni Meselesi diye dünya kamuoyuna kasıtlı olarak yansıtılan mesele; II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine reform yapmaması ve bölgenin Osmanlı İmparatorluğu hatta Türkiye Cumhuriyeti sınırları

içinde kalmasını sağlayan politikasının karşısında ümitsizliğe kapılan Ermenilerin telâşından ve şuursuzca hareketlerinden başka bir şey değildir.

Ermenilerin Tutumu:

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ermenilerin Türklere ve Osmanlı Devletine karşı takındıkları tavrı açıklamadan önce onların imparatorlukta sosyal, ekonomik, idarî ve kültürel durumlarını ortaya koymakta yarar olduğu kanaatindeyiz. Bilindiği üzere, Ermeniler daha ziyade Doğu Anadolu'da Vilâyât-i Sitte (altı vilâyet) denilen bölgelerde oturmakla beraber oradan imparatorluğun her tarafına dağılmış olduklarından hiç bir vilâyet ve sancakta çoğunluğa sahip değildiler. En kesif oldukları Van vilâyetinde dahi nüfusun % 20'sini teşkil ediyorlardı. Bu kadar dağınık ve bulundukları her yerde ortalama % 5 veya 10 gibi çok küçük bir nüfusa sahip olmaları yüzünden yüzyıllar boyunca Türklere iç içe ve barış halinde yaşamışlardır. O kadar ki, Gregorien, Katolik ve Protestan Ermeniler arasında anlaşmazlıklara, rekabetlere ve mücadelelere rastlamak mümkün olduğu halde genel olarak Türklere Ermeniler arasında her hangi bir anlaşmazlığa rastlamak mümkün değildi. Türklere olan bu iyi münasebetlerinden ve Tanzimat'la başlatılan liberal muhtevalı reformların kendilerine sağladığı geniş imkânlardan dolayı, Ermeniler Osmanlı toplumunun en rahat ve en müreffeh cemaati durumuna gelmişlerdi. Tanzimat devri onların her alanda refah devri oldu.

Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulaşmış oldukları bu refah devrini hem Tanzimat reformlarına hem de Türklere kendilerine olan itimatlarına borçlu idiler. Tanzimat reformlarıyla Ermeniler bir yandan bütün gayr-i müslimlere tanınan hak ve imtiyazlardan yararlanırken, öbür taraftan da reformların uygulanmasında Türklere veya devletin en yakın yardımcısı durumuna geldiler. Böylece, diğer gayr-i müslimlere nazaran üstün bir mevkiye sahip oldular. Çünkü, Türk toplumu veya aydını Avrupalı reformlara hazır değildi ve reformların uygulanmasında işe yarayacak bilgi, tecrübeli ve dil bilen bir kadro yoktu. Bu bakımdan Osmanlı idarecileri yabancılara ve gayr-i müslimlere baş vurmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devletinin Rumlara itimadı ve emniyeti sarsılmış idi. Bu yüzden Ermeni cemaatinin yardımını uygun bulmuştur. Zira Ermeniler Türklere daha sempatik ve daha sadık görünüyordu. Bu itimad ve sempatinin sonucu olarak, Bâb-ı Âlî İstanbul'da ve vilâyetlerde devletin en üst makamlarını Avrupa'da okumuş ve yabancı dil bilen Ermeniler'e tevdi etmekte bir mahzur görmedi. Beledî ve mahallî işlerde zengin, bilgili ve faal olan Ermeniler kullanılmaya başlandı. Ticarî konularda kendilerine geniş imkânlar verildi. Kısaca, Ermeniler'le Türklere arasında kendiliğinden bir iş bölümü ortaya çıktı ve imparatorluğun işleri iki cemaat arasında taksim edildi. Ermeniler'e tüccarlık, bankacılık, kuyumculuk, zanaatkârlık işleri; Türklere çiftçilik, hayvancılık ve askerlik işleri bırakılmış oluyordu. Nitekim, Ermeniler'e sadakatlarından, hizmetlerinden ötürü "Millet-i Sadık" (Sadık Millet) denilmiştir. Anadolu'da köy, kasaba ve şehirlerde yaşayan Ermeniler'in durumları ise müslümanlarınkinden daha iyi idi. Bu hususta, Van ve Erzurum'da beş yıl kadar konsolosluk

yapmış ve Van-Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiki (İstanbul 1330) adlı kitabın yazarı olan rus generali Mayewski görgü şahidi olarak şunlar'ı söylüyor: "...Türkiye'deki Ermenilerin (...) şikâyetleri şehirlilerine asla raci (uygun) değildir. (...) Köylüleri ise gerek çiftçilik ve gerek sun'i sulama sanatına vukuf-u tam sayesinde Türkiye Ermenilerinin hal-i vasatı Rusya'daki köylülerin halinden pek çok iyi idi. Ermeni köylerinden daha zengin ve nisbeten daha hâsılatlı (verimli)dir."*

Ayrıca, Ermeniler 1856 Paris Andlaşmasından itibaren Türklerin müsamahasından, reformların kendilerine tanıdığı haklardan ve millet-i sadıka statüsüne sahip ve lâıyk olmalarından faydalanarak teşkilâtlandılar; okullar açtılar, gazete ve dergi çıkardılar. Osmanlı idaresi ve Türkler bütün bu gelişmelere önem verdikleri ve sonuçlarını değerlendiremedikleri gibi daha da geniş imkânlar vermeye devam ettiler. Nitekim, 1862 tarihinde kabul edilen "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan"la Ermeniler'e bir nevi anayasa hakları verilerek bağımsız bir cemaat veya devlet muamelesi yapılmıştır. Türkler bir gün bile Ermeniler'in Rumlar ve Bulgarlar gibi isyan edebileceklerine ihtimal vermiyorlardı. Hattâ bu konuda kendilerini uyaran yabancılara "Şarkı söyleyen halk isyan etmeyi düşünmez" diyecek kadar Ermeniler'e verdikleri tavizlerin olumlu netice vereceğinden emin görünüyorlardı.

Bütün bunlara rağmen, özel olarak yetiştirilmiş Ermeniler kendilerine verilen hakları ve imtiyazları sulıistimal ederek "muhtariyet" ve istiklâl için propagandaya hız ve yön verdiler. Türkler'le bir arada yaşayan masum Ermeni halkına dinî şuurla beslenen siyasî ve millî şuur telkin etmeye başladılar. Bahaneleri hürriyeti temin, memurlara karşı himaye, vergi adaletsizliği gibi hususlardı. Bu istekler, İngiltere'deki ve Amerika'daki (A.B.D.) Ermeniler yoluyla dünya kamuoyuna mal edilmeye çalışıldı. Bunun üzerine iki devlet Ermeniler'le yakından ilgilenmeye başladı. Rusya komşu olmak itibarıyla, İngiltere ise, İngiliz sanayii Ermeni simsarlar kullandığı için Ermeniler'in arzularına sahip çıkar görünmeye başladılar. Bunun üzerine Ermeniler bu devletlerin kendi lehlerine Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale etmelerini istemeye ve müdahaleye fırsat verecek davranışlarda bulunmaya başladılar. Ermeniler'in Osmanlı Devleti'ne karşı 1856'dan beri yürüttükleri gizli faaliyetleri ve emelleri nihayet 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında hıyanet seviyesinde su yüzüne çıktı. Nitekim adı geçen savaşta Rus orduları Yeşilköy'e geldiklerinde, Ermeniler'den bir grup, başlarında Ermeni Patriği Nerses bulunduğu halde, Grandük Nikola'nın karargâhına giderek, Bâb-ı Âlî ile yapılacak anlaşmaya Ermeniler lehinde bir hüküm koydurması için ricada bulundular. Neticede,

(*) Mayewski (General), Van, Bitlis Vilâyetleri – Askeri İstatistik-, İstanbul, 1330, s. 122. (Ruscadan tercüme eden: Süvari Binbaşı Sadık Bey). Kitabın yazarı siyasi ve askeri görevli olarak Doğu Anadolu'nun her köşesini görüp tetkik etmiştir. Edindiği bilgileri mahrem olarak Rus hükûmetine rapor halinde bildirmiştir. Bu bakımdan, kitap Doğu Anadolu ve Ermeni Meselesi hakkında tarafsız yazılmış pek çok mühim bilgileri ihtiva etmektedir. Eski Türkçe ile 394 sayfa olan kitap Doğu Anadolu'nun coğrafyası, nüfusu, idari, sosyal, ekonomik, etnik ve dini yapısı hakkında önemli bir rehber niteliğindedir. Kitabın ayrıca fransızca bir özeti 1916 yılında Les Massacres D'Armenie adıyla yayınlanmıştır.

Ayastefanos antlaşmasının 16. maddesi Ermeniler'e hasredildi. Bu maddeye göre, Osmanlı Devleti Doğu vilâyetlerinde ıslahat yapmayı ve Ermeniler'in güvenliğini temin etmeyi taahhüt eder. Böylece, Ruslar'ın da iç işlerimize karışma yolu Ermeniler'ce açılmış oldu. Ermeniler bununla da yetinmeyerek, bir kaç ay sonra başka bir heyeti Berlin'e yollayarak Berlin Anlaşmasına 61. maddeyi eklettirirler. Buna göre Büyük devletler Doğu Anadolu'da reform yapılacağına söz verirler ve reformların yapılmasını Bâb-ı Âlî'ye bırakırlar. Ermeniler'in devlete karşı açıkça iki hıyanetinden sonra Türkler'in onlara iyi nazarla bakması beklenemezdi. Nitekim, Türk ve Ermeni münasebetleri gittikçe kötüleşti ve Ermeni çetelerinin tahrikleri sonunda iki taraf arasında sıcak bir mücadele başlatıldı.

Sonuç:

Hemen ifade edelim ki, yazımıza başlamadan önce Ermeni Meselesi'nin sebepleri üzerinde düşünürken zihnimizde bazı sorular belirdi ve onlara kısa kısa cevaplar bulmaya çalıştık. Bu kısa cevapları bulduğumuza inanarak Ermeni meselesi'nin doğuşunu makro seviyedeki sebeplere bağlamayı ve konuyla ilgili kronolojik tarihi olayları bir kenara bırakmayı uygun bulduk. Bu sorular ve cevaplar neydi? 1) Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeniler'in durumu Tanzimat'tan önce mi yoksa sonra mı daha iyi idi? Şüphesiz Tanzimat'tan sonra Ermeniler refah devrini yaşamışlardır. İmparatorlukta Ermeniler'in sosyal, ekonomik vaziyeti Türk veya müslümanlarınkinden iyi mi yoksa kötü mü idi? Bu sorunun cevabı da Ermeniler'in lehinedir. Zira, ülkenin ticari ve ekonomik hayatı diğer gayr-i müslimlerle birlikte Ermeniler'in elinde idi. Ermeniler'e hak ve imtiyazlar verilmemiş miydi? Bu hususta, devlet hizmetlerinde en yüksek kademelerde görev yapmış Ermenilerin adlarını, açılan Ermeni okullarını ve çıkarılan Ermeni gazete ve dergilerini hatırlamak kâfidir. O halde, Ermeni Meselesi'nin temellerinde, Ermeni cemaatinin maddî durumundan kaynaklanan ekonomik ve sosyal sebepler yatmamaktadır. Dinî, siyasî idarî ve kültürel hürriyetler verilmişken bunların yokluğunu sebep olarak ileri sürmek yeterli görünmemektedir. Etnik bir zümre olarak çoğunlukta oldukları bir Osmanlı vilâyeti var mıdır?. Yoktur. Böyle olunca, kurulmak istenen Ermeni devletinin sınırları neye göre çizilecek ve nerelerden geçecekti? Hâyalî sınırlar çizerek bir devlet kurmak en azından XIX. yüzyılın ve günümüzün gerçeklerine uygun düşmemektedir. Dolayısıyla toplam nüfusun % 90'ını Türk ve müslüman olan Doğu Anadolu'da hristiyan bir Ermeni krallığı kurmak imkânsızdı. Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu içinde ne Ermeniler'in isyanını haklı gösterebilecek sebepler ne de Ermeni devletinin teşkilini sağlayacak ve kolaylaştıracak maddî şartlar mevcuttu.

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak, Ermeni Meselesi'nde Türk-Ermeni münasebetlerinin ve Ermeniler'in imparatorluk içindeki genel durumlarının başlıca müessir sebep olarak görülmediğini ifade etmek mümkün olsa gerektir. Bunlar gerçek sebeplerin gizlenmesini kolaylaştıran ve hakiki maksatlara ulaştıran "bahane", "vasıta" ve "paravan" hadise-sebepler şeklinde mütalâa edilebilir. Bunun içindir ki, Ermeni Meselesi'nin hakiki sebeplerinin, XIX yüzyılın genel karakterinden, dünyanın genel konjonktüründen kaynaklandığını izah etmeye çalıştık. Bunların başında, özellikle temelinde haçlı zihniyeti bulunan Şark Meselesi ile temelinde sömürü ve hakimiyet zihniyeti bulunan Emperyalizm'in geldiğini belirttik. Ayrıca, Osmanlı reformlarının ve Osmanlı aydınlarının Ermeni Meselesi'nin doğuşunu nasıl kolaylaştırdığını ve hızlandırdığını vurguladık. Kısaca ifade edersek Ermeni Meselesi'nde Avrupa'nın ekonomik, fikrî, dinî siyasî ve kültürel menfaatleri, Türkler'in müsamahası, aydınların şuursuzluğu, Tanzimat reformlarının gayesizliği, Ermeniler'in hayalî arzuları ve Osmanlı devletine hıyanetleri bir arada bulunmaktadır. Bütün bunları da bir noktaya bağlamak icab ederse, Osmanlı İmparatorluğunun zayıflaması ve çöküş devrine girmiş olması ilk ve tek sebep olarak gösterilebilir.

MİLLÎ BÜTÜNLÜĞÜMÜZ ÜÇ DEVİR-ÜÇ POLİTİKA

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde değişik, fakat asla siyasî olmayan sebeplerden ötürü bazı isyanvâri başkaldırmalar, ayaklanmalar gibi hadiselerin olduğu bilinen bir gerçektir. Celâli isyanlarını haksız muameleye uğradığını iddia eden bazı güçlü valilerin Bâb-ı Âlî'ye kafa tutmalarını, yine 18. ve 19. yüzyıllarda Anadolu'daki Ayanların hareket ve tavırlarını isyanvâri olaylar içinde mütalâa edebiliriz. Bütün bu hadiseleri Anadolunun bütünlüğüne, Osmanlı devletine ve rejimine karşı yönelmiş isyanlar olarak kabul etmek mümkün değildir. Şüphesiz, bu olayların devleti zaafa uğrattığı, meşgul ettiği doğrudur. Fakat, olay veya isyanların hedefi hiç bir zaman devleti, saltanatı, hilafeti yıkmak, Osmanlı dışında Anadolu'da müstakil bir başka devlet kurmak değildir. Bunların sebepleri daha çok sosyal, iktisadî, dinî, şahsî ve mahallî ölçülerde kalıyordu. Bu sebeple de siyasî bir muhteva ve hedef söz konusu olmamıştır. Daha ziyade Bâb-ı Âlî'nin çeşitli konularda aldığı tedbir ve benimsediği politikaya karşı tepki niteliğindeki olaylardır. Bu durumda Bâb-ı Âlî- Vali, Bâb-ı Âlî-Mahallî güçler, Vali-Mahallî güçler münasebetlerindeki uyumsuzluklardan, hatta bazan iki vali veya mahalli güçler arasındaki sürtüşmelerden ileri geliyordu. Böyle bir olay meydana geldiğinde devlet doğrudan kuvvete başvurarak, isyancıların lider veya liderlerini yakalatır ve isyan da kendiliğinden sona ermiş olurdu. Zira bu isyanlar şahsî, münferit ve mahalli hadiseler olmaktan öteye gitmiyordu. Ne sebepler, ne de olaylar süreklilik gösterirdi. Meselâ, isyan vergi yüzünden çıkmış ise, verginin kaldırılması veya hafifletilmesiyle sona ererdi. Âyân isyan etmiş ise, Âyânın itaati veya öldürülmesiyle hadise kapanırdı.

Bu tür bir hadiseye Doğu Anadolu'dan bir örnek olarak Cizre'li Bedirhan olayını verebiliriz. Bedirhan, devlete hizmeti ve bağlılığı görülerek, 1838'de Cizre mütesellimi tayin edilmiştir. Cizre Diyarbekir vilayetine bağlı iken, 1842 yılında Cizre topraklarının bir kısmı Musul'a bağlanmıştı. Bedirhan'ın Musul Valisi Mehmet Paşa ile arası açık olduğundan kendisinin idaresindeki bölgenin Musul'a bağlanmasını istemiyor, eskiden olduğu gibi Diyarbekir vilayeti sınırları içinde kalmasını arzu ediyordu. Bu arzusunu hem Diyarbekir valisi Vecihi Paşa'ya, hem de Bâb-ı Âlî'ye mektup ve aracilar vasıtasıyla iletmişti. Bedirhan'ın bu isteği müsbet bir neticeye bağlanmamıştı. Musul Valisi de Bedirhan üzerinde baskı yapıyordu. Bedirhan böylece hem küskün, hem de Musul valisinden tedirgin idi.

Bu sırada Tanzimat fermanı'nın getirmiş olduğu bazı hakları yanlış anlayarak, müslüman halka karşı hal ve hareketlerinde ileri giden bölgedeki gayr-ı müslimler, özellikle Nesturiler, Bedirhan'ı rahatsız ediyordu. Musul'daki İngiliz ve Fransız Konsoloslukları da Nesturileri himaye ediyorlar ve onlar lehine Bâb-ı Ali nezdinde teşebbüste bulunuyorlardı. Bundan cesaret alan Nesturiler, 1843 yılında bir müslüman köyünü basmışlar ve bazı kişileri öldürmüşlerdi. Bunun üzerine Bedirhan, Nesturilerin üzerine yürümüş ve intikamını almıştı. Fakat hadise devletlerarası mesele boyutlarını aldı. İngiltere ve Fransa Bâb-ı Âlî'ye baskı yaparak, Nesturiler ve Kaldaniler lehine tavizler koparmak istiyorlardı. Bâb-ı Âlî işin büyümesini önlemek maksadıyla Bedirhan'ı itaat altına almak istedi. Üzerine asker gönderdi. Bunun üzerine Bedirhan korkusundan Eruh dolaylarına kaçtı iş de, sonunda teslim olmayı tercih etti. Bedirhan İstanbul'a gönderildi ve daha sonra Girit adasında Kandiye şehrinde mecburi ikâmete tabi tutuldu. Böylece hadise kapandı.

Görüldüğü üzere Bedirhan'ın Bâb-ı Âlî'ye itaatsizliği, tamamen şahsi meselelerden, Nesturilerin müslümanlara karşı tavrından, Tanzimatın müslüman halkta yarattığı memnuniyetsizlikten ve İngiliz-Fransız müdahalesinden kaynaklanıyordu. Temelde devlete karşı bir hareket olmadığı, Bedirhan'ın mektuplarından anlaşıl-maktadır. Bu mektuplarında devlete, saltanata, hilafete bağlılığından ve sadakatin-den daima bahsetmiştir.

Birinci Devir

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı imparatorluğunun mukadderatında rol oynamış bir birine paralel üç olaylar serisi dikkat çekicidir. Her seride işe, üçer nirengi noktası mevcuttur. Bunları şu şekilde göstermek mümkündür:

- 1- Buhranlar (Krizler) serisi: Mısır Meselesi, Kırım Harbi, 93 harbi (1877-78, Osmanlı - Rus Harbi)
- 2- Islahatlar serisi: Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, I. Meşrutiyet.
- 3- Andlaşmalar serisi: 1841 Londra Andlaşması, 1856 Paris Andlaşması, 1878 Berlin Andlaşması.

Buhranlar serisi, Osmanlılar'ın parçalanmasına sebep oluyor. Islahatlar serisi Osmanlı toplumunu alt üst ediyor ve onu yeni bölünmelere hazırlıyor. Andlaşmalar serisi işe, Osmanlı Devletini Büyük devletlerin (Düvel-i Muazzama) yani emperyalizmin menfaat ve mücadele sahası içine sokuyordu. Bütün bu olup bitenlerin Anadolu'da yankıları kısa zamanda kendisini gösterdi. Kars, Ardahan'a Rusya; Kıbrıs'a İngiltere sahip çıktı. Ayrıca, Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine, parçalanmanın başlangıcı manasına gelen ıslahatlar büyük devletlerin nezaretinde yapılacaktı. Artık Anadolu toprakları ve müslüman halk, emperyalizmin desteğinde olan misyonerlerin, gayr-i müslim mekteplerin, ecnebi mekteplerin, ecnebi konsoloslukların, ecnebi tüccarların insafına terk ediliyordu. Nitekim, mektep, misyoner, konsolos ve tüccar dörtlüsü Anadolu'yu kültürel, iktisadî ve siyasî yönden kolonize eder-

ken, bir taraftan da Anadolu'yu istikbaldeki menfaatleri icabı bölmeye çalışıyorlardı. Haçlı zihniyeti, Türk ve müslüman düşmanlığı Anadolu'yu bölme arzularını tahrik ediyordu. Bu emellerini gerçekleştirmek için de kendilerine müttefik bulmada güçlük çekmediler. Müttefikleri Ermeni cemaatı, özellikle Ermeni eşkiyaları ve cemiyetleri idi. Neticede, Doğu bölgelerinde "Ermeni macerasını" yarattılar.

Ermeniler, devlet için iki yönlü bir tehlike yaratıyorlardı.

1- Anadolu'nun doğusunu devletten kopararak, Ermenistan devletini kurmak istiyorlardı.

2- Bölgenin esas sahibi olan müslüman Türk halkını, öldürme ve göçe zorlamak yoluyla yok etmek istiyorlardı.

İstekleri hem Anavatanın bütünlüğünü, hem de milletin varlığını tehdit eden siyasi nitelikler taşıyordu. İşte daha önceki yüzyıllarda meydana gelmiş hadiselerden Ermeniler'inkini ayıran bu siyasi ve bölücü özelliğidir.

II. Abdülhamid, emperyalist devletlerin desteklediği ve tahrik ettiği Ermeni Macerası'nın ne gibi neticeler doğurabileceğinin farkında idi. Bunun için, Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine yapılacak hiç bir ıslahat projesini kabul etmedi. İlk aldığı ve inatla sürdürdüğü tedbir bu olmuştur. Zira Büyük devletlerin müdahale ihtimali, Osmanlı devletinin zayıflığı, Bâb-ı Ali'nin diğer bölgelerdeki meşguliyeti, doğrudan kuvvete baş vurmasını önliyordu. Ayrıca, Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısının ulaşma ve düzenli birliklerin harekâtına müsait olmaması da bazı tedbirleri engelliyordu. Bunun üzerine II. Abdülhamid Ermeni çetelerine karşı, sivil savunma metodlarına uygun olarak kendini savunabilir hale getirme usulünü benimsedi. Bu maksatla, Urfa, Diyarbakir, Mardin, Cizre, Hakkari, Van, Ağrı, Erzurum, Sivas, Bingöl, Bitlis gibi bölgelerde Aşiret veya Hamidiye Alaylarını teşkil etti. Bunların sayısı altmış kadardı. Ermeniler karşısında savunmasız ve zayıf olan Doğu Anadolu halkı, devletin bu teşebbüsünü gönüllü alaylar kurarak kuvveden fiile çıkardı. Özellikle Millî, Haydaranlı, Cıbranlı, Karapapak, Hasenanlı, Karakeçili, Miran, Ertuşi, Berazi, Kays, Tay, Milan gibi müslüman aşiretler derhal alaylara dahil oldular. II. Abdülhamid Aşiret Alayları vasıtasıyla şu neticeleri elde etmek istiyordu:

- 1- Ermenilere karşı, devletin müslüman halkın yanında olduğunu göstermek.
- 2- Ermeni tehlikesinin ciddiyetini halka anlatmak ve halkı şuurlandırmak.
- 3- Halkı silahlandırmak ve onları bölücü Ermeni çeteleriyle mücadele edebilecek hale getirmek,
- 4- Halkı teşkilâtlandırmak ve Ermeniler'e karşı ordu-devlet-halk işbirliğini temin etmek,
- 5- Ermeni çetelerinin metodlarına aynı metodlarla cevap vermek.

Bu politika ve tedbirler neticesindedir ki, Ermeni eşkiyalarına fırsat verilmedi. Anadolu'nun toprak bütünlüğü ve halkın huzuru sağlandı. Bu tedbirler alınmasa

idi, 1890-1909 yılları arasında Anadolu'da da ikinci bir Doğu Rumeli olayı yaratılabilirdi.

İkinci Devir

Emperyalist İngiliz, Rus ve Fransız gayretlerine rağmen, "Hasta adam" olarak nitelenen Osmanlı İmparatorluğu Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devleti kurulmasına bütün gücüyle mani olmaya çalışmış ve başarmıştır. Fakat, Osmanlı devletinin I. Dünya Harbinde mağlup olmasını fırsat bilen emperyalist devletler, XIX. yüzyıl boyunca gizlice diplomasi yoluyla ve dostluk gösterileriyle parçalamaya çalıştıkları Osmanlı İmparatorluğu'nu, bu sefer alenen ve resmen bölmeye ve parçalamaya karar verdiler. Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan Milli Mücadele hareketini ve Kuvva-i Milliye ruhunu görmemezlikten gelerek ve ciddiye almayarak 10 Ağustos 1920'de Sevres Anlaşmasını imzaladılar. Sevres Anlaşması üç bakımdan önem arz etmekteydi.

1- Bu anlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye ediyordu. Yani Türk olmayan bölgeleri Osmanlı devletinden ayırıyordu. Bu durumun özel bir önemi yoktur. Zira İmparatorluğu ihya etmenin imkânsızlığını gören Mustafa Kemal, daha Milli Mücadelenin başlarında, imparatorluk fikrinden vazgeçerek, Türklerin yaşadığı Anadolu'da yeni Türk devletinin sınırlarını tesbit etmiştir. Nitekim, daha Sevres imzalanmadan, 28 Ocak 1920 günü Osmanlı Meclis-i Mebusan'ından bu sınırları Misâk-ı Milli adı altında geçirtmiştir. O halde Osmanlı İmparatorluğu bizzat Mustafa Kemal tarafından tasfiye edilmiş oluyordu.

2- Sevres Anlaşması Misâk-ı Milli hudutları içinde, yani Anavatanımız olan Anadolu'da Ermenistan ve Kürdistan gibi devletlerin kurulmasını öngörüyordu. İşte Sevres'in bu özelliğidir ki, emperyalist devletlerin maksadının Osmanlı İmparatorluğu kadar, Türk yurdunu ve Türk milletini yok etmek olduğunu göstermektedir. Onlara göre bu gerçekleşirse, hem Türkler tarihten silinecek, hem de yer yüzünde müstakil bir müslüman devleti kalmayacaktı. Bu ise, İslâm âleminin bir taraftan batılilarca sömürüsünü kolaylaştıracak, öbür taraftan da millî uyanışlarını zorlaştıracaktı.

3- Sevres Anlaşmasının üçüncü özelliği de, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu içinde meydana gelen her türlü isyanı her türlü kargaşayı batılının tahrik ettiğini, Anadolu'da Ermeni çetelerinin onlarca desteklendiğini somut olarak ispat etmesidir.

Bu bakımlardan biz Sevres Anlaşmasında hem yakın tarihimizde meydana gelen hadiselerin izahına yarayacak unsurları, hem de istikbalimizi inşa ederken göz önünde bulunduracağımız esasları bulmaktayız. Bu yönüyle Sevres, bizim için çok değerli olmalıdır. İmzalayanlar ve fayda bekleyenler için de yüz karasıdır. Evvelâ suç üstü yakalandıkları için yüz karasıdır. İkinci olarak gerçekleştiremedikleri için yüz karasıdır. Üçüncüsü, yüzyıllardır hür yaşamış Türk milletine böyle bir anlaşmayı reva gördükleri için yüz karasıdır.

Sevres Anlaşmasına rağmen, Türk milleti, Mustafa Kemal önderliğinde verdiği Milli Mücadele ile milli devletini ve vatanını kurarak, Rum ve Ermeni bölücülüğüne hukuken ve fiilen son vermiş ve bunu bizzat tahrikçi devletlere Lozan'da kabul ettirmiştir. Bununla birlikte, Büyük devletler Türk devletini ve milletini bölme ve zayıflatma faaliyetlerinden vazgeçemediler. İngiltere Musul'u, Fransa Hatay'ı elde tutmak ve Türkiye'ye vermemek için, Rusya Boğazlarda imtiyazlar elde etmek ve Kars-Ardahan bölgesini Türkiye'den koparmak için Atatürk Türkiye'sinde yeni oyunlar tezgâhlamaya başladılar. Bu emellerine erişebilmek için, hiç bir fırsatı kaçırmadılar. Atatürk'ün yeni devlete temel teşkil edecek ve topluma yeni karakter kazandıracak inkılâplarını fırsat bilerek, henüz maziden kopmamış Türk toplumunu, devlet ve rejim aleyhine kışkırtmışlardır. Ayrıca, Türk toplumunun demokrasiye geçiş denemeleri gibi kritik anlarda, iktidar-muhalefet çekişmelerinden yararlanarak devletten tavizler koparmak için yeni gaileler açmışlardır. Nitekim, İngiltere Musul meselesini kendi lehine halledebilmek için, Hilâfetin kaldırıldığı ve Cumhuriyetçi Terakkiperver Fırkasının kurulduğu 1924 yılından itibaren Doğu Anadolu'da ajanları ve bölücüler vasıtasıyla halkın dinî duygularını istismar ederek, Şeyh Said İsyanı'nı çıkarttırmıştır (1925). Fransa, Hatay'ı elde tutabilmek, Rusya Montreux anlaşmasını engellemek için darsim İsyanını tahrik ve teşvik etmişlerdir. Serbest Fırka'nın kurulduğu 1930 yılında da Ağrı isyanlarını düzenlemişlerdir.

Görüldüğü üzere, inkılâp hareketleri ve demokrasi denemeleri dahi, Türkiye'yi ve milleti bölmek için vesile sayılmıştır. Fakat, Atatürk bu bölücülük hareketlerini tavizsiz bir şekilde önlemiş ve suçlulara gereken cezayı vermiştir.

Atatürk, bu tür olayları zabıta vakası olarak değil, Millî varlığımıza yönelmiş tehlikeler olarak telakki etmiş ve meselelerin üstüne bu şuurla orduyla, devletle, milletle birlikte gitmiştir.

Atatürk, kendi şahsında ORDU-DEVLET-MİLLET bütünlüğünü ve birliğini toplamış bir kişi olarak bölücülüğe karşı her türlü imkânı seferber edebilmiştir. Zira o asker yönüyle orduyu, devlet başkanı sıfatıyla aydın-bürokrasiyi, Milli Mücadele Önderi olarak halkı temsil edebilme hususiyetine sahip bir şahsiyetti. Bu bakımdan Atatürk, DEVLET VE MİLLET BÜTÜNLÜĞÜNE YÖNELMİŞ HER TÜRLÜ BÖLÜCÜLÜK FAALİYETLERİNİ ENGELLEME VE YOK ETME İŞİNİ NE SADECE ORDUYA, NE SADECE POLİSE, NE SADECE HAKİMLERE, NE SADECE İKTİDARA BIRAKMIŞTIR. O, BÖLÜCÜLÜĞE KARŞI DEVLETİN BÜTÜN GÜÇLERİYLE TEDBİR ALMIŞ VE BAŞARILI DA OLMUŞTUR.

ATATÜRK, DOĞRUDAN DOĞRUYA VE FİİLEN VATANI PARÇALAMAYA YÖNELİK HAREKETLERİ ANINDA GÜÇ KULLANARAK ÖNLERKEN, ÖBÜR TARAFTAN DA BUNLARIN ESAS KAYNAĞI OLAN FİKRÎ, DİNÎ, ETNİK, İDEOLOJİK BÖLÜCÜLÜK İÇİN DE GEREKLİ TEDBİRLERİ ALMAYI İHMAL ETMEMİŞTİR. Zira o biliyordu ki, Türkiye Cumhuriyeti devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun iyi veya kötü yönlerini içinde bulunduran bir mirastır. İmparatorluğunun mirascısı olduğu için de onun sosyal bir minyatürü ve

mozayigini andiran bir yapıya sahipti. İmparatorluk çatırdamaya ve parçalanmaya başlayınca Rumeli'lisi, Kafkas'lısı, Girit'lisi, velhasıl kendini Osmanlı gören, Türk kabul eden, müslüman hisseden Anadolu'yu Anavatan, Anadolulu'yu kardeş bilen herkesin son durağı ve sığınağı bu topraklar olmuştur.

Anadolu'daki bu topluma yeni bir çehre vermek için, onu millet haline getirmek, daha doğrusu bir pota içinde yoğurmak için, hem mazinin tesirinden, hem de hâl'in cazibesinden kurtarmak ve ona yeni fakat millî bir yön vermek gerekiyordu. Mazinin tesiri derken, hilâfeti, saltanatı, şeriatı, kozmopolitliği, hâl'in cazibesi derken, kapitalizmi, komünizmi, faşizmi, nazizmi anlıyoruz.

ATATÜRK, YENİ TÜRK TOPLUMUNU BİZİM OLAN ESKİ SİSTEMİN VE AVRUPA'NIN OLAN O GÜNKÜ SİSTEMİNİN ÜZERİNDE OTURTMAK İSTEMİYORDU. ZİRA MAZİ OLAN SİSTEM HAYATİYETİNİ KAYBETMİŞ, HÂL OLAN SİSTEMLER İNSANİ OLMADIĞI GİBİ YAPI VE KARAKTERİMİZE YABANCI İDİ. O halde mozayik manzarası arz eden, iç ve dış düşmanlarca istismara müsait olan Türk toplumunu yeni bir ideoloji etrafında birleştirmek lâzımdı.

İşte Atatürk, bu tür bir tahlilden sonradır ki, Türk toplumunu yeni bir senteze doğru yöneltmeye karar vermiştir. Bu sentez, MODERN TÜRK DEVLETİ VE MİLLETİ OLACAKTI. SENTEZE, ATATÜRK'ÜN İLKELERİNİ BİZZAT KOYDUĞU VE BUGÜN ATATÜRKÇÜLÜK DEDİĞİMİZ İDEOLOJİ İSTİKAMETİNDE ULAŞILACAKTI. BUNUN NETİCESİNDE TÜRK TOPLUMU İÇİNDE MEVCUT OLAN SOSYAL, DİNİ, MEZHEBİ, İKTİSADİ, SİYASİ GİBİ ALANLARDA BAZI ÇELİŞKİLER GİDERİLMİŞ VEYA ASGARİYE İNDİRİLMİŞ OLACAKTI. BÖYLECE ATATÜRK, TOPLUMDA SİYASİ, İDEOLOJİK, DİNİ BÖLÜCÜLÜK YAPMAK İSTEYENLERİN FAALİYETLERİNE SET ÇEKMEK İSTEMİŞTİR.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Atatürk döneminde bölücülük inkılâplara reaksiyon şeklinde kendisini gösterdiği gibi, reaksiyonlardan da yararlanmak istemiştir. Atatürk, şekline ve kesafetine bakmadan her türlü bölücülüğü millî felaket olarak kabul etmiş ve karşısına devlet güçleriyle ve millî bir ideoloji ile çıkmıştır. Vatanın bütünlüğü ve milletin birliği, yani millî bütünlüğümüz, bu şekilde muhafaza edilmiş ve güçlendirilmiştir.

Üçüncü Devir:

Bu dönem, demokrasi ve çok partili dönemdir. Bölücülük hareketleri başka şekilde tezahür etmeye, bölücüler taktik değiştirmeye başlamışlardır. Artık demokrasi ve demokratik sistemin içinde ve bunların kurallarına uygun olarak bir bölücülük yapılmalıydı. Nitekim bu şekilde de gelişti. Bunu bir türlü fark edemedik. Fark edenler oldu ise de, fazla müessir olamamışlardır. Atatürkçülükten uzaklaşıldığı için de bölücülerin ve bölücülüğün üzerine devlet güçleri ve ideoloji ile gidilememiştir. Böyle olunca devletin gücünden, milletin birliğinden taviz verilmiş,

fakat milli bütünlüğümüz için üçüncü, dördüncü derecede gerekli olan hususlardan taviz verilmemeye çalışılmıştır. Böylece, MİLLET HAYATINDA DEVLETİN, VATANIN VE MİLLETİN BÜTÜNLÜĞÜNÜN ESAS OLDUĞU İLKESİ unutturulmuş, dikkatler daha az önemsiz konular üzerine çekilmiştir. Nitekim, bu şekilde evvelâ fikrî, sonra siyasî alanda bölücülüğe zemin hazırlanmıştır. Bu hazır zemine uygun atmosfer bekleniyordu. Bu atmosfer ise, 1967 İsrail-Arap savaşıyla evvelâ Orta Doğu'da yaratıldı. Sonra Türkiye'yi de etki sahası içine soktu. Bu tarihten sonra milli bütünlüğümüze yönelmiş olan her türlü bölücülük hareketleri Türkiye'de hızla gelişti ve 12 Eylül 1980 harekâtına kadar devam etti.

Bu dönemdeki bölücülük hareketlerinin özellik ve karakterine gelince: İçten kaynaklanan ve dıştan kaynaklanan bölücülük akımları olarak iki kısımda mütalâa edilebilir. Ancak ikisi arasında organik bir bağ bulunduğu için birbirinden ayırmak da zor görünüyor. Bu bakımdan ideolojik ve coğrafi bölücülük olarak ikiye ayırmak belki daha mantıklı olur kanaatindeyiz.

İdeolojik bölücülük ile coğrafi bölücülük arasında her ne kadar gaye farklılığı var ise de, vasıtalar ve metodlar bakımından bir benzerlik vardır. Bunların esas itibarıyla birleştikleri bir önemli nokta da kendi gayelerine ulaşabilmek için Türkiye Cumhuriyeti devletinin yıkılması, zaafa uğratılmasıdır. Bu takdirde, biri kendi ideolojisini hakim kılma, öbürü kendi devletini kurma imkânını elde etmiş olacaktı.

İdeolojik bölücülük esas itibarıyla beynelmilelci olan iki kısma ayrılıyordu. Beynelmilelci vasıflarından dolayı, millî olan her şeye, yani millete, millî devlete, millî kültüre dolayısıyla bu üç özelliği bize kazandıran Atatürk ve Atatürkçülüğe de düşman olan bu iki gurup, rejim ve devleti zayıf düşürmede veya yıkmada birleşiyorlardı. Bu hedefe varabilmek için de kendilerine maddî ve manevî destek sağlayabilecek durumda olan devletlerle, örgütlerle, çetelerle işbirliği yapmakta sıkınca görmediler. Ayrıca, 1961 Anayasa'sının getirdiği haklardan ve mevcut demokratik sistemden istismar şeklinde yararlanarak, bütün faaliyetlerine hız verdiler. Taktikleri kendi ideolojilerine ters düşen ve millî ideoloji olan Atatürkçülüğü istismar etmek ve saptırmak suretiyle gözden düşürmekti. İkinci olarak da kendi ideolojilerine ve ideolojik faaliyetlerine Atatürk devrinde olduğu gibi her an müdahale edebilecek ve darbe vurabilecek devlet güçlerini (Ordu-polis gibi) zaafa uğratmak, tarafsız kalmasını sağlamak, gerektiğinde kendi lehine harekete geçirmekti.

İdeolojik bölücülük veya yıkıcılık bu şekilde gelişip, kuvvetlenip kendisine müsait zemini hazırlamada başarılı olduğu bir sırada coğrafi bölücüler hazır zemin-den faydalanmak için bütün güçleriyle birlikte, onların yanında veya ayrı olarak devreye girdiler. Bunların maksadı, devlet ve rejim yıkıcısı olan ideolojik bölücülük Türkiye'de gerçekleşme durumuna gelir ise, arkasından derhal coğrafi bölücülüğü gündeme getirerek, istenilen toprakları Türkiye'den koparmaktı. Coğrafi bölücüle-

rin başında Ermeniler ve içimizde yaşayan bazı hayalperest ve satılmış kişiler gelmektedir. Ermeniler'le dahi işbirliği yapacak kadar gözü dönmüş bu vatan hainleri, "İnsan hakları", "halklara özgürlük", "İleri demokrasi", "Sömürü", "Eşitlik" gibi sloganlarla masum vatandaşlarımızı kandırmaya çalışmışlardır. Fakat, Atatürk devrinde olduğu gibi 12 Eylül'de gereken ders kendilerine verilmiştir.

12 Eylül müdahalesine kadar, bölücülük ve bölücülere karşı bir politika oluşturulamamıştır. Bölücülük faaliyetleri demokrasinin kuralları, bölücü-yıkıcı fikirler söz ve basın hürriyetinin gereği ve 1961 Anayasası'nın icabı olarak gösterilmiş ve benimsetilmiştir. Böyle olunca, devlet güçleri fiili müdahalede bulunamamış, hatta psikolojik baskı yüzünden devlet güçleri ve yöneticileri sessiz kalmayı ve işi sadece adalet mekanizmasına, yani hakimlere bırakmayı tercih etmişlerdir. Fiili kuvvetle karşı çıkılmadığı gibi, Atatürkçülük ideolojisi ile de hiç olmazsa fikren karşı çıkılması akla bile gelmemiştir. Devlet, Millet, Vatan, Atatürk unutulmuş vaziyette idi. Devletin yerini partiler, örgütler, sendikalar; millet ve millet iradesi yerini, anarşistler, bölücüler, eşkiyalar; vatanın yerine bölgeler, mahalleler, sokaklar; Atatürk'ün yerini, Marx, Lenin, Stalin, Mao gibi yabancı liderler almaya başlamıştı.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bölücülük hareketlerinin Anadolu'da görülmesi yeni değildir. En az yüz yıl gerilere kadar gitmektedir. İlk devir dediğimiz II. Abdülhamid zamanında Anadolu'yu bölme teşebbüsü Ermeniler tarafından başlatılmıştır. Bu ilk bölücülük hareket ve faaliyeti, "ıslahat veya reform" gibi çok masum ve medenî bir istek şeklinde başlamıştır. Ermeniler'in bu isteğini Avrupalılar destekliyor, hatta Genç Türkler bile makul ve haklı istek olarak görüyordu. Bu isteğin neticesinin Anadolu'da bir Ermenistan devleti kurulmasına kadar gideceğini tek gören II. Abdülhamid olmuş ve bu tür istekleri her türlü baskı ve tehdide rağmen reddetmiştir. Ermeniler'in niyetini sezen II. Abdülhamid, Doğu Anadolu halkını ve aşiretlerini teşkilâtlandırarak, onlara "Hamidiye Alayları" kurdurmuş ve onları Ermeniler karşısında kendi kendilerini savunabilir hale getirmiştir. O günün şartları içinde alınması gereken en makul tedbir olduğu söylenebilir.

Zira Ermeni bölücülüğüne karşı Devlet-Ordu-Halk dayanışması temin edilmiş ve başarılı da olunmuştur. 1915 yılında Ermeni ihaneti karşısında, bu tedbir dahi kâfi gelmediğinden Bâb-ı Âlî "Tehcir"e başvurmak zorunda kalmıştır. Böylece ilk bölücülük teşebbüsü, bir daha tekrar edemeyecek şekilde akamete uğratılmıştır.

İkinci devir olarak ele aldığımız Atatürk döneminde, bölücülük inkılâpların ilk anda halk üzerinde yaratmış olduğu mütereddid havadan yararlanmak istemiştir. Fakat Atatürk, bu hareketlere karşı hiç tereddüt etmeden alınması gereken her türlü ve en sert tedbiri almış ve bölücülüğe fırsat tanımamıştır. Atatürk'ün bu konuda hem inzibatî, hem kültürel, hem de ideolojik tedbirler alarak, millî bütünlüğü muhafaza etmiş, güçlendirmiş ve millî şuuru uyanık tutmuştur.

Çok Partili Demokrasi devrinde, devlet güçleri bölücüler karşısında aciz duruma düşmüş, millî birlik ve bütünlük zaafa uğramıştır. Buna karşılık tedbir alınmamış, bölücülüğe taviz verme tedbir olarak görülmüştür. Nihayet 12 Eylül Harekâtı Atatürk devri metodlarına dönüşü, yani bölücülüğe devlet güçleriyle ve Atatürk ideolojisiyle topyekün savaş açma dönemini geri getirmiştir.

BİR AMERİKALI GAZETECİ GÖZÜYLE ERMENİ MACERASI (1897)

Konuya Ermeni hadiselerini araştıranların pek fazla dikkat etmedikleri bir hususu açıklamakla başlamak istiyoruz. XIX, yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan veya çıkarılan Ermeni hadisesi nedir ve bundan ne anlamak gerekir? Kanaatimize göre bu sorunun cevabı çok önem arz etmektedir. Zira, bu soruya verilecek cevaba göre Ermeni hadisesi incelenip, yorumlanabilir. O halde, her şeyden evvel Ermeni hadisesinin ne olduğu ve kime göre neyi ifade ettiği muhakkak açıklığa kavuşturulmalıdır. Evvelâ, Ermeni hadisesi nedir? derken arkasından üç soru daha akla gelmektedir. Şöyle ki, Ermeni hadisesi "siyasi bir mesele midir"? "siyasi bir macera mıdır"? "siyasi bir isyan mıdır"? Ayrıca, kimin için "mesele", kimin için "macera" ve nihayet kimin için "isyan" olduğu hususu da önem kazanmaktadır. Çünkü, taraflara göre konunun mahiyeti değişir. Şimdi bu hususlar üzerinde biraz durmayı faydalı görüyoruz.

Kimin için ve niçin meseledir? Ermeni konusu, hiç şüphesiz Düvel-i Muazama ve özellikle İngiltere ve Rusya için ciddi bir mesele olmuştur. Nasıl bir mesele olduğuna gelince: Emperyalizm meselesidir, koloniyalizm meselesidir ve hıristiyanlık meselesidir. Fakat, esas olan bu sebepleri gözden kaçırabilmek için, batılı devletler Ermeni konusunu dünya kamuoyuna "hümanizma meselesi", "liberalizm, hürriyet ve istiklâl meselesi" gibi takdim etmeye muvaffak olmuştur. Başka bir açıdan değerlendirdiğimizde, Ermeni hadisesini 1876-1877 Osmanlı-Rus harbi ve 1878 Berlin Kongresi ile yeni bir safhaya ulaşan Şark Meselesi'nin bir parçası ve Anadolu'ya uzatılan bir halkası olarak görüyoruz. Nitekim, evvela diplomatik alana zorla ve sun'i olarak aktarılan konu, Şark Meselesi'ndeki Rus-İngiliz rekabeti yüzünden her iki tarafca da tahrik ve teşvik edilerek fiiliyatta da ortaya çıkarılmıştır. Ancak, konu hiç bir zaman sadece Ermenileri ilgilendiren ve onların menfaatlerine göre gelişen müstakil bir mesele olarak değer kazanmamış ve iltifat görmemiştir. Değeri ve gördüğü destek İngiliz ve Rus emperyalizmine verdiği hizmet ölçüsünde artmış veya eksilmiştir. Bu yönüyle Ermeni konusunu bizatihi Ermeni cemaatinin ana meselesi olarak değil, fakat belki de ona rağmen İngiltere ve Rusya tara-

fından, kendi ana siyasi hedeflerine varabilmek için zorla yaratılmış emperyalizminin vasıta-sebebi, bahane-sebebi ve ara-meselesi olarak görmek gerekmektedir. İşte, Ermeniler'in görmek ve anlamak istememiş oldukları husus budur. Böyle olunca da Ermeni toplumu kendisine hizmet eden değil, başka devletlerin menfaatine hizmet eden vasıta-toplum olmaktan öteye gidememektedir. Nitekim, yüzyıldan beri Ermenilerin bilinen tek özelliği, Türkiye'yi bölmek isteyen emperyalist devletlerin vasıtası olmasıdır. Başkasının emellerine hizmet eden vasıta-toplum oldukları için de, Türklere karşı giriştikleri her türlü eylem, isyan ve cinayet umdukları neticeyi vermemiş, bilakis kendi aleyhlerine olmuştur. Her vasıta olanın kaderi de zaten başka türlü olamaz.

Kimin için ve niçin maceradır? Hiç tereddütsüz ifade edilebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1890 tarihinden itibaren Ermeniler'in meydana getirdiği hadiseler Ermeni cemaati için macera olmaktan öteye gidememiştir. Kaldı ki, Ermeni eşkiyalarının ve çetelerinin yaptıkları hareketler macera boyutları içerisinde kalmaya da mahkûmdur. Zira içinde bulundukları tarihî, coğrafi ve demografik şartlar, varmak istedikleri hedefleri gerçekleştirmeye yeterli değildi. Evvalâ, kurmayı hayâl ettikleri "Büyük Ermenistan Devleti"nin coğrafi ve siyasi sınırlarının dahi ne olduğu ve ne olacağı kesin olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla mekânı dahi belirlenemeyen yani sınırları çizilemeyen bir devleti kurmaya kalkma teşebbüsü Ermeniler için elbette maceradan başka bir şey olamazdı. Aynı şekilde üç milyon müslümana karşılık yarım milyon Ermeni nüfusunun içiçe bulunduğu ve beş altı müslüman köyü arasında bir Ermeni köyünün mevcut olduğu geniş bir bölgede, müslüman ahaliyi katlederek veya göçe zorlayarak devlet kurmak için Osmanlı Devleti'ne isyan etmek mutlaka maceracı olmayı gerektirirdi. Ayrıca devlet geleneği bulanmayan, yüzyıllardan beri çeşitli devletlerin egemenliğinde yaşamaya alışmış, askeri kaabiliyetten yoksun, ticaret, zeneat ve çiftçilikle meşgul olan ve bütün imparatorluk sathına dağılmış bir toplumun devlet kurma hayaline kapılması dahi bir maceraydı.

Bilindiği üzere gerçekleşmesi mümkün olmayan hayaller, maksadı ne olursa olsun, fiiliyata konulmak istendiği andan itibaren, kelimenin tam anlamıyla, macera niteliği kazanır. Siyasi hayaller, sahiplerini maceraya itecek kadar caziptir, ancak tarihin maceraya asla tahammülü yoktur. Nitekim Ermenileri de affetmemiştir.

Kimin için ve niçin isyandır? Devletler hukukuna göre kim olursa olsun, nasıl olursa olsun, sınırları içinde yaşadığı meşrû devlete karşı baş kaldıran ve o devleti bölmeye çalışan bir gurubun yaptığı eylemin adı isyandır, hıyanettir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti açısından Ermeni olayları isyandır, hıyanettir. Nitekim, Bâb-ı Âlî Ermeniler'in yaptıklarını bu şekilde değerlendirmiş ve bu yönde tedbirler almıştır. Bu bakımdan da, Osmanlı Devleti'nin Ermeni isyancılarına karşı aldığı tedbirler meşruiyet sınırları içindeydi. Kaldı ki, Ermeni eşkiyasının yaptığı hareketlerin çoğu adi suç şeklinde tezahür etmiş olup, mevcut kanunlara göre işlem görmüştür. Halbuki, bu cinayet ve suikastların hemen hemen hepsi siyasi maksatlı idi. 1905 yılında II. Abdülhamid'e yapılan suikast bunlardan en önemlisidir. Öte

tarafından Ermeni cemiyetlerinin Düvel-i Muazzama ile meşrû devlet aleyhine işbirliği yapması ve onlardan yardım ve destek alması açıkça hıyanettir. Bu tür hareketlere verilecek cezalar ise dünyanın her yerinde aynıdır. Fakat buna rağmen devletin zayıf bulunması ve dış müdahalelere maruz kalması yüzünden Bâb-ı Âlî Ermeni eşkiyasını gerektiği şekilde cezalandıramamıştır.

Netice itibarıyla, Ermeni hadiselerinin emperyalizmin meselesi, Ermeni toplumunun macerası, Osmanlı Devletinin iç isyanı olduğunu söyleyebiliriz. Bu oldukça uzun girişten sonra tebliğimizin asıl konusuna geçebiliriz.

Amerikalı Muhabir Dr. George H. Hepworth Raporu.*

1983 yazında Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki çalışmalarım esnasında rastladığım Ermeni hadiseleriyle ilgili kırkbir sahifelik bir vesika konunun ihtisas sahama girmesi sebebiyle ilgimi çekmişti. Söz konusu vesika New-York Herald gazetesi tarafından Ermeni hadiselerini yakından incelemek üzere 1897 yılında Türkiye'ye özel muhabir sıfatıyla gönderilen Dr. George H. Hepworth'un yazdığı rapordan ibarettir. Hemen ifade edelim ki, elimizdeki vesika Dr. George H. Hepworth'un raporunun Fransızca tercümesidir. Raporu İngilizce aslından 1898 yılında Fransızcaya tercüme eden ise, Trabzon'daki Fransız Konsolosluğunun Drogmanı Leon Krajewski'dir. Fransız konsolosunun, adı geçen raporu tercüme ettirerek kendi Bakanlığına yollaması, vesikanın önemini göstermektedir. Fransız konsolosu, hükümetinin takip ettiği siyasete ters düşmemek için, kendisinin doğrudan yazmadığı bazı bilgileri, Amerikalı muhabir vasıtasıyla Bakanlığın iletmiş olabilir. Fransız hariciyesinin bu vesikayı diplomatik açıdan nasıl değerlendirdiğini bilmiyoruz; bununla birlikte Quai d'Orsay, Ermeni macerasının iç yüzüne ait bazı gerçekleri, hiç olmazsa bu vesile ile öğrenmiş olmalıdır.

Şüphesiz vesikanın önemi, Fransız diplomasisini etkileyip etkilemediğinden gelmiyor, Dr. George H. Hepworth'un fıkır tavrından ve Ermeni hadisesine bakış açısından kaynaklanıyor. Şöyle ki, Dr. Hepworth, Amerikalı olmak münasebetiyle Osmanlı imparatorluğundaki olaylara yabancı, muhtemelen önyargısı az bir gözlemci durumundadır. O, sadece tarafsız ve önyargısız bir gözlemci değil, aynı zamanda ciddi bir araştırmacı olmak iddiasındadır. Nitekim, Dr. Hepworth, daha Trabzon'da iken yolladığı bir yazıda bu iddiasını şu cümlelerle ifade ediyordu: "... Madem ki tarihçinin yazacağı doğru olayların yani hakikatin peşindeyim, o halde üzüntülü Ermeniler kadar Türkler'e de saygı duyuyor, bilgileri her türlü ahvalden haberdar olan ve mahallin insanlarını tanıyan Almanlar, İngilizler, Fransızlar ve Amerikalılardan alıyorum." Yazar, ayrıca ve özellikle Ermenilerin sözlerine itimat edilemeyeceğini de belirterek bu tarafsızlığını vurgulamak istiyor. Ermeniler hak-

(*) Erzurum Atatürk Üniversitesince Düzenlenen (8-12 Ekim) 1984 TARİH BOYUNCA TÜRK – ERMENİ MÜNASEBETLERİ KONGRESİNE, Tebliğ olarak sunulmuştur.

(*) Archives du Ministère des Affaires Étrangères à Paris, Archives Diplomatiques, Correspondance Politique et Commercial, NOUVELLE SÉRIE, 1897-1918, TROUÉE POLITIQUE INTÉRIEURE, Tome: 74, Date: 1898-1899, Pages: 191-232.

kında "... Ermeniler iyi şahit değildir, zira onlar için olayları tarafsız bir şekilde değerlendirmek mümkün değildir." diyerek kanaatini belirtiyor. Bu yüzden, Ermenilerin olaylarla ilgili söylediklerini fazla ciddiye almamış olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Dr. George'un Türklere veya müslümanlara herhangi bir sempati duyduğunu da söyleyemeyiz. Zira, Ermeniler ile müslümanları mukayese ederken bazı görüş ve yorumlarında hıristiyanlığın tesiri altında kaldığını görüyoruz. Her şeye rağmen, olayların temelinde yatan gerçek sebepleri araştıracı bir gözle görmeğe ve ortaya koymaya gayret etmiş olması, bir dereceye kadar Dr. Hepworth'un tarafsızlığının ifadesi olarak kabul edilebilir.

Ermeni Olaylarının Sebepleri:

Yapılan propagandanın ve dünya kamuoyuna mal olmuş önyargının aksine Dr. Hepworth, Ermeni olaylarında ırkî ve dinî sebeplerin olmadığını kesinlikle ifade ediyor. Zira, Samsun, Trabzon, Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgelerinde yaptığı seyahat esnasında Ermeniler ve müslümanlar arasında böyle bir düşmanlığın olmadığını ve ancak olaylar başladıktan sonra dinin ve ırkın araya girdiğini bizzat görüyor ve her iki taraf insanlarından bunu dinliyor. Hatta raporunda şöyle bir ifade mevcuttur: "... Sürtüşmenin tek ve ilk sebebi din ve ırk olsa idi, yakm geçmişteki olaylar asla olmazdı.... yanılma korkusu olmaksızın bu iddiayı ileri sürebiliyorum. Olaylardan önce dinin etkisi yok. Olaylar başlayınca dinin bir etkisi oluyor, olmadığını söyleyemem...." Muhabir, ayrıca olayların kökeninde iktisadî sebep arıyor, fakat Ermeniler açısından bunun varid olamayacağını, çünkü Doğu Anadolu bölgesinin ve Trabzon-Bağdat, Samsun-Bağdat, Batum-Bağdat ticaretinin Ermeniler'in elinde olduğunu, servet ve kazanç yönünden müslümanlardan üstün bulunduklarını müşahade ediyor. Neticede olayların esas sebebinin "münakaşa götürmez şekilde... politik otonomi arzusu" olduğunu ifade ediyor. Ermeniler'in bu arzusunu kınıyor, uygulanması halinde Ermeni toplumu için intihar telâkki ediyor. Zira kesin bir başarısızlıktan başka bir netice vermeyecek Ermeni arzuları, idealleri ve teşebbüslerinin görülmemiş bir delilik teşkil edeceğine ve sonunda Ermeni toplumunun tamamen perişan olacağına inanıyor.

Ermenilerin politik otonomi arzularına karşılık, Türklerin otonomi fikrin-den nefret ettiğini, dolayısıyla Türkler'in tek bir askerî kalsa bile Ermenistan'a muhtariyet vermeyeceklerini ifade ediyor. Çünkü Ermenilere muhtariyet vermek, Türkler'e göre Osmanlı imparatorluğunu yıkma hakkını onlara vermek manasına geldiğini de ifade ediyordu. Dr. Hepworth, bu şartlar altında Ermenistan idealinin hayâl ve bu idealin tahakkuku için yapılan teşebbüslerin macera olduğunu belirttikten sonra, şayet Ermeniler Türkler'e nazaran bazı üstünlüklere ve avantajlara sahip olsalardı bu mazur görülebilirdi diyor. İdeallerinde ve teşebbüslerinde Ermenileri mazur gösterecek şartları da şu şekilde sıralıyor:

- 1- Bulundukları bölgelerde çoğunluk teşkil etselerdi,
- 2- Kendilerine ait topraklarda yaşasalardı,

- 3- Güçlü ve iyi silahlanmış bulunsalardı,
- 4- Harp sanatını bilselerdi,
- 5- Bulundukları yerlerde kalelere ve topçu kuvvetine sahip olsalardı.

Muhabir bu şartların hiç birinin varlığına inanmıyor. Hatta Ermeniler'in gücü, silahı, techizatı olsa bile müslümanların ezici nüfus üstünlüğü karşısında başarısız kalacaklarını ve yok olup gideceklerini açıkca belirtiyor. Kaldı ki, Ermeniler'in bu müsait olmayan durumunu isyancılar da kabul ediyorlardı. Amerikalı muhabir, bunun sebebini, yani imkânsız bir işin peşinde koşmanın sırrını, nihayet bir Ermeni eşkiyasının itirafı sonunda anlıyor. Eşkiya şöyle diyor: "...Bizzat kendimiz güçlü olmasak da, kuvvetimizi Avrupa'nın sempatisinde buluyoruz. Bizim yapamadığımızı Avrupa yapabilir. Eğer Avrupa'yı bizim için savaşılmaya sürükleyebilirsek, hedefimize ulaşmış oluruz..." İşte Ermeni çetelerinin bu zihniyetidir ki, Dr. Hepworth'a Ermeni teşebbüsüne "Macera, delilik ve cinayet" dedirtmiştir. Çünkü bizzat kendisinde güç, kuvvet, şuur görmeyip, Avrupalılara devlet kurdurmaya kalkan bir toplumun başarı sağlaması imkânsızdır. Bu bakımdan Dr. Hepworth, otonomi fikrini Ermeniler'e telkin eden, onları bu yolda kışkırtanların asıl sorumlu olduklarını söylüyor.

Muhabir, ikinci sebep olarak da iki toplum arasındaki karakter farkını görüyor, O karakterlerin önemli olduğunu şu cümleler ile dile getiriyor: "... iki halk arasındaki mücadele onların karakterlerinden kaynaklanıyor. Eğer siz bu noktayı hesaba katarsanız ve ona sahip olduğu önemi vererseniz, üzücü mücadelenin anahtarını elde edersiniz. Bunu yapmadıkça olaya bakışınız ne mantıklı, ne de memnuniyet verici olur." Bundan sonra iki halkın karakterleri hakkında malûmat veriyor.

Ermeniler'in Hususiyetleri: Ermeniler atalarıyla övünürler. Millî hatıraları Nuh'un gemisinin Ağrı dağı tepesine oturduğu günlere kadar uzanır. Yahudiler gibi yakın akraba arasında evlenmezler. Çok uzak bir geçmişte bir hanedanları olmuş, bütün muharebeleri kaybetmişler. Askerî yönden güçlendikleri zamanlar her defasında mağlubiyete uğramışlar. Boyun eğmişliğin er veya geç ortaya çıkacağı kurnazlık, çekingenlik gibi bütün ayırcı vasıflarla birlikte tâbi kalmış yaratıklardır. Kendilerini savaş yerine ticarete adanmışlardır. Başlangıçta ziraatçı idiler. Fakat kendi mal ve mülklerini koruyamaz hale gelince, daha çok kâr bırakan ve emniyetli olan ticaretle uğraşmaya başladılar. Bu yönde yeteneklerini geliştirdiler. Bugün ticarî üstünlükleri inkâr edilemez. Onlar ticarete çok uyanık bir kavimdir. Aile hayatında ahlâklılardır. Fakat iş hayatında onlara çok dikkat etmek gerekir. Müslümanlarda aldatılacağı intibai daima vardır. Zaten Ermeniler Müslümanlardan intikamlarını, para ve mal alışverişinde onları kandırarak almaktadırlar.

Türklerin Hususiyetleri: Türkü dikkatlice inceleyen ve özelliklerini araştıran bir kimse, Osmanlı'nın bugün Avrupa'da işgal etmiş olduğu zayıf mevkiin sebeplerini kolayca anlayabilir. Her şeyden önce, Türk dünyanın en iyi kalpli yaratıklarından biridir. Genellikle sadık ve namusludur. Bir Rum veya Ermeni'den ziyade bir Türk'e güvenirim ve ona itimadım vardır. O hizmette dikkatli ve son ana kadar in-

sana yardım etmeye çalışır. Gerektiğinde kuru bir ekmek parçasıyla yaşamaya razı, mes'ut ve güçlü bir insandır. Türk imkân ve şartlardan faydalanmasını bilir. Türk at üzerinde yaşamaya razıdır. Atlı bir Türk saygı duyulacak durumdadır. Atını terk ettiği zaman zaafı ortaya çıkar. Türk göçebedir; göçebe idi, göçebe kalacak, zira başka türlü olmayı hor görüyor. İşte Avrupa'da eskiden oynadığı rolün sırrı budur. Türk'ü bulduğunuz herhangi bir yerde; ovada olsun, çölde veya kalabalık şehirlerde olsun, yakından incelerseniz her şeyi göçebe usulüne göre yaptığını ve terakki dediğimiz şeyden yeni yeni etkilendiğini görürsünüz. O, XVI. yüzyıla hayrandır. XIX. yüzyılı beğenmez. Çünkü, o sert bir hayat tarzını tercih ediyor. Onda ufacık bir ticarî ihtiras yoktur. Damarlarında aşiret kanı taşıyor. Atalarının usullerinden pek fazla vazgeçmemiştir. Türkler'in medeniyetinde kadının tesiri yoktur. Türk dünyası, erkekler dünyasıdır. Ticarî işlerde az başarılıdır. Bunun içindir ki, Yahudi, Rum, Ermeni ve yabancılar sürüsü Türkiye'nin üzerine çullanaarak onu yiyip bitirmekte ve sömürmektedirler. Fakir Türk, bütün servetinin yavaş yavaş kurnaz. Ermeniler'in eline geçtiğini görmeye mahkûm vaziyettedir.

İki kavmin hususiyetlerini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, Dr. Hepworth şu soruları soruyor: O halde iki ırk arasında sürtüşme niçin olmasın? İki ırk birbirine nasıl sempati duysun? Böyle bir sürtüşmeden nasıl kaçınılabilir? Bu soruların cevabını da bulamıyor, zira sürtüşmeyi ve antipatiyi normal karşılıyor. Ayrıca, Türkler'le Ermeniler'in uzun zaman aynı topraklar üzerinde yaşayamayacaklarının basit bir hakikat olduğunu, zira Türkler'in kendi menfaatlerini nasıl koruyacaklarını bilemediklerini ve bir kaç sene sonra her şeyin Ermeniler'in eline geçeceğini gördüklerini ilâve ediyor.

Dr. Hepworth'un sebep olarak gördüğü karakter farklılıkları esasında sosyal ve iktisadi farklılıklar ve sürtüşmeler şeklinde kendini göstermiş ve iki toplum arasında derin uçurumlar yaratmıştır. Türkler'e nazaran sosyal yönden ileri, iktisadî yönden refah içinde olan Ermeniler'in olayları başlatması siyasî istiklâl arzusunun ağır bastığını gösteriyor. İktisadi ve sosyal sebepler Türkler için söz konusudur. Durum bu olunca, büyük devletlerin Ermeniler lehine reform istemesinin tamamen kendi siyasî menfaatleri icabı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Olayların Sorumluları: Amerikalı muhabir olayların sebeplerini çeşitli vesilelerle raporunda anlattıktan sonra, bir de olaylardan kimlerin sorumlu olduğunu araştırıyor. Sorumlu olarak karşısına İngiltere, Rusya ve Ermeni cemiyetleriyle çeteleri çıkıyor. Ayrıca Berlin anlaşmasını imzalayan ve meşhur 61. maddeyi koyduran devletleri de sorumlu tutuyor ki, yine başta İngiltere ve Rusya gelmektedir. Dr. Hepworth, Berlin anlaşması olmamış olsaydı her şey daha iyi olacaktı, zira Avrupa'nın müdahalesi her şeyi daha kötüleştirmiştir şeklinde bir kanaat belirttikten sonra İngiltere ve Rusya'nın sorumluluklarını şu şekilde izah ediyor:

İngiltere'nin Sorumluluğu: İngiltere Ermeni eşkiyasına sığınma hakkı vermekle kalmadı, aynı zamanda onları sempati ile karşıladı, korudu, yardım etti, destek sağladı ve Türkler aleyhine tahrik etti. Ermeni çeteleriyle hem iş, ham de

suç ortaklığı yapmaya razı oldu. Çetelere vatansever ve milli kahraman oldukları fikrini telkin etti. Çeteler bu sıfatlardan faydalanarak Ermeni toplumu üzerinde nüfuz sahibi oldular ve kolay yaşamanın yolunu buldular.

Muhabir, ayrıca bu konuda bir Ermeninin fikrini sorar ve ondan şu cevabı alır: "...Ah, eskiden biz çok mesuttuk. Çok vergi ödüyorduk, fakat büyük ticarî avantajlarımız vardı. Biz çok memnun, hatta çok müreffeh idik Fakat Berlin Anlaşması ve İngiltere'nin işe karışması olmasaydı... Eğer Avrupa bizimle meşgul olmasaydı, biz bir istikbale sahip olabilirdik, fakat bugünkü durumda, bana öyle geliyor ki, biz mahkûm edilmiş bir toplumuz..." Görüldüğü üzere, İngiltere'nin sorumluluğu hem bir Amerikalı, hem de bir Ermeni tarafından kabul ediliyor.

Rusya'nın Sorumluluğu: Rusya olaylara omuz silkiyor, fazla meşgul olmaz görünüyor. Çünkü Türkiye'nin olaylardan korkması, paniğe kapılması, zayıflaması onun işine geliyor. Zira Rusya Türkiye'ye elma gözüyle bakıyor ve elma kâfi dercede olgunlaştığında onun eline düşeceğinden emin bulunuyor. Anadolu'da Ermeni ve Türk öldürülmüş veya ölmüş, bu onun için önemli değildir. Rusya sınırlarını çok iyi korur. Fakat Türkiye'ye silahlar ve çeteler geçmek isteyince sınırı korumaktan vazgeçiyor ve görmemezlikten geliyor, onları serbest bırakıyor. Çünkü, Rusya bu silahların ve çetelerin kendi maksadına ve görüşlerine uygun hareket ettiklerinden emindir. Karışık ve çıkmazda bulunan bir Türkiye Rusya'ya uzun yıllardır aradığı fırsatları verebilir. O halde Rusya olayların çıkmasını kolaylaştırması ve kendi menfaati için tahrik etmesi yüzünden sorumludur.

Ermenilerin Sorumluluğu: Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde bulunan Ermeni cemiyetleri ile Doğu Anadolu'da teşekkül etmiş olan çetelerin sorumluluğu bütün Ermeni toplumunu zorla veya ikna yoluyla maceraya sürüklemiş olmalarından ileri gelmektedir. Bunların sorumluluğu hakkında Dr. Hepworth şöyle diyordu: "...Öldürme olayları Ermeni çetelerinin yüzünden olmuştur. Eğer bunlar olmasalardı veya sessiz dursalardı, asla öldürme hadisesi olmazdı. İnkâr edilmesi imkânsız olan gerçek budur. Bütün karışıklıkları kendileri çıkardılar, fakat neticelerine Ermeni toplumu katlandı, kendileri kaçtılar. Şayet İngiltere ve Rusya'nın sempatisi ve teşviki olmasaydı, bir şey yapamayacak kadar zayıf kalacaklardı..."

Görüldüğü üzere, olayları için bir suçlu aranıyorsa bu suçluları Ermenilerin kendi içlerinde, Rusya ve İngiltere'de aramaları gerekir. Onlar suçu Sultan Abdülhamid'de, daha sonraları da Talât Paşa, Cemal Paşa ve Sait Halim Paşa gibi devlet adamlarımızda aramışlardır. Halbuki gerçekte bu şahıslar devlet şuurı ile hareket ederek olayları önlemeye çalışmışlardır.

Dr. Hepworth, Ermeni cemiyet ve çetelerinin sorumluluğunu gösteren bir belgeden de bahsediyor. Bu belge Erzurum'da iki muhalif Ermeni eşkiyasının kavgası sonucunda ölenin cebinden çıkmıştır. Belgede, 26 Ocak 1896 ve 13 Ocak 1897 tarihlerinde Ermeni cemiyet ve komitalarının genel toplantılarında alınan kararlar vardır. Toplantıda üç teklif görüşülmüştür. Birincisi harp hazırlıklarını yapabilmek için olaylara, tahriklere suikastlere on yıl için ara verilmesi. Bu teklif ço-

günlük tarafından red edilmiştir. İkinci teklif, bir müddet Anadolu'yu sükunete terk etmek, fakat Balkanlarda huzursuzluğu artırmak ve Osmanlı'yı yıpratmak için, Ermeni çetelerini Bulgarlar'a ve Sırp'lara yardıma göndermek, Bu teklif de red edilmiştir. Üçüncü teklif ise, tahriklere, suikastlere, her türlü sabotaja ve teröre ara verilmeden devam edilmelidir. Ayrıca silah, cephane gibi hususlarda Anadolu'daki Ermeniler'e yardım sürdürülmelidir. Bu teklif ittifakla kabul edilmiştir. Neticede şu kararlar alınmıştır: İsyân durdurulmamalı İstanbul ve vilâyetlerde sürdürülmelidir. Vilâyetlerde hükümetin başına gâileler açacak çete teşkiline hız verilmelidir. Müslüman halk huzursuz edilmeli, öldürülmeli ve göçe zorlanmalıdır. Çeteler dağları işgal etmeli ve ana yolları kesmelidir. Kervanlar ve yolculara saldırılarak, karışıklık çıkarılmalıdır. Ermeni halkı tahrik edilmelidir. Bütün bu kararlar Avrupa'nın müdahalesi gerçekleşinceye kadar aynen uygulanmalıdır. Bu hususlar Ermeniler'in sorumluluğu hakkında daha fazla söylenecek bir söz bırakmamaktadır.

Soykırımı iddiaları: Bu konuda Dr. Hepworth, tarafsız olduğuna inandığı ve uzun yıllar Türkiye'de yaşamış bulunan Trabzon'daki Amerikan misyon şefinin görüşlerine başvuruyor. Muhabir bu kimsenin adını vermiyor, fakat tercüme eden Leon Krajewski bu kişinin muhtemelen Amerikan misyon şefi olduğunu dip notta belirtiyor. Misyon şefinin ifadesi özetle şundan ibarettir: "... Katil olaylarını Ermeniler yaptı, dolayısıyla cezaya çarptırılmaları gerekirdi. Fakat, insan öldürmekte Türkler dünyada yalnız değildir. Onların hareketi diğer milletlerinkinden daha kötü sayılamaz. Meselâ Rus tarihinde benzer pek çok olay hatırlıyorum. Daha yirmi yıl evvel, 1877'de General Skobeleff, İstanbul'a göç eden ve münhasıran kadın ve çocuklardan ibaret olan 100.000 kişilik bir kabile üzerine süvarilerini saldırmıştır. Bu ocak ayında olmuştur. Bütün kabile dağlarda ve Meriç sularında soğuktan ve açlıktan tamamen yok olmaya terk edilmiştir. Bu sadece bir örnektir. Bir kaç kişinin hareketlerinden dolayı bir ırkı, yani Türkler'i tamamen suçlu bulan Oriyantalizm'dir. İngiltere Hindistan'da yaptıklarını inkâr edebilir mi? Fransa, 1871 Paris komününde bir günde çocuk, kadın, erkek, ihtiyar, genç demeden binlerce insanı katletti. Yine Rusya, bir Polonyalı kaçağı sadece bir gece saklayan Polonya köyünü tamamen yok etmedi mi? Bu bakımdan Türkler'in diğer milletlerden daha günâhkâr olduğunu söylemek doğru değildir...."

"Amerikan kamuoyunun genel kanaatı; ki, daha evvel bu kanaatı ben de paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik sözkonusu değilken, hareket ettikleri şeklindedir. Şimdi inanıyorum ki, şayet Türkler bu şekilde davranırlardı yeryüzünde bir tek Ermeni bırakmazlardı." Gerçekten de olayların sebebi, Avrupalıların zannettikleri gibi, Türklerin dinî taassubu, barbarlığı, ırk düşmanlığı olsaydı, 1071 den 1900'lere kadar Anadolu'da bir Ermeni kalmazdı; muhtemelen Ermeni adı bile unutulur giderdi.

II. ADÜLHAMİD DEVRİNDE ERMENİ MACERASININ ÇÖZÜMÜ İÇİN İKİ KARŞI TEKLİF

Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle, Asya kısmında dağınık halde Türklerle iç içe yaşayan Ermeni cemaâti, evvelâ Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın hukukî ve siyasî haklar alanında gayr-i müslimlere tanıdığı imtiyazlardan sonra Hristiyan âlemin temsilcisi durumunda olan emperyalist büyük devletlerin sempatisinden, teşvikinden ve yardımlarından faydalanarak kültür alanında teşkilâtlanmaya ve zararlı faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Millî ve dinî istikamette gelişen bu faaliyetler, yeni açılan Ermeni mektepleri ve İngiliz-Amerikan-Fransız misyoner mektepleri tarafından takviye ediliyor ve destek görüyordu. Bütün bunlar, başlangıçta "cemaât hakkı" ve kültürel faaliyet olarak görüldüğünden ve değerlendirildiğinden, Bâb-ı Ali tarafından da herhangi bir müdahaleye maruz kalmamıştır. Dolayısıyla, Ermeni cemâati 1877-1878 Osmanlı-Rus harbine kadar, kültürel faaliyetleri için rahat bir zemin bulmuş ve neticede kendisinin arzu ettiği "muhtariyet" veya "istiklâl" için gerekli olan fikrî, dinî ve millî hazırlığını tamamlamıştır. Artık, Ermeni cemâati için faaliyetlerini ikinci sahaya yani siyasî ve diplomatik sahaya aktarmak üzere uygun bir zaman beklemek kalıyordu.

Ermeni cemâati bu uygun zamanı 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonunda buldu. Zira, bu harbin sonunda Osmanlı devleti mağlup olmuş ve en zayıf anını yaşıyordu. Ayrıca, bu harble Şark Meselesi'nin önemli bir bölümünü teşkil eden Balkanlar'daki Hristiyanların hemen hemen hepsi muhtariyetlerine ve istiklâllerine kavuşturulmuş oluyordu. Bu iki netice, Ermeni cemâatini hem umutlandırdı hemde diplomatik ve siyasî alanda ortaya çıkardı. Böylece, Ermeniler'in Osmanlı devletine karşı siyasî ve diplomatik faaliyetleri resmen ve fiilen yoğun bir şekilde başlamış oldu. Evvelâ, Ayastefenos (Yeşilköy)'de Rus orduları başkumandanı Grandük Nikola, daha sonra büyük devletler nezdinde başlatılan bu siyasî ve diplomatik faaliyetler, Berlin kongresi (1878) esnasında da sürdürülmüştür. Ancak, pek başarılı olamamışlar ve sadece Bâb-ı Âlî'den "Islahat vaadi", büyük devletlerden de "destek vaadi" alabilmişlerdir. Ermeni cemaati, büyük gayretine rağmen somut bir netice elde edememekle birlikte, devletlerarası siyasete ve diplomasiye "Ermeni Meselesi"ni kabul ettirerek, kendilerini sürekli bir şekilde gündeme

getirtmeyi başardı. Dolayısıyla, ikinci safhada yani diplomatik ve siyasî sahada Ermeni cemâatinin elde ettiği netice ve vardığı nokta bu olmuştur.

Kültürel alanda katedilen mesafeye ve Berlin Anlaşması'nın 61. maddesiyle elde edilen diplomatik başarıya rağmen, Ermeni cemâatinin ileri gelenleri neticeden fazla tatmin olmamışlardı. Bu hâlet-i ruhiyeyi Ermeni patriğin 21 Temmuz 1878 tarihinde Ermeni Milli Meclisinde okunan beyanatında görmek mümkündür. Patrik kısaca şöyle diyordu: "... 61. maddede acınacak bir şey varsa, o da bu maddenin bizim meselemizin hallini kısmen geciktirmesi, milletin ümitlerini temin etmemesi ve gelecek içinde bir mükâfat vermemesidir. Hangi millet ani bir şekilde arzularını elde etmiştir. (...) Bu gibi işler, ne bir gün içinde, nede bir adamın eliyle yapılır. Gelecek için hazırlanalım. Orada burada kalmayalım. Ermenisten'a gidelim. Milletimizin içinde işbirlikleri, ün sahibi, vatansever eğitimcileri, kilise adamlarımızı Ermenistan'a gönderelim. Terbiyecilerimiz, öğretmenlerimiz, o kadar ateşli olan gençlerimiz Ermenistan'a gitsinler....."¹

Görüldüğü üzere, 1878 tarihinden itibaren Ermeni cemâati yeni bir safhayı yani üçüncü safhayı başlatma gayreti içine girmiştir. Bu safha ise, içte ve dışta propaganda ve ferdi, toplu terör ve isyan hareketlerine hazırlık ve propaganda için Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni Kilisesince desteklenen gizli ve açık cemiyetlerin bu safhada kurulduğunu görüyoruz. Kilise ve cemiyet adamlarının propaganda yoluyla Ermeniler iki maksadı temin etmek istiyorlardı. Birincisi, içte Ermeni halkını zihnen ve fikren Osmanlı'ya karşı isyana hazırlamak, fiilen de maddî desteklerini sağlamaktır. İkincisi de, yurtdışı teşkilatlarının sözlü ve yazılı propoğanda faaliyetleriyle Avrupa kamuoyunun dolayısıyla hükümetlerinin (hristiyan alemini) sempatisini, desteğini ve neticede Bâb-ı Âlî nezdinde kendi lehlerine müdahale etmelerini temin etmektir. Bu yöntemle, özellikle hükümetlerin seçimle iş başına geldikleri İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde başarı elde ettiler. Ermeniler'in Türkler aleyhine dışta yaptıkları faaliyetlerin başarılı olmasında, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğuna karşı besledikleri sömürgeci ve emperyalist niyetlerinin de önemli rolü olmuştur. Zira, bir taraftan Rusya, özellikle 93 harbi esnasında Doğu Anadolu'yu işgal edebilmek ve Güneye inebilmek için bölgede yaşayan Ermeniler'i muhtariyet veya istiklâl vaadiyle Osmanlı devletine karşı isyana tahrik ve teşvik ediyordu. Öbür taraftan İngiltere de, zayıf bir Osmanlı devleti'nin Rus emellerine engel olamayacağını düşünerek, kendine bağlı yani müstakil bir Ermeni devleti'nin kurulmasını benimsiyordu. Bu arada Fransa da Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hak sahibi olabilmek için Ermenilere yardım etmekten geri kalmıyordu.²

Ermeniler bir taraftan hazırlık ve propaganda teşkilâtlarını kurarak, çalışmalarını sürdürürken, öbür taraftan da aynı zamanda ve bunlara paralel olarak "Islahatlar yoluyla Doğu Anadolu'yu Ermenileştirme" faaliyetlerine giriştiler. İşte, Doğu Anadolu'yu ıslahatlar yoluyla Ermenileştirme teşebbüsleri olayların dördün-

1 Kâmuran GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 116.

2 M. Kemal Ökc, "Ermeni Sorununa Genel Bir Bakış", (Yayınlanmamıştır). s. 6.

cü devresini teşkil etmektedir. Büyük devletlere, özellikle İngiltere'ye cazip gelen, bu düşünce ve teşebbüstür. Buna göre, ıslahatın uygulanmasıyla evvelâ Ermeni cemâatine muhtariyet anlamına gelen haklar verilerek, onun teşkilatlanması ve kuvvetlenmesi sağlanacak, sonra, şayet Osmanlı İmparatorluğu parçalanırsa, bölgeye sahip çıkabilecek tampon ve güdümlü bir Ermenistan devleti kurulacaktı.

Avrupa devletlerinin müdahale ve baskılarına, Ermeni cemâatinin arzu ve gayretlerine rağmen, devrin padişahı II. Abdülhamid, imparatorluğun Ermeniler lehine parçalanması manasına gelen ıslahat projelerini uygulamamakta sonuna kadar direnecektir. Balkanlar'ın, bu tür masum ıslahat projelerinin uygulanması sonunda elden çıktığını gören II. Abdülhamid, her ne pahasına olursa olsun, Anadolu'da aynı hatayı tekrarlamak istemiyordu. Bunun için icap eden bütün diplomasi kurallarını deneyerek büyük devletlerin Ermeniler lehine müşterek hareket etmelerini önlemiştir. Nitekim, bu konuda İngiltere'nin yalnız ve yetersiz kaldığını olaylar göstermiştir.

Büyük devletlerin uygun gördükleri ve destekledikleri "ıslahat projelerinin" de maksatlarını temin etmeye kâfi gelmediğini gören Ermeniler, nihayet programlarının beşinci safhasını uygulamaya kalkıştılar. Bu safha, şiddet, suikast, eşkiyalık, canilik ve isyan hareketlerinin İstanbul ve Anadolu'da başlatılması safhasıdır.

Yukarıda üçüncü safha olarak belirttiğimiz devrede şiddet ve isyan için gerekli hazırlıklar ve propaganda yapılmış, Ermeni kamuoyu ile hristiyan kamuoyunda uygun zemin temin edilmiştir. Artık, fiilen tedhiş hareketleri Osmanlı devleti ve müslüman halk aleyhine başlatılabildi. Bu dönemle birlikte, zaten var olan propagandanın her türü son derece müessir bir silah olarak çalışmaya başladı.

Nihayet, isyan ve tedhiş dönemi resmen ve fiilen 20 haziran 1890'da Erzurum ayaklanmasıyla başlatıldı. Bunu, 15 Temmuz 1890 Kumkapı olayları, 1892 Van Valisine Suikast teşebbüsü, 1893 Yozgat ayaklanması, 1894 Sasun isyanı, 1895 Bâb-ı Ali gösterisi, Ekim 1895 de başlayıp Ocak 1896 tarihine kadar süren Zeytun isyanı, 14 Haziran 1895 Van isyanı, 26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası Baskını, 1903 İkinci Sasun isyanı, 21 Temmuz 1905 Yıldız suikastı gibi daha pek çok irili ufaklı olaylar takip etti. Bütün bu isyan ve tedhişlerde pek çok müslüman ve Ermeni ölmüşse'de, Ermeniler istenilen neticeyi elde edemediler. Onların varmak istedikleri hedef kısmî bir başarı elde ederek Bâb-ı Âlî'ye karşı pazarlık gücünü artırmak ve bu pazarlığa Avrupalı büyük devletleri iştirak ettirmek suretiyle muhtariyete veya istiklâle kavuşmaktı. Başlangıçta kendilerince ve Avrupa kamuoyunca ciddiye alınan Ermeni meselesi, isyanların başarısızlığı yüzünden "mâcera" olarak değerlendirilmeye ve "mâcera" boyutları içinde görülmeye başlanmıştır. Bu görünüm, Avrupalıları Ermeni nüfusu hakkında tereddütlere düşürmüş, Türkleri de cesaretlendirmiştir. Ermeniler ise bu başarısızlıkları karşısında sukut-u hayâle uğramıştır. Bu hayal kırıklığı ve ümitsizlik onları yeni mâceralara itmiş ve yeni hayaller peşine düşürmüştür.

1890-1897 tarihleri arasında Doğu Anadolu'da hevesle başlatılıp bütün şiddetiyle sürdürülen isyan hareketlerinin netice vermediğini gören Adana bölgesi Piskoposu (Eveque d'Adana) Paul Terziyan macera niteliği kazanan Ermeni meselesinin çözümü için yine hayal mahsulü olan bir proje geliştirir³. Terziyan, gerçekleşmesi imkânsız olan bu projesinden ilk defa, 6 Temmuz 1898 tarihinde gizli olarak yazdığı bir mektupla Fransız Hariciye Nazırını haberdar eder. Osmanlı devletinin resmi memuru durumunda olan Terziyan'ın bu şekilde doğrudan doğruya Fransız Hariciyesine, Bâb-ı Âlî'yi şikayet eden ve imparatorluğun parçalanmasını öngören bir proje sunması kendisinin hıyanet içinde olduğunu göstermesi bakımından çok mânidârdır. Hiçbir devletin bu şekilde bir hıyaneti makul karşılaması düşünülemez.

Terziyan, yayınlanmamasını istediği gizli mektubunda, Çukurova havalisinde Fransız himayesinde ve güdümünde bir Ermeni devletinin kurulabileceğinden bahsediyor. Terziyan, bölgede Maraş ve Adana olmak üzere iki Ermeni Piskoposluğu (Diocese) bulunduğu ve Piskoposlukların hukukî sorumluluk sahası içinde 150.000 ile 200.000 arasında Katolik Ermenileri'nin yaşadığını ifade ederek, Fransız hükümetinden iki Piskoposluk bölgesinde bir Ermeni devletinin kurulması için yardımcı olmasını ister. Böyle bir devletin kurulması halinde Katolik Ermenilerin, Orta Doğu'da Fransız kültürünün ve medeniyetinin temsilcileri durumunda olacağı, Fransızca eğitim yapılacağını söyleyerek, daha işin başında Fransa hükümetine büyük kültürel tavizler vaadinde bulunuyordu. Ayrıca, Fransız yardımıyla kurulacak Ermeni devletinde siyasi üstünlüğün Fransa'ya ait olacağını, bu sayede Fransa'nın Orta Doğu'daki durumunun kuvvetlenebileceğini söylüyordu. Ermenilerin Türk ve İngiliz tesirinden kurtulabilmesi için Fransa'nın bu görevi kabul etmesinin gerekli olduğunu da belirtiyordu.

Terziyan, müstakil bir Ermeni devletine varabilmek için evvelâ şu şartların yerine getirilmesini zaruri görüyordu:⁴

1- İki Piskoposluğun bulunduğu Adana ve Maraş bölgesine Lübnan'daki gibi bir statü verilmesidir. Buna göre, bölgede Hristiyan vali, karma polis teşkilatı bulundurulacak ve ayrıca reformlar yapılacaktır.

2- Doğu Anadolu'dan Çukurova (Kilikaya) havalisine Ermeni göçüne müsaade edilmelidir. Ayrıca, daha evvel Rusya'ya kaçmış 30.000 kadar Ermeni Adana bölgesine yerleştirilmelidir. Terziyan'a göre, şayet Fransa ve Rusya müştereken Bâb-ı Âlî üzerine baskı yaparlarsa bölgeye Ermeni göçü kolayca temin edilebilecektir.

Terziyan'ın Ermeni Meselesine yeni bir çözüm getirmeye yönelik bu tekliflerinden anlaşıldığı üzere, Ermeniler, Anadolu'da dağınık bulunduklarını ve hiçbir

3 Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, TROUÏE — CORRESPONDANCES POLITIQUE ET COMMERCIALE, 1898-1899, Politique Interieure, Ermenie, Anatolie, Cilicie, Tome: 74, ss. 125-128.

4 Aynı vesika.

yerde çoğunluğu teşkil etmediklerini bizzat kabullenmiş oluyorlardı. Zira, Adana havalisine göçün serbest bırakılması isteği, onların hiç olmazsa belirli bir bölgede toplanıp, çoğunluğu temin ederek, özel bir statüye yani bir nevi muhtariyete sahip olma arzusundan kaynaklanmaktaydı. Öbür taraftan, Piskopos Terziyan'ın İngiliz Rus rekabeti ve Abdülhamid'in siyaseti yüzünden Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devleti kurulamayacağını sezinlemiş olduğunu görüyoruz. Bu bakımdan Terziyan Adana havalisinde Fransız himayesinde küçük bir Ermeni devletinin kurulmasını istemiş olabilir. Rusya, Doğu Anadolu'da İngiliz himayesinde bir Ermenistan görmektense, Adana'da Fransız himayesindeki küçük bir Ermeni devletinin kurulmasını tasvip edebilirdi. Nitekim, Terziyan'ın, yazdığı gizli mektupta Fransa'ya Rusya ile müşterek hareket etmesini tavsiyede bulunmasından Rusya'nın bu tavrı anlaşılmaktadır. İngiltere ise, politik yalnızlığa düşmemek için bu teşebbüsün gerçekleşmesine ses çıkarmayabilirdi.

Fransız yardımıyla ve Rus tasvibiyle Ermeniler'i Adana-Maraş bölgesinde toplayarak, önce özel statüye tâbi, sonra müstakil olabileceği düşünülen bir Ermeni cemâatini öngören Terziyan projesinin Fransız hükümetince nasıl karşılandığını ve bu konuda ne gibi teşebbüste bulunulduğunu bilmiyoruz. Vesika yetersizliğinden dolayı, bu tekliften sonra nasıl bir gelişme olduğunu takip etmek imkânsızdır. Ancak, bildiğimiz bir husus vardır ki, o da bu projeden II. Abdülhamid'in haberdar olduğu veya edildiğidir. Bu konuda Fransız arşivinde bulduğumuz 17 Temmuz 1799 tarihli bir vesika bize bazı ip uçları vermektedir. Vesikadan anlaşıldığına göre, "İhtilâlcı Ermeniler Federasyonu Temsilciler Konseyi" (Conseil des Représentants de la Fédération Révolutionnaire Arménienne) adına Droschak Gazetesi vasıtasıyla Fransız Dışişleri Bakanlığına, 25 Haziran 1899 tarihli ve mühürlü bir rapor yollanmıştır. Raporda, II. Abdülhamid'in Adana ve Maraş bölgesine Ermenilerin göç ettirilmesini ve 1895 yılında Rusya'ya kaçan 30.000 kadar Ermeninin bölgeye yerleştirilmesini kesinlikle reddettiğinden bahsediliyor.⁵

II. Abdülhamid, Terziyan projesinin getirdiği çözüm tekliflerini sadece reddetmekle kalmıyor, aynı zamanda, karşı bir teklifte bulunuyordu. Bu teklifin esası şu idi: Özellikle 1895'te Rusya'ya kaçan 30.000 civarında bulunan ihtilâlcı Ermenilerin Adana-Maraş havalisine değil, Girid adasına yerleştirilmelerinin daha uygun olacağı idi. Ermeni Temsilciler Konseyi, II. Abdülhamid'in bu teklifini kabul etmiyor. Çünkü, Ermeni komitelerinin maksadı Doğu Anadolu'da isyanlara karışmış suçlu Ermenileri ve kendi yarattıkları tedhiş yüzünden mağdur durumda kalmış Ermeni ailelerini kurtarmak değil, aksine onları Adana-Maraş bölgesine yerleştirerek, Osmanlı devletine karşı yeni isyan hareketlerine yani mâceraya sevk etmek idi.

Netice olarak denilebilir ki, Osmanlı İmparatorluğunda dağınık olarak yaşayan Ermeni Cemâatinin kesin olarak ne oturdukları coğrafi bölgenin sınırları ne de genel olarak nüfusları biliniyordu. Üstelik, en fazla nüfusa sahip olduklarını iddia

5 Aynı vesika.

ettikleri vilâyetlerde genel nüfusun ancak yer yer % 15 veya % 20'sini teşkil ediyorlardı. Bu bakımdan ihtilâlcı Ermeni komiteleri dahil nerede ve kimin için ıslahat yapılmasını istiyorlar, hangi coğrafi bölgede ve kiminle devlet kurmaya kalkıştıklarını tam manasıyla bilmiyorlardı. Nüfusun % 80 veya 85 teşkil eden Müslüman halkı ne yapacakları da belli değildi. Kaldı ki, Ermeniler arasında siyasî ve dinî birlik tam teessüs etmiş değildi. O halde Ermeni istekleri, iddiaları ve idealleri hangi temellere dayanıyordu? Açık değildir. Coğrafi, beşerî, birlik temellerinden mahrum birtoplumun devlet kurmaya kalkışması maceradan başka bir şey olmasa gerektir. Adana Piskoposu Paul Terziyan'ın muhayyel Ermeni devletini kurma projesi, bölgedeki Ermeni azınlığını Türkler'e düşman etmekten ve sonunda maceraya atmaktan başka bir sonuç vermemiştir. Buna örnek olarak Zeytunlu bir Ermeni çocuğunun Fransız Vice-Consul'üne söylediği şu sözler verilebilir: "... Babam utanç verici bir şekilde hayata gözlerini kapadı. Çünkü o, Türklerle döğüşerek değil, yatağında öldü. Ben zeytun'lu adına layık değilim, zira henüz sadece üç Türk öldürdüm. Pek çok Türk öldürmeden, bu şekilde ölmeyi arzu etmiyorum..."⁶ Kısaca, çocuklarına dahi bu fikirleri aşılayan bir toplumun isteklerinde haklılık payı aramak mümkün değildir. bu bakımdan, böyle bir toplumun ileri gelen piskoposlarından Paul Terziyan'ın teklifinin II. Abdülhamid tarafından rededilmesi isabetli olmuştur.

6 Aynı vesika, s. 37. Ermeni Çocuklarına aşılanan fikir metinde şu şekilde yer almıştır: "...Mon Pere avait eu une fin honteuse, il est mort dans son lit et non en combattant les Turcs. Je ne suis pas digne du nom de Zeytounlu. Car je n'ai encore tue que trois turcs. Je ne voudrais pas mourir ainsi, sans avoir tue plusieurs turcs..."

KAYNAKLAR

- 1— Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1962. Cilt 8.
- 2— Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İst. 1971.
- 3— General Mayewski, Van-Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiki, İstanbul, 1330. (Ruscadan Tercüme eden süvari binbaşısı Sadık Bey)
- 4— İnayetullah Cemal Özkaya, Le Peuple Armenien et les Tentatives de Rendre en servitude le Peuple Turc, İst., 1971.
- 5— Jean Paul Gannier, La fin de l'Empire Ottoman, Paris, 1973.
- 6— Maurice Pernot, La Ouestion Turque, Paris, 1923.
- 7— Mehmet Hocaoglu, Arşiv vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve ERMENİLER, İstanbul 1976.
- 8— Niyazi Ahmet Banoğlu, Ermeninin Ermeniye Zülmü, Ankara, 1976.
- 9— Pierre Renouvin, Histoire des Relations Internationales, Paris, 1955, c. 6.
- 10— Victor Berard, La Revolution Turque, Paris, 1909.
- 11— Yılmaz Öztuna, Türkiye Tarihi, İstanbul, 1967, cilt 12.

D İ Z İ N

A. KİŞİ ADLARI

-A-

Abdül Bey 84
 Abdulaziz 22
 Abdulhamid (II) 2, 3, 11, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 46, 50, 51, 58, 59, 60, 62, 64, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 101, 102, 103, 111, 119, 125, 128, 133, 135, 137, 139, 140.
 Abdulkadir 28
 Abdullah (Sinan aşiretinden) 49
 Abdulmecid (Sinan aşireti reislerinden) 49, 50
 Ahmed Ağa 28
 Ahmed Bey 16, 102
 Ahmet Fazıl (Siirt Naibi) 98
 Ali (Sinan aşiretinden) 49
 Ali Bey 75
 Atatürk, Mustafa Kemal 6, 103, 120, 121, 122, 123, 124, 125

-B-

Bahri Bey (Bedirhanoglu) 28, 101
 Bedirhan (Sinan aşiretinden) 49
 Bedirhan Bey 28, 60, 99, 101, 117, 118
 Beyazıt (II.) 10
 Büyük Mehmet Paşa 10
 Bismark 21

-C-

Cemal Paşa 133
 Cevad Paşa (Sadrazam) 71

-D-

David Efendi 102
 Dinitin (Erzurum Rus konsolosu) 28

-E-

Esmâ Sultan 71
 Ethem Paşa 29
 Eyüp Paşa (Zeylân aşireti reisi) 75

-F-

Fahreddin (Sinan aşiretinden) 49
 Fahrettin Altay 62

-H-

Hakkı (Sinan aşiretinden) 49
 Halil (Sinan aşiretinden) 49
 Halit (Sinan aşiretinden) 49
 Hamdi Bey (Hacı, Trabzonlu Binbaşı) 62
 Hasan Sinan aşiretinden) 49
 Hasan Bey 75
 Hepworth, George H. 129, 130, 131, 132, 133, 134

-İ-

İdris-i Bitlisi 10, 11, 19
 İsmail Bey 28

-K-

Kanuni Sultan Süleyman 11, 12, 26
 Kara Cemşid Bey 8
 Kâzım Karabekir 6, 103
 Kerimyan 100
 Kılıç Bey (Harput Sancakbeyi) 15
 Krajewski, Leon 129, 134

-L-

Lenin 124

-M-

Mahmud (Sultan, II.) 21, 22

Mahmud Cevad 71, 73
Mahmud Paşa 38
Mahmud Şevket Paşa 62
Mao 124
Marx 124
Mayewski 113
Mehmet (Sinan aşiretinden) 49
Mehmet Paşa (Musul valisi) 117
Mehmet Ferit Paşa (Avlonyalı) 86
Melik İsmail (Nesturi Tayyar aşireti reisi) 100
Melik Toma (Nesturi Tayyar aşireti reisi) 100
Mustafa Reşid Paşa 22

—N—

Nerses (Ermeni Patriği) 113
Nikola (Grandük) 113, 135
Nuh Peygamber 131

—O—

Osman Nuri Ergin 69, 71
Osman Nuri Paşa 69

—P—

Paul Terziyan 138, 139, 140
Prat (İngiliz) 99

—R—

Ramazan (Sinan aşiretinden) 49, 50
Recai Efendi 73
Resul (Sinan aşiretinden) 49
Reşid (Sinan aşiretinden) 49
Rüstem (Sinan aşiretinden) 49

—S—

Sadettin Paşa 51
Sait Paşa 29
Sait Halim Paşa 133
Saruhan Bey (Çemişkezekli) 8
Seyid Ali Abdurrahman 28
Seyid Mehmet 96
Siddık 28
Skobeleff 134
Süleyman (Sinan aşiretinden) 49
Stalin 124

—Ş—

Şah İsmail 10
Şah Kulu 10
Şatir Paşa 48, 50, 51, 52, 53, 57, 75, 77, 78, 100
Şerafettin Turan 13
Şevket (Sinan aşiretinden) 49

—T—

Tahir Paşa 85
Talat Paşa 133
Tesiçe (İngiltere'nin Van Konsolosluğu Kâtibi) 99
Timurtaş (Çemişkezek sancakbeyi) 15

—U—

Ubeydullah (Şeyh) 28, 32, 101

—V—

Vecihi Paşa (Diyarbakır Valisi) 117

—Y—

Yavuz Sultan Selim 10, 11, 26, 48
Yusuf (Sinan aşiretinden) 49
Yusuf Bey (Palu Sancakbeyi) 16

—Z—

Zeki Paşa 33, 36, 38, 39, 47, 50, 51, 52, 53, 57, 74, 77, 79, 87
Zühdü Paşa (Maarif Nazırı) 75, 77

B. DEVLET—MİLLET—BOY—
AŞİRET ADLARI

—A—

Adamanlı aşireti 53
Akkoyunlu, —lar 5, 96
Alman, —lar 25, 129
Almanya 82, 86
A.B.D. 108, 113, 136
Amerikalı, —lar 27, 99, 102, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135
Amerikan Bk. Amerikalı
Arap, —lar 25, 31, 33, 35, 43, 68, 69,

71, 73, 74, 76, 77, 78, 82, 84,
87, 89, 91, 93, 105, 123
Arnavut, -lar 33, 82, 84, 85, 86, 91, 93
Artukoğlu Beyliği 5, 9
Artuşu aşireti 55, 102, 119
Avusturya 84

-B-

Berazi aşireti 55, 119
Bizans, -lı, -lar 10
Bulgar, -lar 82, 113, 134

-C-

Celali aşireti 53, 79
Cemedanlı aşireti 54
Cibranlı aşireti 31, 49, 54, 76, 79, 119

-Ç-

Çerkes, -ler 25, 33

-D-

Diri (?) aşireti 97
Dokuri aşireti 47
Dustki aşireti 97

-E-

Ekrad Bk. Kürtler
Ermeni, -ler 2, 3, 6, 7, 11, 12, 18, 19,
25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 38,
41, 50, 59, 60, 75, 82, 84, 86, 87,
93, 94, 96, 98, 100, 101, 102,
103, 105, 106, 107, 108, 109,
111, 112, 113, 114, 119, 120,
121, 124, 125, 127, 128, 129,
131, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 140
Ertuşu aşireti Bk. Artuşu

-F-

Fars, -lar 25
Fransa 5, 22, 121, 134, 136, 138, 139
Fransız, -lar 22, 25, 27, 68, 82, 89, 93,
108, 110, 118, 120, 129, 135,
138, 139

-H-

Havass-ı Hümayun aşireti 47, 48, 50

Haydaran, Haydaranlı aşireti 48, 49,
53, 54, 119
Hertuşu aşireti 97
Hormekli aşireti 31
Husnanlı aşireti 49, 53, 54, 119
Hussan aşireti (?) 48

-İ-

İlhanlılar 96
İngiliz, -ler 2, 3, 12, 25, 27, 30, 32, 68,
82, 89, 95, 99, 100, 101, 102, 108,
113, 118, 120, 127, 129, 135,
138, 139
İngiltere 3, 5, 25, 26, 28, 32, 38, 84,
86, 87, 89, 99, 100, 101, 102, 108,
113, 118, 121, 127, 132, 133, 134,
136, 137

-K-

Karakalpak, -lar 33, 35, 36, 43
Karakeçi, -li aşireti 54, 62, 119
Karakoyunlu, -lar 5, 96
Karapapak aşireti 53, 54, 55, 82, 87,
119
Kays aşireti 55, 119
Keldaniler 96, 98, 118
Kiki Çakan (?) aşireti 47
Kiki Haçan (?) aşireti 47
Kurmanço 8
Kürt, -ler 3, 6, 7, 8, 15, 16, 17, 18, 25,
27, 32, 35, 36, 43, 82, 87, 93,
94, 96, 98

-M-

Maruni, -ler 108
Mengücek, -li 9
Mılân aşireti 54, 102, 119
Milli aşireti 47, 53, 54, 62, 119
Mirân aşireti 55, 119
Mirdesi aşireti 8
Morki (?) aşireti 102
Mukri aşireti 54
Musul Atabeyleri 96

-N-

Nesturi, -ler 95, 96, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 118

-O-

Osmanlı, -lar 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 41, 46, 67, 68, 81, 82, 83, 84, 86, 89, 93, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 127, 128, 129, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 139

-P-

Pinyaniş aşireti 97
Polonya 134
Polonyalı, -lar 134
Prusya 22

-R-

Rum, -lar 82, 112, 113, 121, 131, 132
Rus, Rusya, Ruslar 2, 3, 5, 12, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 38, 50, 53, 62, 75, 82, 86, 87, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 108, 113, 114, 118, 120, 121, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139

-S-

Saltuklu, -lar 9
Safevi devleti 10
Saraçlı aşireti 79
Selçuklu, -lar 5, 9, 96
Sıpkanlı aşireti 54
Sırp, -lar 82, 134
Sinan aşireti 48, 50
Süryani, -ler 19, 96, 98

-Ş-

Şazili aşireti 53
Şemski aşireti 79
Şikak aşireti 18, 97
Şimsiki aşireti 54
Şukufti aşireti 54, 102

-T-

Tayyar (nesturi aşireti) 100
Takuri aşireti 54, 102
Tay aşireti 55, 119
Timur Devleti 96
Tuhub (Nesturi aşireti) 100
Türk, -ler 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 19, 24, 25, 27, 82, 87, 89, 93, 95, 96, 98, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 120, 121, 122, 128, 129, 130, 131, 132, 133
Türkiye Cumhuriyeti 6, 12, 26, 102, 113, 123, 128, 129, 132, 133, 134
Türkmen, -ler 8, 33, 35, 43, 82, 93, 94, 96, 98

-U-

Urban Bk. Araplar

-Y-

Yahudi, -ler 131, 132
Yezidi, -ler 19, 96

-Z-

Zaza, -lar 8
Zeylân aşireti 75, 79
Zilân aşireti 53
Zırkânlı aşireti 54

C. COĞRAFYA ADLARI

-A-

Adana 138, 139
Adilcevaz 14, 15
Afganistan 1
Afrika 5, 107
Ağakis 14
Ağrı 119, 121, 131
Akçakale 14, 15
Akdeniz 108
Albak 14
Amasya 12
Amerika (kıta) 108
Anadolu 5, 10, 19, 25, 82, 86, 93, 99, 107, 108, 112, 117, 118, 119,

120, 122, 125, 127, 133, 134,
137, 138
Antep Bk. Gaziantep
Arabistan 31, 81, 82, 84, 87, 89, 91, 93
Arab Yarımadası 25, 26
Arnavutluk 31, 79, 81, 82, 83, 84, 85,
86, 87, 89, 91, 93
Asya 2, 25, 26, 95, 98, 106, 107, 108
135
Atak 14
Avrupa 1, 2, 5, 9, 21, 23, 24, 25, 26,
31, 41, 50, 58, 59, 68, 81, 82,
83, 84, 86, 93, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 112, 115,
125, 131, 132, 133, 134, 136, 137
Avustralya 108
Ayastefanos Bk. Yeşilköy
Azerbaycan 95

—B—

Bağdad 12, 46, 73, 130
Balkanlar 2, 5, 25, 62, 68, 95, 106,
108, 133, 135, 137
Bargiri 14
Basra 73, 95, 108
Başkale 54, 102
Batum 12, 130
Berlin 2, 5, 22, 2325, 81, 82, 84, 86, 87,
93, 95, 114, 127, 132, 133, 135,
136
Bespan 14, 15
Beşiktaş 73
Beyrut 12
Bingazi 73
Bingöl 119
Bitlis 12, 14, 28, 36, 48, 95, 113, 119,
130
Bohtan 14, 15
Bulgaristan 86, 96
Bursa 5

—C—

Cebel—i Lübnan 96
Cezayir 68, 89
Cizre 14, 117, 119

—Ç—

Çaldıran 9, 10, 12

Çapakçur 12, 14
Çemişkezek 8, 14, 15
Çermik 14
Çölemerik 97, 100, 102
Çukur 48
Çukurova 138

—D—

Debre 84
Derikli 14
Dersim 12
Diyarbakır 5, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17,
18, 36, 46, 48, 93, 95, 117, 119,
130
Doğu Anadolu 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
12, 13, 17, 19, 21, 22, 23, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36,
37, 39, 41, 44, 45, 48, 50, 51, 57,
58, 59, 60, 64, 74, 75, 77, 78, 79,
81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 91,
93, 94, 95, 96, 97, 101, 106, 107,
108, 111, 112, 114, 115, 117,
118, 119, 120, 125, 129, 130,
133, 136, 138, 139
Doğu Bayezid 75, 79
Doğu Rumeli 27, 60, 86, 120
Dustigân 97

—E—

Edirne 5, 20
Ege 1
Eğil 14
Erciş 14, 15, 54
Ergani 14, 15
Erivan 12
Ermenistan 2, 5, 6, 25, 28, 60, 86, 91,
94, 119, 120, 125, 128, 130, 136,
137, 139
Erzincan 36, 39, 41, 47
Erzurum 12, 28, 36, 38, 46, 95, 96,
112, 119, 133, 137
Eruh 118
Esyabert 14

—F—

Filistin 1, 105
Fraşer 84

—G—

Gaziantep 12
Gevar Bk. Yüksekova
Girit 26, 27, 118, 122, 139
Görgil 14
Güneydoğu Anadolu 11, 19, 47

—H—

Hakkari 5, 12, 14, 28, 29, 36, 79, 95,
96, 97, 98, 99, 100, 101, 102,
103, 119
Hal 97
Halçp 12, 73
Halya 83
Harput 12, 14, 15, 130
Hasankeyf 14, 15
Hatay 121
Hazar Denizi 95
Hazzo 14
Hemkürdkân 14
Hınıs 28, 38, 54
Hısnıkeyfâ Bk. Hasankeyf
Hicâz 73, 78
Hindistan 99, 134
Hizan 14

—I—

Irak 25, 26, 31

—İ—

İmadiye 100
İran 10, 11, 12, 17, 19, 28, 53, 99,
101, 108
İskenderun 12, 95, 108
İsrail 105, 123
İstanbul 10, 11, 12, 15, 19, 22, 27, 28,
30, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 58, 59,
60, 62, 69, 75, 77, 79, 83, 84, 86,
87, 89, 93, 96, 101, 112, 113,
118, 134, 137

—K—

Kabataş 71
Kafkasya 108, 122
Kandiye 118
Karadeniz 95, 108

Karakulliya 53
Karlıoça 1, 2
Kars 118, 121
Kervi 97
Kesan 14, 25
Keşap 14
Kıbrıs 1, 25, 26, 86, 118
Kırım 118
Kilikya Bk. Çukurova
Koçanis Bk. Konak
Konak 99, 102
Konya 5
Korçanis Bk. Konak
Kotur 14
Kulp 14
Kuveyt 26
Kürdistan 6, 48, 120

—L—

Layhcr 97
Londra 99, 118
Lozan 121
Lübnan 105, 108, 138

—M—

Maḥmudi 14, 97
Makedonya 26, 59, 60
Malatya 12
Mâmurat'ül-Aziz 95
Malazgirt 38, 53, 54
Maraş 138, 139
Mardin 10, 12, 38, 47, 48, 54, 119
Mazgirt 14
Mekke 28
Meriç 134
Meyyafarikin 14
Mısır 25, 26, 68, 89, 118
Mihrani 14
Musul 12, 73, 99, 100, 117, 118, 121
Muş 28
Müküs 14

—N—

Nusaybin 14, 18

—O—

Orta Asya 6, 8
Orta Doğu 1, 5, 78, 105, 123, 138

—P—

Palu 8, 16
Paris 109, 113, 118, 134
Pertek 14
Prizren 84, 85

—R—

Rumeli 2, 19, 82, 84, 93, 106, 122

—S—

Sağman 14
Samsun 12, 130
Sasun 39, 137
Sevres 6, 120, 121
Sırbistan
Siirt 14, 98
Sincar 14, 15
Sivas 12, 55, 95, 119
Siverek 14, 15
Suriye 41, 73

—Ş—

Şakird (?) 28
Şemdinan Bk. Şemdinli
Şemdinli 97, 101
Şervi 14
Şıtak 14
Şıkak 14

—T—

Trablusgarb 45, 73, 78
Trabzon 10, 12, 62, 129, 130, 134
Trakya 5
Tunceli 5
Türkiye 3, 6

—U—

Urfa 12, 38, 53, 55, 62, 119
Urmiye 99

—Ü—

Üremar 97

—V—

Van 5, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20,

28, 36, 38, 46, 51, 95, 96, 100,
101, 112, 113, 119, 137

Varto 38
Vilâyât-ı Sitte 3, 95, 112
Viranşehir 53, 62
Viyana 2, 106

—Y—

Yakova 84
Yemen 73, 78
Yeni Zelanda 108
Yeşilköy 86, 113, 114, 135
Yozgat 137
Yunanistan 84
Yüksekova 97

—Z—

Zaho 14, 15
Zeytun 137, 140
Zilan 14, 15
Zor 73

D. DİĞERLERİ

Aşiret Mektepleri 33, 46, 67, 68, 69, 71,
73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 89, 93
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Ku-
rumu 7
Bâb-ı Ali 2, 11, 23, 25, 29, 30, 37,
50, 51, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 75,
81, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 95, 96,
106, 110, 111, 112, 113, 114,
117, 118, 119, 125, 128, 129, 135,
136, 137, 138
Cumhuriyetçi Terakkiperver Fırka 121
Hamidiye Alayları 21, 22, 23, 29, 30,
31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 60, 62,
64, 65, 74, 75, 77, 78, 79, 87, 91,
93, 102, 119, 125
Hınçaklar 136
İttihat ve Terakki 86
New York Herald Gazetesi 129
Serbest Fırka 121
Tanzimat 11, 17, 18, 22, 23, 24, 26, 27,
67, 81, 83, 86, 87, 93, 109, 111,
112, 115, 118, 135
Taşnaklar 136

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

1. İzzettin KERKÜK. Kerkük Üzerine Söylenmiş Şiirler, Ankara 1963, Ayyıldız Matbaası, 80 s., 2,5 TL. (Tükenmiştir.)
2. Prof. Ahmed ATEŞ. Şehriyar ve Haydar Baba'ya Selâm. Ankara 1964, Ankara Üniversitesi Basımevi 80 s., 2,5 TL. (Tükenmiştir.)
3. Doç. Dr. Şükrü ELÇİN. Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu). Ankara 1964. Ayyıldız Matbaası, 83 s., 5 TL.
4. Doç. Dr. Muharrem ERGİN. Dede Korkut Kitabı (Metin Sözlük). Ankara 1964. Ankara Üniversitesi Basımevi, 217 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
5. Halil Fikret ALASYA, Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri. Ankara 1964, Ayyıldız Matbaası, 224 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
6. Prof. Dr. Cevat GÜRSOY-Prof. Dr. Halil İNALCIK-Doç Dr. Ercüment KURAN-Halil Fikret ALASYA. Kıbrıs ve Türkler, Ankara 1964, Ayyıldız Matbaası, 150 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
7. Mustafa Necati SEPETÇİOĞLU, Yaratılış ve Türeyiş-Türk Destanı, Ankara 1965, Ayyıldız Matbaası, 244 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
8. Yrjö RAEVUORI (Çeviren: Aydın YEĞEN), Sadri Maksudi ve Türk-Fin Münasebetleri. (1. Basılış: Ankara 1965, Ayyıldız Matbaası, 40 s., 1 TL; 2. Basılış: Ankara 1966, Ankara Üniversitesi Basımevi, 40 s., 1 TL., 3. Basılış: Ankara 1968, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1 TL., (Tükenmiştir.)
9. Prof. Dr. Osman TURAN. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965, Ankara Üniversitesi Basımevi, 448 s., 35 TL. (Tükenmiştir.)
10. (Türkçe:) Prof. Dr. Oktay ASLANAPA. Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı, İstanbul 1965, H., 76 s., siyah-beyaz 106 resim, 42 renkli resim. 25 TL. (Tükenmiştir.)
(Almanca:) Prof. Dr. Oktay ASLANAPA. Türkische Fliesen Und Keramik in Anatolien, İstanbul 1965. II., 76 s., siyah-beyaz 106 resim, 42 renkli resim, 25 TL. (Tükenmiştir.)
11. Etem ÜNGER. Türk Marşları. Ankara 1966. Ayyıldız Matbaası A.Ş., 336 s., 650 TL. (Cildi)
12. Etem Ural ARATAN. Kâşgar Ağzından Derlemeler. Ankara 1965, Ankara Üniversitesi Basımevi, 78 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
13. T.K.A.E. Konferansları I. (1964), Ankara, 1965, Ayyıldız Matbaası, 88 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
14. (İngilizce:) Emel ESİN., Aspects of Turkish Civilisation in Cyprus. Ankara 1965. Ankara Üniversitesi Basımevi, 81 s., 9 renkli resim, kuşe gömlek, 25 TL. (Tükenmiştir.)
15. A. Battal-TAYMAS. Kazan Türkleri. Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 240 s., 1 harita 15 TL., (Tükenmiştir.)

16. Hüseyin BAYKARA. Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri. Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 200 s., 9 resim, 1 Harita 15 TL. (Tükenmiştir.)
17. Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU. Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri. Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 208 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
18. Prof. Dr. Ahmet TEMİR. Fr. W. Radloff'un Eserlerinden Seçmeler (Basılmaktadır.)
19. T.K.A.E. Reşit Rahmeti ARAT İçin. Ankara 1966, Ankara Üniversitesi Basımevi, II + 12 + 454 s., 30 TL. (Tükenmiştir.)
20. Doç. Dr. Ercüment KURAN. Avrupa'da Osmanlı İKâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve ilk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri. Ankara 1968, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 71 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
21. Mehmet ÖNDER. Anadolu Efsaneleri. Ankara 1966, Ankara Üniversitesi Basımevi, 143 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
22. Bilâl ŞİMŞİR. Contributions a l'Histoire des populations Turques en Bulgarie, Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 86 s., 10 TL.
23. Akdes Nimet KURAT. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları. Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 92 s., 8 resim, 2,5 TL. (Tükenmiştir.)
24. Akdes Nimet KURAT, Çaka Bey, (3. basılış), Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 62 s., 1 harita 2,5 TL. (Tükenmiştir.)
25. T.K.A.E. Türk Dili İçin I., Ankara 1966 Ayyıldız Matbaası A.Ş., 240 s., 100 TL.
26. Müstecip ÜLKÜSAL. Dobruca ve Türkler. Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 256 s., 1 harita, 15 TL. (Tükenmiştir.)
27. T.K.A.E. Türk Dili İçin II., Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 192 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
28. T.K.A.E. Türk Dili İçin III., Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 192 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
29. T.K.A.E. Türk Dili İçin IV., Ankara 1967, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 192 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
30. T.K.A.E. Türk Dili İçin V., Ankara 1967, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 96 s., 100 TL.
31. T.K.A.E. Türk DİLİ İçin VI., Ankara 1968, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 222 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
32. Dr. Baymirza HAYIT. Die Wirtschaftsprobleme Turkestans. Ein Beitrag zur Wirtschaftskunde Turkestans mit einem Rückblick auf ihre jüngste Vergangenheit. Ankara 1968, Ankara Üniversitesi Basımevi, 232 s., 13 harita, 60 TL.
33. El-Câhiz (Çeviren: Ramazan ŞEŞEN). Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri. Ankara Üniversitesi Basımevi, 108 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
34. Bilâl N. ŞİMŞİR (Hazırlayan), Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques des Balkans. Turkish emigrations from the Balkans, (Belgeler-Documents, I). Ankara 1968., Ayyıldız Matbaası A.Ş., 820 s., 50 TL. (Tükenmiştir.)
35. Bilâl N. ŞİMŞİR (Hazırlayan), Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques des Balkans, Turkish emigrations from the Balkans (Belgeler- Documents, II), Ayyıldız Matbaası A.Ş. CLXXXII + 832 s., 500 TL.
36. Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969). Türk Heyeti Tebliğleri. The First International Cong Cress of Cypriot Studies. Der erste Internationale

Kongress der Zypriotischen Studein. Le premier Congres International des Studes Cypriotes, Ankara 1971, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XX+368 s., + İndex. 19 pafta, 500 TL.

37. Dr. Baymirza HAYIT, Turkestan Zwischen Russland und China, Amsterdam, Profilo-Verlag 1970, s., 5 harita DM. 97.10 (Tükenmiştir.)
38. İsmet BİNARK-Nejat SEFERCİOĞLU. Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası. Kitap-Makale, Ankara 1971, XXVII+200 s., 20 TL. (Tükenmiştir.)
39. Prof. Dr. Lazlo RASONYI. Tarihte Türklük. Ankara 1971, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VII+418 s., 40 TL. (Tükenmiştir.)
40. Fevziye A. TANSEL. Ömer Seyfeddin'in Şiirleri. Ankara 1972, Ankara Üniversitesi Basımevi, 86 s., 20 TL. (Tükenmiştir.)
41. CUMHURİYETİN 50. YILINA ARMAĞAN. Ankara 1973, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 238 s., 400 TL.
42. Dr. Mubahat KÜTÜKOĞLU. Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838). Ankara 1974, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 150 s., 300 TL.
43. Adile AYDA. Etrüksler Türk mü idi?. Ankara 1974, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 92 s., 1 pafta ve resimli harita, 150 TL. (Tükenmiştir.)
44. Dr. Nasim ZİA. Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçiş ve Ada'da Kurulan İngiliz İdaresi, Ankara 1975, Ayyıldız Matbaası, A.Ş., 195 s., 300 TL.
45. İlmî Heyet. Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1452 s., 1 harita, 280-320-360 TL. (Tükenmiştir.)
46. Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU. Türk Milli Kültürü, Ankara 1976, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 413 s., 40 TL. (Tükenmiştir.)
47. Prof. Dr. Reşit Rahmeti ARAT. Kutadgu Bilig İndeksi, İstanbul 1977, 500 TL.
48. Şükrü ELÇİN. Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu), Ankara, 1977 (ikinci baskı), Ayyıldız Matbaası A.Ş., 111 s., 300 TL.
49. Halil Fikret ALASYA. Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri, Ankara 1977 (ikinci baskı), Ayyıldız Matbaası A.Ş., 240 s., 200 TL.
50. Prof. Dr. Sırrı ERİNÇ - Prof. Dr. Talip YÜCEL. Ege Denizi-Türkiye İli Komşu Ege Adaları. Ankara 1978, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 112 s., 300 TL.
51. XVI. Milletlerarası Altaistler Konferansı-1973-Tebliğler. Ankara 1979, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 260 s., 300 TL.
52. M. Şerif FIRAT. Doğu İlleri ve Varto Tarihi. 4. basılış: Ankara 1981, 288 s.
53. Şükrü Mehmet SEKBAN. Kürt Sorunu. 4. basılış: Ankara 1981, 47 s., siyah-beyaz iki resim, üç renkli harita.
54. Şükri Kaya SEFEROĞLU. Anadolu'nun İlk Türk Sakinleri: Kürtler, Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XI+132 s., siyah-beyaz iki resim, üç renkli.
55. Ş. Kaya SEFEROĞLU - H. Kemal TÜRKÖZÜ. 101 Soruda Türkler'in Kürt Boyu, Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XIV+117 s., 200 TL.
56. Nazmi SEVGİN. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri (Osmanlı Belgeleri ile Kürttürkleri Tarihi). Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VII+288 s., 400 TL.

57. Süleyman Sabri Paşa. Van Tarihi ve Kürttürkleri Hakkında İncelemeler, 3. Baskı, Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XII + 122 s., 200 TL.
58. Kadri Kemal KOP (SEVENGİL). Araştırma ve Düşüncelerim. 2. Baskı, Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., X + 70 s., 125 TL.
59. Halil Kemal TURKÖZÜ. Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi. Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XII + 116 s., siyah-beyaz 70 resim, 250 TL.
60. Kadri Kemal KOP (SEVENGİL). Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu. 2. Baskı, Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XIV + 69 s., 150 TL.
61. M. Salih SAN. Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi. Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XII + 212 s., 15 harita, 275 TL.
62. İsmet PAKMAKSIZOĞLU. Tarih Boyunca Türkkürtleri ve Türkmenler. Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XVI + 128 s., 150 TL.
63. Edip YAVUZ. Doğu Anadolu'da Dil-Onomastik İlişkileri Üzerine Bir Denem.. Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XVI + 96 s., 100 TL.
64. Doç. Dr. Tuncer GÜLENSOY. Kürmançi ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma. Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., X + 74 s., 100 TL.
65. Prof. Dr. Mehmet ERÖZ. Hristiyanlaşan Türkler. Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş. XI + 71 s., 100 TL.
66. M. Şerif FIRAT. Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji - Din - Etnoğrafya - Dil ve Ermeni Mezâlimi), Beşinci Baskı, Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XXII + 306 s., 400 TL.
67. Prof. Dr. Laszlo RASONYI. Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler, "Hazarlar, Macarlar, Kürttürkleri, Hunlar, Ogurlar, Avarlar, Sabirler, Göktürkler, Peçenekler, Uzlar, Kumânlar, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Atabegler, Memluklular, Timuriler" Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XIX + 240 s., 200 TL.
68. Kâzım MİRŞAN. Prototürkçe'den Bugünkü Kürtçeye. Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., X + 46 s., 100 TL.
69. Dr. M. Abdulhaluk ÇAY. Anadolu'da Türk Damgası "Koç Heykel - Mezar Taşları ve Türkler'de Koç - Koyun Meselesi". Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XII + 194 + 49 s., 300 TL.
70. Hayri BAŞBUĞ. İki Türk Boyu Zaza ve Kurmanclar. Ankara 1984 Ayyıldız Matbaası A.Ş., VIII + 90 + 6 s., 150 TL.
71. Prof. Dr. Ahmet CAFEROĞLU. Türk Kavimleri. Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XIV + 96 s., 250 TL.
72. Ölümünün 25. Yılında Yahya Kemâl BEYATLI. Ankara 1983, Aslımlar Matbaası, 295 s., 700 TL.
73. Prof. Aydın TANERİ. Türkistanlı bir Türk boyu Kürtler, Kürtlerin kökeni-siyasi, sosyal ve kültürel hayatları. Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 1983, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XVI + 192 s., 200 TL.
74. Hayri BAŞBUĞ. Göktürk-Uygur Zaza Kurmanc Lehçeleri, Ankara 1984, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VI + 88 s., 150 TL.
75. Mutlu ALTAY. Türkler İçin Ne Diyorlar. Ankara 1984, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XII + 50 s., 200 TL.

76. Em. P. Kd. Alb. M. RIZA. Benlik ve Dilbirliğimiz. Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XV + 67 s., 200 TL.
77. Hayri BAŞBUÇ. Kürttürkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri. Ankara 1984, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XIII + 144 s., 150 TL.
78. Zeynep TÜRKMEN. Türk Milli Birliği ve TKP. Ankara 1984, Ayyıldız Matbaası A.Ş., V + 64 s., 130 TL.
79. Prof. DR. M. Aktok KAŞGARLI. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş, Ankara 1984, Ayyıldız Matbaası A.Ş., IX + 88 s., 150 TL.
80. Phil. Dr. Hamit Zübeyir KOŞAY. Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Ankara 1984, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 65 s., 150 TL.
81. Ş. Kaya SEFEROĞLU. Bibliyografya (Deneme) 1. Ankara 1984, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 163 s.
82. Hıdır ÖZİPEK. Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi. Ankara 1984.
83. İsmet ALPASLAN. Ağrı Anadolu'nun Giriş Kapısı. Ankara 1984.
84. Şükrü ELÇİN. "Şiirle Selâm" Ankara 1984.
85. Prof. Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU. Dağıstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarında Kürtler. Ankara 1984, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VIII + 80 s., 200 TL.
86. Ş.K. SEFEROĞLU - H. BAŞBUÇ. Millet ve Milli Birlik Bilinci. Ankara 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VII + 135 s., 250 TL.
87. Ş.K. SEFEROĞLU - H. BAŞBUÇ. Millet ve Milli Birlik Bilinci. Ankara 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VII + 136 s., 250 TL.
88. Zeynep TÜRKMEN. Türk Milli Birliği ve TKP, Genişletilmiş İkinci Baskı. Ankara, 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VII + 82 s., 220 TL.
89. Halil Kemal TÜRKÖZÜ. Türkmen Ülkesi (= Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri. Ankara 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VI + 49 s., 22 harita, 250 TL.
90. Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU. Bulgarların Kökeni. Ankara 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., I? + 56 s., 250 TL.
91. Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU'nun Hatırasına Armağan. Ankara 1985, Ankara Üniversitesi Basımevi, 510 s., 2500 TL.
92. Dr. Ramazan ŞEŞEN. İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara 1985, Ankara Üniversitesi Basımevi, 297 s., 1200 TL.
93. Nâdir DEVLET. Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 350 s., 1600 TL.
94. Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu. Ankara 1985, Ankara Üniversitesi Basımevi, 235 s., 1000 TL.
95. Doç. Dr. M. Abdulhaluk ÇAY. Türk Ergenekon Bayramı Nevruz. Ankara 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XI + 244 s., 500 TL.
96. Em. Albay Faiz DEMİROĞLU. Van'da Ermeni Mezâlimi (1895-1920). Ankara 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VIII + 114 s., 350 TL.
97. Prof. Dr. Muharrem ERGİN. Türkiye'yi Bugüne Getiren Tarihi Seyir. Ankara 1985, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 42 s., 150 TL.
98. Prof. Dr. Fahri ARMAOĞLU. Türkiye Cumhuriyetini Yıkma Matuf Siyasi ve İdeolojik Oyunlar. Ankara 1986, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 31 s., 150 TL.

99. Prof. Dr. Şükrü ELÇİN. Folklor Ve Halk Edebiyatının Milli Birliğin Oluşmasındaki Rolü, 52 s., Fıatı 200 TL.
100. Doç. Dr. Tuncer GULENSOY. Doğu Anadolu Osmanlıcası-Etimolojik Sözlük Denemesi. Ankara 1986, 536 s., Fıatı 3000 TL.
101. S. Ahmet ARVASI. Doğu Anadolu Gcrçeđi. Ankara 1986, 80 s., Fıatı 500 TL.